БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМС II 1
9 Књ. СВ
1997/ 4,5,0, 3.

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА: *Јован Радуловић, Драгиња Урошевић, Зоран Гырић, Марија Шимоковић, Емсура Хамзић, Димитрије Николајевић, Александра Милић, Плутарх*

АКЦЕНТИ: *Бранислав Брборић*

ОГЛЕДИ: *Милан Радуловић, Бранко Поповић*

ВИБРАЦИЈЕ: *Бела Хамваши, Сава Бабић*

НАСЛЕЂЕ: *Миљан Мојашевић, Милан Грол*

КРИТИКА: *Ненад Шапоња, Милан Ђорђевић, Горан Станковић, Бошко Томашевић, Јелка Ређеп, Душан Иванић*

СЕПТЕМБАР 1997 НОВИ САД

1826

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Борђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ћирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавац (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991)

Уредништво

СЛАВКО ГОРДИЋ

(главни и одговорни уредник)

ВОЈИСЛАВ КАРАНОВИЋ, МИЛИЦА МИЋИЋ-ДИМОВСКА, СЕЛИМИР РАДУЛОВИЋ

Секретар Уредништва
ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор
ДУШКО ВРТУНСКИ

Коректор
ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Технички уредник
ВЛАДИСЛАВ ВОЈНИЋ ХАЈДУК

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 100 динара, а за чланове Матице српске 50 динара. Претплата за иностранство износи 80 $. Цена једној свесци у књижарској продаји је 10 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на чековни рачун број 45700-678-0-2213, са назнаком „за Летопис". Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/613-864 и 021/420-199, локал 112.

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: ГРАФО-ОФСЕТ, Сремска Каменица

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 173 Септембар 1997 Књ. 460, св. 3

САДРЖАЈ

Јован Радуловић, Прошао живот 225
Драгиња Урошевић, Песме 236
Зоран Бирић, Непричанке 243
Марија Шимоковић, Три песме 250
Емсура Хамзић, Саблазан у долини шентфлорјанској 255
Димитрије Николајевић, Црни жетелац 263
Александра Милић, Боје дана 266
Плутарх, Љубавне приповести 270

АКЦЕНТИ

Бранислав Брборић, Српски језик: удари и заокрети 276

ОГЛЕДИ

Милан Радуловић, Поетска историја Добрице Ћосића 284
Бранко Пајовић, Биласове ране приповетке 310

ВИБРАЦИЈЕ

Бела Хамваши, Поновно рађање астрологије 320
Сава Бабић, Свето вино 330

НАСЛЕЂЕ

Миљан Мојашевић, Терезе фон Јакоб — ТАЛФЈ 337
Милан Грол, Кроз две деценије Југославије 349

КРИТИКА

Ненад Шапоња, Плима читалачког задовољства (*Милисав Савић:* Ожиљци тишине) 379
Милан Борђевић, Поезија и егзотично (*Маја Херман Секулић:* Из музеја лутања) 381
Горан Станковић, Котрљање и меланхолија (*Звонко Карановић:* Мама меланхолија) 384
Боцко Томашевић, Хамвашев прилог теорији романа (*Бела Хамваш:* Теорија романа) 386
Јелка Ређеп, Ерудиција и зрелост (*Борђе Трифуновић:* Стара српска књижевност) 389
Душан Иванић, Над каталогом Библиотеке Матице српске (*Мирјана Брковић:* Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске) 393

Соња Боб, Аутори Летописа 399

ЈОВАН РАДУЛОВИЋ

ПРОШАО ЖИВОТ

ИКОНИЈА МОЧИВУНА ПОЈКИ МОЧИВУНИ

Шематорџ (гробље) Св. Петра и Павла у П.

1

До смрти ће твоја Иконија осјећати хладноћу каменог прага дућана Јакова Триве.

Ногице се смрзле, ноћ одмакла, нема шетача и пијанаца, нема никога — само студен која стеже и траје.

Не отварају се ни прозори — па да неко, доброг ока, пред неосвјетљеним Тривиним дућаном угледа замотуљак, поњавицу. Ако и угледа — шта може помислити док затвара прозор: вјетар се поиграо, нанио картушину или дроњак. Повириш ли опет за неколико минута, биће пред другим вратима.

Годинама сам касније управо тако замишљала моју прву ноћ: бурин се увлачи из улице у улицу, губи се у колоплету пролаза и портуна, одбија од зидова, збуњује јачим и слабијим ударима, притвара и отвара шкуре; њихова лупњава је као прасак слабо напуњена пиштоља. Између двије куће затегнут конопац за сушење рубља цијукне као виолинска струна.

Дуга, онеспокојавајућа ноћ.

До јутра, у ноћ су се морале смјестити стотине минута и хиљаде секунди.

Један живот, тек рођен, остављен на прагу Тривиног дућана, водио је своју прву и најтежу битку.

Није ништа могао учинити осим чекати. У чекању, могао се угасити, ако му судба није склона.

Или, богзна колико још и како живјети, ако му је судбина...

У свету томе, драга Појкице, она која те је родила, морала је издржати.

Добити битку с хладноћом и буром, на прагу Тривиног дућана.

Она, и данас непозната, што ме је родила, или неко други у њено име, ко ме је оставио пред Тривиним дућаном, стегнуту у прње — не вјерујем да су на уму имали какво знамење.

Дућан познатог трговца, без дјеце, али пред банкротом, о чему шапуће читав град.

Нежељено дијете, женско муле, без подајања, остави на било чијем прагу. Као гранату или нечист. Побјегни трком: шта те се тиче хоћеш ли, или нећеш, за леђима чути експлозију, коме ће нечист смрдјети. Бјежи, не обазири се!

Шта може дијете задесити?

Да га сутрадан шковацини мртвог пронађу, узбуне полицију и судске истражне органе. Ако преживи, чека га судбина дома за нахочад, или — како се усталио назив — дом за царску дјецу. Сва мулад су, Појкице, уписивана као царска дјеца. Тешко цару с толиком дјецом! А и толикој дјеци с једним оцем — па макар био и аустријски ћесар.

Није тако било.

Јаков Трива, први шибенски трговац, био је пред банкротом. Његов ортак — волио га је као брата — Давид Бравчић, непромишљеним потезима, задужењима, сумњивим пословима повукао је и сав Тривин иметак у пропаст.

Скоро да спаса није било.

Док су сви спавали, Трива је уз свијећу сједио у хладном дућану, размишљао, тражио излаз, кајао се, мирио се с пропашћу. Био је од оне врсте трговаца чија је ријеч била вриједнија од мјенице. Трговао је свим врстама роба — највише вином, маслиновим уљем, ликерима и житом. Због тачности у послуживању својих купаца, због умјерених цијена, свратио је себи све трговце из далматинског залеђа. Тривиној трговачкој кући повјеравале су се све набавке и продаје. Више се у Тривином дућану вјеровало стиску руке и заклињању Богу него папирима.

А, то није добро, знао је касније мој поочим рећи.

Ако си трговац, онда мораш и радити као трговац, по обичајима који тог часа владају у трговини.

Те хладне ноћи, на прагу скоро пропалог трговца Триве, ситан плач женског мулета означио је моју и Тривину срећу. Његов и мој спас.

Трива је био старински, али и свјетски човјек — велики путник, ослушкивач и познавалац људских неприлика. Знао је како се срећа прихвата, како се правилно тумачи знамење.

Колико сутра биће просјак, све ће му разграбити, тешко да ће му ко понудити и посао помоћног радника, навукао је давно бијес конкуренције. Зашто да не узме муле остављено на његовом прагу? Није могао знати да ли је мушко или женско — њему и његовој Добрани шаље га сам Бог.

Подигао је стари и погрбљени Трива поњавицу, прихватио озеблу мулицу — царско дијете, љубио ручице, стискао уз своје кошчато тијело, кренуо кући, сударао се с буром. Оставио је дућан незакључан, унутра упаљену свијећу.

Повлачио је конопчић звона, ударао ногама у врата, плакао, дозивао слушкињу Марију, госпођу Добрану — шта чекају, зашто спавају, нека пожуре, треба дијете спасавати.

Полуобучене, уплашене, отвориле су врата своме господару слушкиња и газдарица. Поред њих, унио је Трива уплакани замотуљак, женског земаљског црва; дугачким ходником, кроз салон, право у спаваћу собу, спустио на топло Добранино мјесто у постељи, одмакао се, почео се као луд смијати.

Гледали су све троје замотуљак под јорганом — нагло је свануло и одједном је бура стала — ништа нису могли видјети осим носића, црвена лишца и нечег што је свјетлуцало, а могле су бити само моје очи. Пошто више нијесам плакала, по том свјетлуцању знали су да сам жива.

Ћутали су, гледали, чекали да неко први проговори.

Од Триве се тражило објашњење, прича, а он је од њих очекивао помоћ, предлог — шта сад треба учинити? Жене су, знају боље од њега, морају се наћи доктор и бабица, да прегледају дијете, да ли је све у реду, па дојиља. Дијете се мора спасити.

Драга Појкице, настала је трка по граду, дозивање најискренијих кућних пријатеља, трошење дуката. Банкрот трговачке моћне куће није више био важан, требало је све учинити и спасити живот женског мулета.

Нађен је доктор да ме прегледа, бабица да ме окупа, плаћена дојиља да ме доји, загријано је тјелашце твоје будуће мајке.

Трива је стално понављао да сам за њега исто што и његова кућна, славска икона, па само од себе, на крштењу дође и име Иконија.

Тривин дом — без мене и прије мене — био је прави Авраамов дом, рај за сиромахе и путнике.

Светогорски и јерусалимски монаси, који су ради прошње често обилазили и Приморје, били су у Тривином дому увијек добродошли и мили гости.

Међу српским трговцима на Приморју, владао је још од старине лијеп обичај: поред своје дјеце коју подижеш и упућујеш у послове, одабери бар једно сиромашно и бистро дијете, макар из најудаљенијег краја свог народа. Дај му шансу, призови га, научи, упути у посао, по потреби помажи.

Трговина с народном робом, по градовима на обали, по варошима у залеђу, била је сва у српским рукама.

По том старом обичају, поочима Триву прихватио је трговац Петар Ковачевић, поријеком из Мостара.

Није се покајао: Трива се показао достојан Ковачевићевог уважења.

Читав Тривин живот био је непрекидан рад. Од труда и напора није зазирао, нити бјежао. Устајао је из дана у дан рано, у пет сати, некад и раније, прегледао и отправљао све рачуне, наруџбе, мјенице, поруке. Док то не заврши, не устаје, не лаћа се других послова... На крају, задовољан или не — попио би чашицу коњака. Тако увијек: добар муж, прави поочим, праведан старјешина, милостива душа, добротвор и задужбинар, искрен заштитник биједних и невољних, стрпљив. Далеко је био од оних Ћипикових паука, напротив — презирао их је. Прави хришћанин, да свима служи као узор. Све се то крило у Тривином кошчатом, мршавом тијелу.

Тривина трговина је расла и гранала се, па је дошло вријеме да и он неког помогне. Одабрао је Давида Бравчића, тежачког сина из Загоре, увео га у послове, у ортаклук с њим ступио, и погрешио.

Избор је био толико погрешан да му је могао доћи главе и читавог иметка.

Добри старац Трива заиста је вјеровао да сам му ја повратила срећу и снагу.

Кад је већ био измакнут од свих трговачких послова, знао је рећи: „Својим се имањем никада не поноси и не хвали, али и не тужи на евентуалне штете у трговини."

Затим би, гледајући ме право у очи, изговорио пословицу: „Ни паметном стеци, ни лудом остави!"

Драга Појкице, од доброг старца Триве могло се свашта научити. Као будућа учитељица научила сам и то — да у свему треба сједињавати опћу корист са својом.

Задржаћу га у успомени док год сам жива и док се не састанем с њим једнога дана у заједничком дому нашег Небеског Оца.

2

Поочим Трива, помајка Добрана, доживотна слушкиња Марија, нису ме чували и штитили од моје прошлости. Преда мном се није тајила прича како сам пронађена на прагу њиховог дућана.

Држали су ови добри људи — и били у праву — да о себи морам све знати, а то ми у животу може само користити. Како је Иконија расла, тако се прича гранала, добијала на драматичности. Она хладна зимска ноћ постала је поларна, ја сам већ била мртва; уз Божију помоћ, правим чудом су ме спасили.

Ако они нису били свијесни тих додавања и нових детаља, ја богами јесам.

Али, ниједан рукавац и додатак приче није рјешавао главну загонетку: чије сам дијете, ко ме је родио?

Јаков Трива и његова Добрана нису се тиме бавили — поред свега важно им је да ме имају. Слушкиња Марија (ако је нешто и чула у вароши) није се усудила ни зуцнути.

Враћајући се из Ковачевићеве Српске вјероисповједне женске школе, застајала сам пред просјакињама, осматрала им црте лица, покрете, начин прошње и говора, вјеровала да ме само једна од таквих жена могла родити. Прљаве, јадне, сломљене, кљасте и краставе, многе пијане, осорне и безобразне (ако би изостала милостиња), нису могле бити моја мајка.

Једна је знала направити такво лице као да је светица или сама Богородица. Онај ко прође и мимо таквог лица, а да ништа не удијели, чуће злослутан коментар: „Црknућеш и ти, нећеш понити собом у гроб... Знаће ти душа на оном свиту." Па још кад почне завијати и пушити цигарету, сркутати из флашице ракију, препирати се с најближом колегиницом... Како да такву жену прихватим као мајку?

Избјегавала сам улице, трговe, кантуне, гдје су распоређене просјакиње, помирила се: моја мајка не може бити једна од ових жена.

Моја мајка је лијепа и тужна, једино на свијету воли мене, појавиће се — као из бајке — на дан мог вјенчања...

Затим сам почела вјеровати и у другу причу: да је жива — појавила би се, зашто би тако дуго чекала. Сирота, мртва је. Кришом, улазила сам у нашу цркву Вазнесења Господњег — Светог Спаса, како су сви говорили — палила свијећу за спас мајчине душе, предано и ћутећи се молила. По изласку из цркве, питала сам се: чиним ли можда гријех, палим свијећу живу и здраву чељадету?

У паркићу, повише пристаништа, наишла сам на шјору Анкицу!

Познавао ју је читав Шибеник, али јој се није знало ни право поријекло, ни презиме.

Шјора Анкица није била права просјакиња. На друге начине је долазила до хране, меса, воћа, круха, ликера. Њене торбе су увијек биле пуне, често је помагала оне праве и вјечито гладне просјаке.

Дочекивала је и испраћала сваки брод, познавала сваки ћошак шибенске луке, све службенике и раднике.

Шјора Анкица, знао је то читав град, четрдесет година чека *свој* морнара! Свог драгана, да се врати са далеког путовања.

Свом морнару, својој првој и јединој љубави је вјерна — чека га, он мора доћи, загрлити је пред свима.

Боже, луда Иконија сконтала је: зашто шјора Анкица не би могла бити моја мајка, а тај дуго очекивани морнар мој отац?

Једног дана појавиће се морнар, загрлити Анкицу — кренуће Тривиној кући по своје дијете.

Читав ће град трептати у свјетлости, постати огроман ватрени обруч.

Експлодираће Шибеник од толике среће, запуцаће мачкуле, засвирати музика, огласити се паробродске сирене. Исплатило се чекање шјори Анкици!

Морнар, шјора Анкица и Тривина Иконија отпловиће у неку далеку земљу.

У школском атласу, па на глобусу, дуго сам бирала ту срећну земљу и нисам је могла одабрати.

Опрезно, права ухода, кријући се иза чемпреса и чесме, дуго сам посматрала шјору Анкицу — како то она сачекује брод и како стрепи да ли ће препознати свога морнара.

Чим би се сирена с пучине огласила, живнули би градски факини и докоњаци, одмицали се од бачава, излазили из тамних коноба, силазили у пристаниште.

Шјори Анкици би руке задрхтале, једва би у торбе покупила разбацане ствари; истрошено и слабо храњено тијело тресла је грозница. Шта ако не препозна свог морнара? Пробијала се ка броду, још даље на командни мост, па и до капетанове кабине.

Можда се тамо задржао њен морнар, има стотине разлога: тежак му ковчег, чека ко ће му помоћи да изнесе; или се на ковчегу поклопац отвара, ноћас му неко обио браву? Бацили му морнари, из шале, ципеле у море, како бос да изиђе, они су

то и хтјели, да му напакосте и одгоде сусрет с вољеном Анкицом? Вунцутарије и факинарије владају морнарским свијетом.

Кад брод остане пуст и пристаниште празно — шјора Анкица, без грознице, сломљена, испијеног лица, неопране косе, тупог погледа, поново заузима своју клупу у парку, треба сачекати нову лађу.

Гледала је Иконија њене натечене ноге, оштре покрете тијела, памтила ријечи које је свима упућивала: „Није се вратио, а чекам га четрдесет година."

Жељела сам је и ја пресрести, да и мени изговори ријечи о четрдесет година чекања; више се тичу мене него било кога другог. Учинила сам то, погледала ме у очи, као и сваком другом — непогрешив аутомат — рекла је: „Није се вратио, а чекам га четрдесет година."

Драга Појкице, твоја Иконија је била право лудо дијете које се није знало упитати: како шјора Анкица може бити њена мајка, кад непознатог морнара — прву, једину и велику љубав — чека пуних четрдесет година?

Шпијунирала сам несрећну шјору Анкицу, а она је испитивала сваког морнара за свог безименог капетана који је прије четири деценије испловио, оставио љубав и зачето дијете... Никада се није вратио, никада писмо написао, ни по коме нешто поручио. Али, на растанку је обећао да ће се вратити. Зато шјора Анкица чека свога морнара и чекаће га до смрти, његовим обећањима мора вјеровати. Она се не смије уморити чекајући га, ниједна смрт, на далеком путу му намијењена, неће га убити. Чекање је једини спас за морнара и шјору Анкицу.

Послије сваког узалудног чекања Анкица поједе залогај хљеба, из шаке се напије воде са чесме... За сат, два, три, или читав дан, кад се опет огласи бродска сирена, Анкичино тијело поново тресе грозница, хитро и непогрешиво корача кроз свијетину, бира најкраћи пут до брода.

Још једна нада, и колико је било таквих нада за протеклих четрдесет година?

Градски факини, морнари, богами и угледнији грађани, подсмјехују се, добацују, тобож савјетују: „Удај се Анкице док ти је вриме... Неће се он више вратити!"

Шјора Анкица не слуша: сваки дијелић њеног напаћеног и грозничавог тијела усмјерен је на чекање.

Она вјерује у повратак свога морнара, као коцкар у један, али велик добитак.

Треба само бити стрпљив и чекати.

Шјора Анкица чује морнарев шапат да ће се вратити. Она је и сад срећна — у парку, на бури и киши.

Али није могла бити срећна и Тривина Иконија. Напустила је шпијунирање шјоре Анкице, нека сама дочекује бродове; пролазила поред ње, као и крај сваке друге просјакиње.

Наш драги Нићифор, насмијао се на овакву причу, рекао: „Свако морско пристаниште има бар једну 'шјору Анкицу'... Ти се ниси родила као остали свијет, већ као птица ној... Ној не изводи своје пилиће лежањем, у гнијезду на јајима, већ очима. Његове очи имају необичну, натприродну снагу; од те снаге, од гледања оживе птићи."

Нисам му вјеровала, драга Појкице, читао је то у мојим очима, грлио ме и љубио, шапутао: „Запамти: Нићифор двије ствари на свијету не подноси — рђаву пјесму и ружну жену."

3

Мушкићи из Бованове и женскиње из Ковачевићеве школе, направили су заједнички Српски дјетињи театар. Тако су га учитељи и учитељице крстили.

Костимирани, вјешто и брзо смо припремили *Дјевојку Црнкињу* и *Младе ловце* — комаде баш за дјецу скројене.

Као неки пролог, бистри дјечачић, окренут Бовановом портрету на зиду; његовом очинском погледу, управљао је ријечи које је овај, старе скоро вијек, у тестаменту написао: „Трпите дјечице, али духом не клоните! Ви сте гранчице од дрвећа која су сви могући вихори покушали да искоријене, али одолиште! Трпите и надајте се да ћете побједити. То је сигурно, јер има Бога! Бог ми не даде од срца порода, али ми даде да се за све вас постарам..."

Твоја Иконија из Ковачевићеве женске школе, читала је свој награђени састав *Злато се у ватри куша а пријатељ у невољи*. Зарадила велик пљесак, а од поочима Триве пољубац и прави цекин.

Ковачевићев портрет био је на десном зиду учионице; тај херцеговачки трговац био је по својој прилици крупан човјек; његованих бркова, строга погледа, с лептир машном. Испод портрета, као и код Бована: кандило, босиљак, осве̄ћена водица.

Бован и Ковачевић, оснивачи првих српских народних школа на Приморју — били су наши светитељи. То смо од раних дана научили, владике и свештеници су их у молитвама помињали. Њихово сјеме просвјећености није пало на камен, крај пута, или у трње, већ је дуго убирало плодове, оставило трајан спомен.

Бованову школу полазио је и весели Шиме Матавуљ. Она му је била лука спаса пред државном школом у којој се само пркелало талијански а послужитељ из руку није испуштао шибу — спреман да опржи дјечије дланове врућим срделама.

Весели Шиме ишао је у Бованову школу као у рођену кућу!

Послије Тривиног дома Ковачевићева женска дјевојачка школа била је за Иконију други дом.

Говорили смо слободно, читали и писали српски, појали наше народне и црквене пјесме; оно што смо највише жељели, што су наши родитељи и старатељи од нас очекивали.

Женскиње се такмичило у плетењу, шивењу, кројењу, везењу. Припремало за вођење домаћинства.

Добри старац Трива, више него Добрана, прегледао би помно сваки мој рад, похваљивао, али и примједбе упућивао.

А, онда...

Једног јутра, без присуства Добране и слушкиње Марије, посјео ме старац на своја кољена, пробао цупкати; Иконија није била лагана, осјећала се непријатно — ћутала је и слушала његову благу очинску придику:

„Иконијо, ниједан народ неће стићи жељеном циљу ако од малена не просвјети своје кћери, супруге, мајке.

Иконијо, породица је коријен живота; просвјећене и вриједне жене стубови друштва."

(Добри старац Трива као да је читао Мацинијѐве списе!)

„Иконијо, нећеш ти мени бити домаћица, кужини и огњишту вична, свађи с рибарима и пиљарицама на пијаци.

Нећу да читав живот уз невољног мужа отплачеш и кунеш оног ко ти га одабрао.

Иконијо, бирај га сама — то ново доба тражи; али и да изучиш занат који те у свакој невољи може љебом отхранити.

Свог 'суђеног' или 'принца на коњу' — како волите рећи — мораћеш сама стићи, ако већ он не повуче звонце на капији.

Најгоре је чекати — у чекању свенути као усамљени пољски цвијет којег једнако бију сунце, дажд и јесења хладноћа. Шта ће на крају остати од цвијета? Трстика — сува и црна — коју ће, или неће, прегристи из самилости гладно магаре.

Иконијо, усидјелица је као та црна трстика: сви је се клоне, пред Богом је кривља више од других, њој нигђе нема мјеста, гдје се и не нада измичу јој столац.

Без правог заната, без поочима и помајке, без доте, бићеш најбједнији створ на свијету. Нема више — одрасла си — ни прага на којем се можеш склупчати и чекати.

Конопац о чемпрес; дубине сланог и синьег мора већи су спас од живота о којем само докони шкриван може сложити плачевну тугованку. За кога? Да читају срећно удомљени, извлаче поуке и корист за своју дјецу.

Драга пођерко: свако умире сам, а усидјелица ни са својом самоћом."

Изненађена, брзоплето, на неки начин охрабрена, упала сам у ријеч:

„Боље и сам једрити синьим морем него се смирити у лошем пристаништу. Шта ће барки лука у којој сваког часа може бити окрзнута и испљувана?"

Није се наљутио старац Трива на моју упадицу, већ је мирно наставио:

„Иконијо, ти ниси дошла из забити динарског села код имућнијих рођака, па да научиш нешто мало око кужине, бијелог шава и пеглања. Свој компас у своје руке, зарађуј сама свој насушни крух! Увијек је више оних који ће ти и то једно парче, које си освојила, узети, него те другим понудити.

Уз добар компас веште бродарице — макар и мале барке — одољеће опаким и варљивим валовима животних бура. Живот доноси успења и падове. Некад бесплодне сјетве, а некад богате и обилне жетве.

Пођерко, Женска учитељска школа у Задру, троспратница у Via del Tribunale, нумера осам пет, чека те!

Права Божија кошница!

Диван споменик љубави епископа Стефана, којим дарује српским породицама праве мајке, а читавом нашем роду пчеле радилице. Учитељице допуњују дјела Створитеља — свим и свачим корисним пуне дјетиње главице.

То је најузорније дјевојачко васпиталиште на нашем Приморју. Никакав сумњив лицеј, конвикт, интернат, или тамо неки клоштир дружбе кћери Божје љубави. Калуђерице Исусовог срца, језуитских ласти, сестара милосрдница, Исукрстових зјеница — са строгим регулама. Не дам ниједан лакат да те одна-роде разне дувне и ружне шворе. Бићеш увијек оно што си била у Тривином дому."

Остајући још увијек на његовим кољенима, запамтила сам да је за моје школовање, за пуних шест година, издвојио пет хиљада круна. Велике паре — али, ту је било све: становање, храна, гријање, осьетљење, купање и лијечење, стални надзори,

излети, учење талијанског и француског језика, пјевање, употреба клавира, играње и гимнастицирање.

Од Управе Женске учитељске школе у Задру, стигао је дугачак и прецизан списак шта све морам спремити. Драга Појкице, застрашујући у својој прецизности! Тако је у том списку писало да треба спремити два мадраца, дугачка сто седамдесет осам сантиметара. Зашто баш толико? „Шта, ако је нека питомица дужа? Хоће ли јој пилити ноге?" — питала сам слушкињу Марију.

На разне ланцуне, јастучнице, навлаке, салвете, кесе за шиваћи прибор, отираче и кецеље — требало је извести моје име и презиме, да се не изгуби, не помијеша. Пуне руке посла за слушкињу Марију, али и за моје и Добранине руке.

На крају тог застрашујућег списка, под не знам којим бројем — као посљедње — долазио је амбрел за сунце, те кишобран за плућак. Баш тако је писало. О свему се водило рачуна, драга Појкице. Дебелом црвеном оловком потцртано је упозорење: све што се доноси не мора бити ново, али обавезно чисто и очувано.

(Одломак из романа)

ДРАГИЊА УРОШЕВИЋ

ПЕСМЕ

ЉУБИЧИЦА

Хвала пређку који ти даде име,
сажевши љупкости и нежности,
савез пролећа и оностраности.

Мало биће из траве,
шумарку под кабаницом,
космос ти дарова најдражу боју.

Твоје име изговара лахор
и ћуди до дна срца,
ти му се не одазиваш
јер намераваш да пажњу искажеш
славују док ти над главом
проноси песму из нахерених висина.

БОЖУРИ

Под вашим небу обраћеним главама,
у усплamтелој боји крви,
цео један род сјава,
нејристао на усклик хорде,
покошен месечевим српом
у плаветнилу неизвесности
окрену се будућности народа.

Књежева ћлава
и данас ћућује непознаћим друмовима,
ћде се обзнани
никне божур
да вечиħим ћристанком на небеско царсћво
објави чесћиħосћи и свеħлосћи,
усуд и ħонос ћреосћалоī срħскоī народа.

Закачен на ревер исћорије,
свеħлиџи да ли мили цвеће,
да ли мили кнеже,
да ли мили раħници,
за једно хујно ħоħодне
засћали у ћрлу слободе.

Нико не изброја цвећове ћраоћаца,
чврсћо заћрљене лаћице,
крваве ħољуће уħуħене ħоħомцима,
нико се не наћледа ваџе ħосћојаносћи
и не чу до краја џаħаћ
који се објављује у суħон
док сунце ћраведно одмерава кораке
над ћробовима и ћек усћалим надама.

ГЛИЦИНИЈА

Прислоњена уз ћрозорско окно
ħосмаћраџи куħне ћризоре,
вреву свакидаџиње,
леђи ħоредак на сћолу ћред ручак,
сјајкање ћањира, каџика, ножева и вилъуџки,
здела за со и бибер, корħице са хлебом,
ħосуде јела ћек скинуħоī са џћедњака,
високе чиније и зделе са воħем.
Уз бирање јела и речи
укуħани ће, ħосле мноīоī оħиварања усћа,
на сћолу осћавиħи неред,
као ħосле биħке усред олује.
И дони ће вредна рука.

Узбуђен осећаџи ћлад
ħа ћвоји коренчићи убрзано
из ћла црħе воду и минерале.

Књиге смештене у полицама
а отеглуте у времену,
дремљиви светлови међу корицама
чекају да за њима посегне рука.
Или ће новине на коленима укућанина
раширити своја крила.

Све док не зажаморе светиљке,
вечерњи кућни пејзаж,
твоје биће се окрене висинама
да у њима потражи сродност властитој боји,
да се надиграе сјајкања звезда
и гордог изроњавања младог месечевог срца.

ПЕРУНИКА

Перунова ћерка, мунина сестра,
олуји под скутом,
разноси скаске старих Словена,
у времена недосежна,
од живости још светлуцава.

Наш је предак, у понедељак,
доносио букете у храстов гај,
да закити свечано место,
божјем сну и судијином оку на уживај.

Време у грцајима
казује словенско племе
и његов верни цвет,
са правилним и посувраћеним латицама,
са бојом на коју се спустило небо,
митру под кожу,
данашњици на бале усхићења
и отискује се времену уз и низ стране.

ВРБИЧИН ЦВЕТ

Пењеш се уз стуб старог пчелињака,
девојачке витице,

широм отворене очи,
љубичастог зуј,
заумников ој.

На врху узања врх бића,
иза леђа звезда мами боју
за умивене и раширене латице,
из бунара несвесног
у чијим оквирима мешка се слатка вода,
зазива крајње тачке:
трен распознавања и трен смрти.

И ностраников неразумљиви говор
и мрмљање отворених уста пролећа
у која се задевају свежине, мириси и лахори,
што све не може да стане на лик
цвета који се пропиње добу под надахнуће.

Ведар и несклон вазама,
окитио си стари пчелињак
смехом и умилним призором за разиграност.

СЛЕЗ

Сваког лета отворених очију под стрехом,
дуж западне стране куће,
више од стопину година,
ти си подсетник за историју породичног
окупљања.

Присуствовао си славама и свадбама,
раздраганим грлицама сунца,
породичном успону и разборитостима,
саопштавању у несигурна времена.

Такорећи, поред прага,
дочекивао си чисте,
у празнично сливене рођаке,
невесте са црквеним звонима у уху,
испраћао винском измаглицом омамљене.

Грцао си са укућанима
кад је које срце престало да преде

на прeслици живоīне радосīи,
дуīо заīледао у свеīлим ноћима
виje ли се неки свиīац око довраīка.

Прозорском окну верни цвеīе,
īонекад у ноћима несанице
слуџам īвоје џуџīање
о у раīовима рано уснулима,
о бунама и усīанцима,
сīању виноīрада,
īеīању младуницима у наручјима,
о фркīању уморних коња,
о нади, радосīи али и о īролазносīи,
у неминовноџћу наīкриљеним небеским одајама.

КАМЕЛИЈА

Нежни īламен лоīīе,
неīремице īледа у сунчеве каīке,
осмехнуī кад се дижу у висину,
сабран кад īрећавица додирује īрећавицу.

Са блаīим веīром у савезу,
исīиīује сīране свеīа,
ныџе сīабљичицу са обилним лисīовима,
на саīу вещīо наīрављено клаīно.

Из дојки īла,
младунче исисава каīи воде,
у сусреī свиленом разасīирању,
у сусреī чари īод окриље.

Под црећовима свеīлосīи,
разīоварајџ са јужним куīом куће īрироде,
усхићено биће самерава се
сунчевом дрхīају, месечевом īлавом īрећīају.

РУЖА

Отворено око окренуто свету,
пољупцима росе и кише,
зорином заїрљају и сумраковом шапутању,
складом додирујеш дубину и висину.

Срмено гнездо у драгим бојама,
разбуктало се Персефони под крилом,
стабљика искошена према свету,
трновима мрси таласе ветра
и опире се премештању у вазу.

Јогунасти и горди слатку латица,
пут те наноси у пејзаж,
духу под капке
да се самери љупка уравнотежености
облика, боје, мириса
и спремности на одбрану.

Сагласнице са бујањем светлости,
утиснута у реч и у звук
у сагласјем осветљеним куповима времена,
опирећи се именовању,
биће смештаји на узглавље
иде смислом препуњени сати
глухо кукају о неподривост опстанка.

ЉУТИЋ

Опирећи се свом имену,
насмејан и љубазан,
брат са влатима траве,
цаклиш се у жутом сјају.

Љутиш се кад дан одхита,
не волиш хладне зраке,
па се свађаш са месецом,
сагласје твоја бића
у тмини мами заборав.

Жута миленкости,
опет ће сунце спустити топли прах
на твоје складне латице,
искорачићеш испред других цветова
који се у неговањим баштама
помно удварају нашим чулима.

Оличени први момачки пољубац,
са лахором у трави играш валцер,
коренчићи подрхтавају,
стабљичицу обузимају срси,
кроз твоје лице травњак говори:
„Погледајте како сам савршен"
и дубоко раста у видно поље.

РАЗЛИЧАК

Мајушно небо,
плаветна љупкости,
умилно кликћеш у трави.

Најмилији цвете,
нежно те поимам
и ти ми узвраћаш нежношћу.

Ујутро осмехнут,
у подне озарен,
скинућеш нијансу
од вечерњег пурпура са запада
налик на пољубац.

Твоје мајушно биљно срце
откуцава савршенство,
сагласност и равнотежу у природи,
узор за моје дане склоне паду.

НЕПРИЧАНКЕ

НЕПРИЧАНКЕ

„У животу сваког писца куцне судњи час када мора да призна — не знајући коме — да постоје приче које нису за причу."

Непознати пријатељ Магичног Бирце

1

Седим с попом Животом у његовој собици за примање. Просторија одише мирисом манастирске дасковаче, али је довољно комфорна да се на столу нађе боца нетакнутог, недодирљивог ирског вискија — мој избор за поклон! — чији облик ми се чини несвакидашње елегантан. Или то маркетинг постаје побожна работа? Умилно убеђујем попа Животу да је начнемо јер желим да му кажем нешто важно. Он се смешка и неодређено клима главом, препреден и блажен. Свиђа ми се што не чешка своју паучинасту браду. Будући да водим најпећинскији начин живота — из охолости и сујете — сматрам да полажем право на нуткање вискијем уваженог духовног службеника. Као саветник у Фонду за мултиетничка истраживања важим за солидног донатора Цркве. Има још нешто: поп Живота ми је крстио дете, ћутуре са мном. Кажу да микроскоп сâм себе не види. Имам то на уму док попу Животи показујем изгуљена колена од сношаја с љубавницом, иако смо оне ствари обављали на тепиху дебљем и мекшем од било ког вештачког крзна. Поуздано знам да поп Живота није слушао рокенрол тако да не вреди да му причам како га је његов краљ Литл Ричард на врхунцу славе напустио прогласивши га за „devils music", како

је купио себи храм и постао свештеник, и како је објашњавао Богу да је чинио силне грехове с мушкарцима али да је уживао у томе. Ох, да, богзна како се каје али сећања на оргије не желе да умру пре њега; та сећања му заправо јачају веру у Бога — толико га чине слабим и понизним бићем. Моје исповедање се строго држи теме прељубе коју описујем без непотребних детаља. Уз понеки разложни, доброћудни коментар. Поп Живота ме не прекида, чека да се заплетем у споровозно брбљање и када коначно моја мушка одбрана балдише, маниром искусног иследника устаје и склања неотворену боцу вискија на сигурно место. „Мушкарцима саветујем да траже а жене саветујем да не дају, па ко први издржи", каже и крене да ме испрати.

2

Одлазимо на рођендан код мог старог комшије и другара Ице Крстарице. Осим што је комшија и другар, Иса Крстарица је и дистрофичар. Не користи инвалидска колица, већ штаке или рамена својих пријатеља. То је његов избор. На прошлом Ицином рођендану спопао ме много гадан плач. Нисам могао да се саберем непристојних пет минута, што беше довољно да људима покварим весеље. Претпостављам да је тај тугаљиви пролив имао везе с тадашњим Ициним покушајима да се одвоји од родитеља и живи с једном распусојлом, али га она — када су се преселили — уопште није пазила нити прала, и када су његови родитељи приметили да им син *смрди* сместа су га вратили кући. Док се пењемо степеништем, жена ме оштро упозорава да вечерас не поновим нешто слично иначе ће ме она лично избацити са журке. Не стижем да јој одговорим јер су врата од слављениковог стана отворена и неко од гостију нас примећује и прилази да се поздрави. Улазимо у запенушалу гужву, проналазимо Ицу Крстарицу, рукујемо се уз галаму, пољупце и надреалне честитке, предајемо поклон и смештамо се у слободан ћошак. Пијемо алкохол из пластичних полулитарских чаша на којима пише Humanitarian Aid European Community, а испод тога COCOA CREAM. Немам времена да питам за порекло ових сувенира — додајем убрзање како бих што пре набио певачко расположење. То ми полази за руком без обзира што се око мене мота кудрави Алдо, Ишино куче чудне расе („шицу", тако је рекао кад га је представљао) које воли да гризе тапете а помало и зидове. Можда му расту нови зуби па му треба кречњак? Забава се захуктава, трачеви смењују вицеве;

причам и ја један о мушкарцима и свињама. Креће плес, за оне који имају парњака или добру вољу да га пронађу међу присутним самотњацима. Одједаред, усред гутљаја, жена ме металним шапатом подсећа да одавно нисам обишао брата од стрица који је у седамнаестој пао с моста у плићак и остао непокретан. Никада нећу заборавити линију на његовим прсима повучену црвеном мастиљавом оловком: била је то граница живота и смрти, бестидно изложена свачијем оку. Једном сам чак написао и песму о нашем сусрету, како сакупљам поморанџе испод његовог кревета и ушмркавам сузе у ноздрве да не бих осетио вонь трулења. Заиста га одавно нисам посетио. Када сам га видео последњи пут обећао сам му комплет старих бројева стрипа АЛАН ФОРД. Али, то је било у време када те стрипове нигде ниси могао да купиш. Сада има пиратских репринта у изобиљу. По три епизоде у једној свесци. Одлажем чашу и чекам да се заврши блок кантри балада, да испоштујем емоционални врхунац вечери. Држим се за завесу и гвирим кроз прозор као кроз кључаоницу. Почиње радијска музика. Напуштам забаву вадећи се на изненадни напад мучнине, заборавио сам да сам на терапији и биће да ми алкохол не иде уз лекове које узимам. Грлим се с Ицом Крстарицом, опраштам се уз једно: „Ти ћеш ме разумети". Одлазим сâм. Жена остаје, из пристојности.

3

Не знам зашто али никако да пронађем албум с фотографијама дочека Нове године у којој сам престао да будем момак. Не знам ни зашто га уопште тражим када већину из тадашњег „друштва за прославе" и даље виђам — у међувремену нису помрли нити се продуховили. Претурајући по намештају — трајно позајмљеном од родитеља, наслеђеном као вишак од ближих рођака са обе стране или купљеном непосредно по обављеном свадбеном весељу — проналазим разне заборављене и чудне предмете. Неких се присећам а неки су застрашујуће туђи у својој непрозирној мистерији, попут компјутерски одштампане песме која лежи на дну фиоке испуњене халтерима за чарапе. На папиру читам следеће: „Обеси Магичног, љубави моја / јер Магични само проблеме прави / сипај му отров у вино бело / удари маљем или задави". А испод нема потписа ниједног мог пријатеља. Обично лења сумња овог пута зачас прелази у стрепњу. Песму-поруку учим напамет и певушим у фанки ритму, сувише скењан да репујем уз колут напред-колут назад-

-два склека у месту. Жељан чистилишта и што потпунијег пражњења излазим напоље, избијам на Трг Новог ослобођења и прикључујем се радничким демонстрацијама. Опкољен сам огрубелим мушким гласовима и усталасаним телесинама. Трудећи се да будем што оригиналнији у колективном гневу, смишљам пароле и урлам: „Радници су наше сестрице!", „Ухвати пичке за курац!", „Народе, пази дијабола!", Таман да вриснем: „Зашто смо се скупили?!", кад спазим неколицину из обезбеђења како јуре према мени носећи у рукама летве са којих су отпали транспаренти. Повлачим се стратешки — хитро као летећи провокатор, премда се дубоко у души не осећам тако.

4

Ситуација из хиљаду и једног поподнева: таштa је посетилац, или сам ја *посетилац* — конфузија је бескрајна и мирише на субину. Још пре него да проври вода за кафу, почиње да ми хвали сина, одраслог и паметног човека. Као она и унук се прегањају по кухињи док мајка — моја све удаљенија жена — спрема у суседној соби магистарски рад на тему „Воља за моћ у сеоским школама". Детету досадно с бабом и каже: Ајде мало да посетимо маму. Баба га одговара речима: Немој да идемо тамо, мама има много да учи. Дете запело к'о прави син: А да само мало посетимо маму. Баба му каже исколачених очију: Немој, мама има учитеља и он је много строг. Има да мами извуче уши ако не научи испит. Дете не престаје да ваља брдо молби за посету мајци и баба немајући где попушта и одводи га код ћерке окружене књигама, пинцетама и бочицама хидрогена. Мој син се шетка по соби, додирује мајку и њене ствари а онда прича своју верзију догађаја: „Мама учи. Учитељ строг. Учитељ вуче мами уши. А дете јој смета".

5

Жена издиже задњицу не успевајући да ухвати ритам камиље грбе. Позира са скврченим лицем. Стало ми је да ова фотографија успе. Премотавам филм и окидам поново, цео се сијам у грчу и грозници. Жао ми је што нисмо изнајмили трогрбу камилу. Жена сигнализира да хоће да сиђе. Арапин, газда камиле, престаје да виче „Тито — Насер!". Рукама показује да је порасла цена за јахање и позирање. Набацујем осмех продавца са нишвилске бувље пијаце. Кунем га на језику који не

разумемо ни он ни ја. Нећу да платим том спеченом преваранту још 500 египатских фунти. Камила одводи моју жену према пирамидиним сенкама. Како жена завришти, тако камила убрза свој спокојни корак. Арапин се фолирантски дере и гестикулира имитирајући новац који очекује за ову јединствену услугу. Почињем да псујем — на влажном матерњем језику — прво типског Арапина, потом жену алаву на туристичке авантуре које се дају овековечити клик-идиотом. Окрећем се и одлазим — сигурно не да бих телефонирао југословенској амбасади! Видим помијарске шупе из којих непрестано излазе људи и деца. Жена ми више не одговара на псовке; упиштала се од плакања као прасе у Сахари! Камила све то подноси с кулерским достојанством. Коначно, након лажног бројања, враћам се на место злочина и исплаћујем пун износ уцене. Када жена, уз помоћ Арапина, сјаши с камиле хватам је за пичку да проверим да се није упишала од страха. Сува је, барут без фитиља. Чучнем и закопам неколико фигурица фараона у пустињском песку. Лако губим вољу за егзотичним успоменама. Навикао сам већ да губим свашта. Ако баш хоћете да знате: моје срце се давно распукло — као непродати нар на пијачној тезги — и то не због жене коју спроводим у хотел „Ел Нил", неиспунивши безазлено обећање да ћу је водити да види неку православну цркву у „граду са хиљаду минарета". До дана данашњег Копти ми нису замерили због мог бекства.

РАЗМИШЉАЊА И НАБРАЈАЊА ЈЕДНОГ ПОГАНЦА

Негде сам прочитао да су за потребе снимања филма „Винету" коришћени липицанери; та интернационална коњска елита глумила је индијанске поније с професионалним достојанством. Кад год призовем у сећање овај документ филмске илузије, замислим се над сопственом одсутношћу. Попут младих бадавацића из Нове мале и ја сам навијао за Индијанце али су они изгубили и до последњег изумрли с леђа. Њихове лешеве смо стално изнова пребројавали премда их никада нисмо видели. Онда је неко рекао да је дошло време да се изађе из заклона и да се нешто научи: како се жртвовати зарад спасења и сличне опште ствари за приватну употребу. Тада први пут пожелех да заувек останем неухваћен, непознат за било чије успомене. Трчао сам с пуком у цревима. Нешто од тога открио сам бежећи кроз неограђена дворишта и запрашене ружичњаке. Три пута опколих град пре него што ућох у њега.

У она времена могли сте ме видети на преподневним пројекцијама филма „Ратници подземља", понекад с главом у шакама. Нисам пушио у ходнику, нисам тражио друштво у мраку, нити се миловао у самоћи. Нисам правио паузе. Светла су се палила и гасила у неправилним размацима не обазирући се на почетак и крај. Све се то дешавало по нечијој команди која је хтела да створи привид хаоса. Бејах окружен свакојаким мистеријама. Молио сам се да пронађем свој пут. Молио сам се на местима где су други људи могли да виде ритуал мог узнесеног тела. Молио сам се као детињасти подлац јер то и јесам. Толико познајем себе иако не умем да се опишем.

Радио сам за обојицу главних. Величко и Велиша — два Доња града. Упознао сам их пре славе док сам радио као извршилац интендантских послова на трећој платформи у постсибирској забити с десетине хиљада душа. Заједно смо поделили дарове беле зоре. Бућење и смркавање, блуцку и пеницилин; лажни алкохол и лажне планове; туђи новац и туђе жене. Били су ми потчињени али су преживели. Потрудили су се да то не забораве.

Када сам се вратио у Државу — опрезан и гадљив — осиромашио сам чекајући да дођем на ред у неко мртво јутро. Престао сам да се молим. Сада знам да ми је било суђено да изаберем тек када су ме изабрали.

Величко ме је открио у „Причаони" — клубу свих клубова — оног дана када је купио ту неонску катакомбу. Приметио сам да у једном углу отпада малтер с таванице и он ме је унајмио да то доведем у ред. Нисам губио време да докажем газди газдински закон: не постоји ни стари ни нови газда, постоји само газда од човека. Одрао сам кожу с леђа његових редара и курира и њоме углачао ромбоидна огледала у просторији за профит и порок; цревима непослушних урамио уљана платна непознатих авангардних уметника; барско месо научио да разликује елементарне етикете мартинија: bianco, rose, extra dry.

Као гастос-силник Величко је из забачене туђине, између осталог, похарао и жену за женидбу — Галу, неуропсихијатра у краткој будни од беле куне. Њена бунда беше лажна али дивља. Зарежала је и на мене неколико пута али јој нисам дао да ме угризе за бедро — најпре сам је испоручио Велиши за један опојни парти-микс. Учена азијаткиња постаде престижни комад. Забаве спајају непознате, на њима људи плешу и разговарају, размењују мирисе и партнере. Велиша беше галантан према мени. Увек би ми сачувао екстра додатак: надеве, сосове, филове у које се не умаче хлеб већ глава. Одистински се оса-

мосталио као трговац преправљених аутомобила, преферирао је немачку индустрију брзине.

И тако прљаве радости узеше маха. Прво сам чешљао косу на страну, с равним чуперком преко левог ока; после сам открио бриљантин. Ишчезла је нервоза с мог темена. Употребио сам машту, кварну и навежбану, како бих пандурске јатаке натерао да глуме себе: пропале дилере чија је полиса осигурања истекла и у последњем сокаку службене територије.

Двострука игра преваре поверења беше прејако искушење чак и за мој љубазни ум те се потрудих да Величко и Велиша сазнају за овај прости рашомон. Изгледа да их је све то страшно забављало или су можда желели да их изда човек кога је немогуће схватити озбиљно. Наравно, моје зло их није изневерило. Завео сам њихове жене и конкубине, заразио њихову нерођену децу, поштедео њихове одбегле, разведене мајке, охрабрио њихове ниже и више сараднике на вероломство. Намештаљке бејаху све смелије, кардиналне до пародичности. Пакост је постајала пркосна док сам у хладном заносу покрштавао непријатеље и пријатеље у поданике веселе мржње.

Ипак дивљи и сујетни због опасног успеха који им се церио у камена лица, Величко и Велиша нису скончали у каубојштини. Нисам им дозволио да се размећу вештином и витештвом. Натерао сам Галу да поново поверује у Бога, као бавolска навлака за надувану силу. Средио сам да јој се виза убајати пре времена. Спровели су је до границе, потапшали по мишићавој задњици и пустили низ непрегледни друм. Отишла је не остављајући трагове освете за собом. Растанак је јачи од сваке преваре, севнула је бол напаљених мужјака. Постали су дирљиво неопрезни, заузети дотад недоживљеним сажаљењем. Бол нема милости за трпељиве типове. Моја конструкција је оживела. Овде више није било посла за анђела заштитника. Величко и Велиша нису завршили у сливнику већ у истражном затвору. Као засебни случајеви. Изоловани од превртљиве служинчади и похлепних гонича ипак су повратили стару форму из ледених дана шљакања испод хоризонта ништавне наде. У предворју робије дигли су руку на себе не остављајући никакву поруку за оног другог.

Ах, да, још нешто без чега нећу потписати ово признање: ништа не може заменити моју колекцију биоскопских карата из периода 1968—1975, а сада немам коме да је завештам. Вероватно зато што Величко и Велиша бејаху једини хероји у мом животу.

МАРИЈА ШИМОКОВИЋ

ТРИ ПЕСМЕ

У ФОТОГРАФСКОЈ РАДЊИ Ђ. БАЛИЈА

док време мења точкове Ђ. бали
смишљено убацује филмску траку у апарат
гледа. наше искошене погледе на свет
на дим будућности
уз раме нам прислања
данила кишa на колор постеру
и служи се мојим речима да захвали
што је један такав маестро
искористио временски тренутак
кад је живот љубазно климнуо главом
и дошао у његову скромну радњу
у штросмајеровој улици
да позира an face а потом целом фигуром

стратешки важан моменат
свакако је био
када смо на развијеној траци
угледали белу хамваша
како сасвим једноставно
између леја своје баште
сади цвеће које тек има процветати
спојени великом гестом колор траке
кишa и он су имали потребу да баш ту
у суботици постану ловци у ражи
не би ли несташну децу
уклонили испред амбиса
који им је извесно предстојао

Ђ. бали ūрūшом није био узбуђен
бисūро око мајсūора фоūоīрафије
одавно је очекивало овакву експозицију
можда је важно ūшūо се ова ūројка
слила у ūесму када је време
разјарени кобац ūокуūшало да их раздвоји
Ђ. бали је из моī миūской ūросūора
донео алхемијски расūвор
несмањеним ūемūом је ūремазивао фоūоīрафију
ūако су уз кишūа и хамваūа
неки суботūичани ūосūали бесмрūни
у аūељеу шūросмајерова ūеūа
с ūролећа īодине 1962.

обучена у одежду кармелићанке
наūокон задовољна својим фобијама
и шūо да кријем својим суботūичанима
ја данас моīу да искуūам доīађај
на одличном комūјуūеру да забележим радосūи
због бесмрūносūи у којој ћу учесūвоваūи
и за сваки случај унаūред
ūорекнем неūачносūи које би моīле ūроузиūи
из ūоīрешūноī ūумачења реченоī доīађаја
за ūо време сūанари живоūа
узимају једни друīима рекеūа
на уīлед на сūалешку ūрибраносūи
и нешūо новоī енформела у сећањима

БЕЛЕШКА У ДНЕВНИКУ Б. ДУРАНЦИЈА

у дневнику беле дуранција
седи ūесник ференц фехер
леђима окренуūи
нешūо заūисује
рано је јуūро а ваздух је īусūи
њеīове очи све боље виде душом
и са оūвореним ūрозором
у саīласју
ја међуūим ūовећавам бленду
маīриūи ūрилази
мушкарац ūред оīледалом
свој одраз леђима налази

хотелска соба живи преображај
јутарње мешкољење се не чује
ни звецкање вилъушки при доручку
сервираном у соби на шестом спрату
звуци су ко пра кликера
замена главоњ за зелени стаклењац
на мекоj навлаженоj земљи
налик су ужурбаности хлеба
да зором замирише
отетнутом писку воза неиде у пустари
одакле пупници пристижу
у непрозирну маглу равнице
стучени

јутро троши своју усплахирености
одавно с оне стране
фехер је на њу ослоњен
неометан земним комешањем
у непромењеном положају
прониче простор и нешто записује
у дневник беле дуранција
ја међутим повећавам бленду
мајрит прилази
мушкарац пред отледалом
своj одраз левима налази

СА ЧАТОМ ОКО ЧУДЕСНОГ

ноћас је теза чаш сањао да је ја
пробудио се црвен у лицу и одјурио
на трчање у дудову шуму
забрављена у њеову тајну мисију
ја сам се под земљом закашљавала
опажајући да је заборавио шифру
за откључавање моi бицикла
моја веселости није шла уз њеову
достојанствену браду
њеова опипатична болка није допуштала
мојој ждребеној природи да дође до изражаја
зато смо у клупку времена једва чекали
да једно друго одсањамо

трчање му није боїзна како тријало
заборавио је да мојој мами купи млеко
није одїоварао на моје телефонске позиве
а када је отворио новине
уїледавши клупко осиньеї їньезда
искочио је из мої живота
и сјурио се назад у свој еїзил
знао је срећу оних у резерваћу смрти
оних што се сложени у бале пушевима
кинеске свиле шверцују преко мора или
стрпљиво као он унапраї одбројавају време
чекајући да буду призвани
у свет поновної сећања

бивајући ше ноћи у симбиози
у лепом и удобном гробу на коме је
кадїод чашово име стајало
сазнала сам да ће у протицању
зїрушаної времена
нови свет бити настањен
онима које смо од памтивека
у књиге стављали
како бисмо ускоро расписали оїлас
за лица најсличнија већ описаним
већ опеваним јер није залуд речено
све што смо смислили
доїодиће се

шако и знамо нађ верује чашу
самоубиство није апсурд
већ крај страха у коме слобода
започиње велики круї салом
кад даме бирају а їоспода
нежно забачених руку проше време одлуке
и још знамо да је маїрит рекао
јошеф од шисе схватио је чудесно
боље од мабија јер је оно више
од откуцаја срца и небескої ритма у саїласју
боље од чаша опијумскої ђака
који речима захвата шапат а ныме
прибира бели прах

трен чудесної траје дуже од самої себе
сливен с некад летим плавим дунавом

с ӣримишљу на ӣису сред ӣанӣомимскоӣ
деӣињсӣва
кад зидови беху на одсуӣву а клаусӣрофобија у
бексӣиву
чудесно је кад се наћ крсӣи чаӣом
и забораѵља да ӣа циӣира
када се у свом ӣозоришӣу сӣрема да овековечи
алму маӣер у невесӣи ветра ӣа од свеӣа начини
олују
кад риӣл ронаи осваја ӣран ӣри за ӣорӣрећ мајке
кад је збиѵање на месечини а у свеӣлољубичасӣом
ӣад смрӣ је само једна више чаӣова меӣафора
за њеӣов ероӣски дневник
смишљена

занео ме је целоноћни боравак
у чаӣовом сандуку
ӣризнајем ӣо шћак обрадована
својим ликом који је у оӣледалу
ӣосле јуӣарњеӣ цоӣинӣа
вирио из моје ӣренерке
уӣраво ӣокушавајући да се сећи
шифре за оӣкључаѵање бицикла
ӣаркираноӣ у дудовој шуми
ни чаӣу није било мање драӣо
јер је умесӣо моје шарӣарепе са цвеклом
моӣао да доручкује своју
ӣонешӣо смањену дозу

и да се ӣрепусӣи сањарењу
о ӣросӣорима даљим од хоризонӣа
који ӣа извесно чекају
ӣошћајно узбуђен моӣућношћу
да би неки од њеӣових јунака
неко од шваља меӣреса бонвивана
њеӣов живоӣ моӣао исӣисаӣи
друӣачије но шӣо ӣа је он оджживео
узнемирен ероӣичним ӣрницима
шӣо их нису изазвале баньске драӣане
нашао је разлоӣ за нову дозу
разлоӣ да осӣане
безбрижно насмешен

ЕМСУРА ХАМЗИЋ

САБЛАЗАН У ДОЛИНИ ШЕНТФЛОРЈАНСКОЈ

Господин Милентије Сокић важио је за једног од најзначајнијих скулптора у граду али и изван њега. Његови актови били су, како су то критичари истицали, нешто невиђено, изливена нага, људска тијела али без безбрижности и сладуњавости, без интензивног осјећања себе и уживања у непосредованом, директном додиру са ванјским свијетом. Ни трага од слободе или барем притајене нелагоде због излагања своје наготе тућем погледу. Те скулптуре биле су заиста невјероватан спој бронзане пути и крика. Ужас, страх и бол одашиљао је сваки дјелић фигуре.

Осјећање које је владало у галеријама гдје би господин Сокић излагао била је несавладива непријатност и неугода која је прерастала у физичку реакцију дрхтања или чак мучнине. Посјетиоци би излазили већ након обиласка неколико кипова блиједи и жељни ваздуха. Све ово је као у вјечитој причи о „царевом новом руху" изазивало невиђену медијску пропаганду и нездраву заинтересованост новинара, критичара и обичних посјетилаца. Дарјана Илић, историчар умјетности, присиљавала је себе да остане дуже, да проникне у тајну коју су ширила ова нага тијела у најразличитијим позама — ужаса, преклињања, превара... Господин Сокић је на свако директно питање о дјејству његовог дјела на околину избјегавао да дâ одговор и увијек изговарао исте фразе без имало духа и знања и о најелементарнијим занатским потхватима. Све ово будило је још чуднији утисак. Тако снажно дјело о којем су се мућевито ширили приче и изазивале занимање и оних који никад у животу нису прекорачили праг галерије и стваралац тако блиједа

и нејака духа, просто су одгуркивали једно друго, тако да то ником иоле упућеном и озбиљном није могло промаћи.

Свака наредна изложба се пунила невјероватним бројем радозналаца, и то из дана у дан, тако да су неки одлазили разочарани не знајући да ли им је позлило од гужве или од скулптура. Многи су, наиме, само због тога долазили. Галерије су почеле наплаћивати улаз на изложбе господина Сокића, што је било готово незабиљежено у историји излагања. Овако су скупљали знатне суме новца а огромна гужва се бар за мало смањила. Популарност је господину Сокићу доносила вишеструку корист. Добијао је дио новца од карата, а за кратко вријеме продао је четири своје скулптуре за баснословне износе. Једну је откупила позната издвачака кућа и поставила је у улазни хол. Тамо гдје је морао да прође свако без обзира којим је послом и на који од десет спратова пошао. Другу је откупила једна галерија у трајно власништво, а двије су купили приватници — један за башту ексклузивног ресторана, а за другог се није знало гдје ће сместити фигуру.

Она која је постављена у предворју издавачке куће најприје је почела да дјелује и чини погубне ефекте. Но, као што то обично бива, многима је потребно да се цио мозаик склопи да би схватили и објаснили ранија збивања. Тада, готово нико пад тиража, писаца-сарадника, сваковрсне незгоде, ситне инциденте, није ни у сну могао довести у везу са скулптуром!

Други купац, галерија, одједном је остала без неколико вриједних дјела, све мање људи улазило је у њене некад препуне и ексклузивне одаје, па су се чак у кратком времену десила два, на срећу брзо локализована пожара који су могли бити погубни за ову установу.

Ресторан, односно његов власник, такође је убрзо осјетио погубно дјејство скупо плаћене скулптуре, наравно, појма немајући о узроку. Простор заиста изванредно уређеног ресторана и баште као из снова, буквално су зврјали празни и поред тога што су сви они који су тамо одлазили знали да је услуга на највишем нивоу, што су ципене биле више него приступачне у односу на оно што се нуди. Чак је и музика отказала а и особље је једно по једно одлазило иако су им плате, без обзира на изненадно лоше пословање, биле доста високе. Господин Станислав, газда кафане, хватао се за главу не могавши објаснити шта га је снашло. Готово је био пред нервним сломом у паници и страху кад је из очајања, пред коначно затварање свог локала одлучио да прода скулптуру, да закрпи бар неке трошкове, пошто је продаја кафане дуготрајан посао и знао је да

на тај новац још дуго не може рачунати. Зачудо је доста лако продао скулптуру.

Оног дана кад је однесена из баште, господин Станислав је ушао у аветињски пусту кафану која већ петнаестак дана уопште није радила, сјео за сто и сипао себи пиће. Не сјећа се више поузданo да ли је отпио гутљај кад се на вратима појавио први гост, потом други, и за пола сата сједило је десетак људи од којих су неки тражили и да једу, и били изненађени његовим одговором да тренутно нема. Измишљао је напречац објашњења не вјерујући својим очима и ушима на примједбе изненађених гостију: — Како немате, па ви сте увијек имали све што гост пожели?

Правдао се да су ових дана радили ситне поправке и нешто реновирали, али да ће већ колико сутра све бити по старом. Готово је имао жељу да се уштине како би провјерио да све ово није само сан, док је телефонирао супрузи да хитно дође и повезе нешто намирница, кафе..., и да му дође помоћи да послужи госте!

Све ово би за господина Станислава, вјероватно, остало необјашњиво, да га случај није намјерио на директора издавачке куће којег је упамтио по томе што су заједно били на продајној изложби скулптура кад су обојица купили чувена дјела.

Једног јутра господин Гаврило се појавио у његовом ресторану који је сад цвјетао и тешко стизао да услужи све госте. Станислав га је препознао и вјероватно не би томе придавао значај, да није примијетио да човјек изгледа потпуно оронуло, чак неуредно. Нешто га је напросто привукло да му приђе, јер га је упамтио као блиставог и успјешног директора, а недавно властито лоше искуство га је понукало да покуша сазнати шта се збива с човјеком.

Ненаметљиво га је поздравио и подсјетио на површно познанство. Понудио му је пиће, и видећи да човјек, иако утучен, прихвата разговор, сјео за сто. Проговорили су још неколико реченица о аукцији а онда скренули причу на пословни план.

Господин Гаврило је готово очајно испричао како је његова издавачка кућа пред потпуним распадом, сви аутори који су годинама ту објављивали и давали им као издавачу ексклузивна права, напустили су их, сталне незгоде, повреде, атмосфера међу људима, све се као неким невидљивим мигом преокренуло наглавачке.

Станиславу су се одједном почели знојити дланови, потом га је ухватила дрхтавица, тако да га у једном трену, иако и сам срван и очајан, господин Гаврило упита да ли му је добро.

Слушајући причу господина Гаврила, као да је слушао причу о себи и својим патњама из оних дана кад му је све кренуло како не треба. Прекинуо га је у јадиковци нестрпљиво, готово грубо:

— Све то од оног времена кад сте купили скулптуру?! — упитао је али истовремено и себи објашњавао, схватајући напокон мјесеце своје патње и страдања.

Гаврило га је изненађено погледао, враћајући се, очито, мислима унатраг, и потврдно климнувши главом, сломљеним гласом, без пуно наде упитао:

— Да! Отприлике! Али какве то има везе?

— Е па слушајте ме господине! Не знам да ли има неке везе или не, али је сличност са оним што се мени десило толика, да напросто не могу да вјерујем да је случајна!

И онда му потанко исприча своје муке и невоље завршавајући причу тиме да су људи након уклањања скулптуре напросто нагрнули у ресторан, као да су све вријеме били ту, не објашњавајући ништа, не коментаришући, напросто као да су и дан раније провели у његовој кафани...

— Једноставно сам мислио да сам полудио, да сам био пропао у црну рупу! Људи које знам годинама пролазили су поред мене као да ме никад у животу нису видјели, а поред кафане као да је ту некакав зид који је ограђује од осталог свијета!

Гаврило је слушао али му је звучало сувише невјероватно и сувише једноставно и лијепо да само уклони кип и да све крене набоље.

— Слушај пријатељу — настави Станислав осјећајући сумњу и недоумицу коју је изазвала његова прича. — То те барем ништа не стаје! Учини то! Не мораш је ни продати. Избаци је! Ако је све пропало, нек иде и та скулптура бестрага! Ако упали — упали. Немаш шта изгубити!

Понесен оним што је изненада схватио и могућношћу да помогне човјеку, Станислав је устао, спреман да тог трена крене са господином Гаврилом да он својеручно помогне да се скулптура избаци из зграде некад угледне издавачке куће. Неволько је устао и Гаврило, не вјерујући у све што је чуо и дубоко сумњајући у везу између кипова и свега што се збило, али, како је и сам закључио, није имао шта да изгуби.

Сјели су у нови аутомобил господина Станислава, који је између осталог био киван и обузет бијесом на скулптуре, сад тврдо убијеђен да су оне узрок свега што им се збило. У згради издавача једва наћоше неколико људи да им помогну да неспретно и којекако изгурају кип, разбивши једно стакло на вра-

тима. Док су се ознојени враћали да се мало среде и попију по пиће у сад отужној директоровој канцеларији, зазвонио је телефон. Гаврило је невољко подигао слушалицу мислећи да је опет неки утјеривач дугова, али како је разговор одмицао, Станислав је на његовом лицу прво угледао силну невјерицу, па претјерану љубазност, скоро снисходљивост, па грашке зноја што су се почеле слијевати низ лице чији израз више ни даровит писац није могао описати. Кад је спустио слушалицу прво је дрхтавим рукама усуо пиће у чашу, попио на душак, па онда још који часак разрогаченим очима гледао узбуђеног Станислава, прије него што је проговорио.

— Господе Боже! — па опет заћутао.

Пошто више није имао стрпљења, Станислав је, иако схватајући да је, можда неумјесно, упркос изненадној блискости, упитао:

— Шта бӣ, побогу човјече?

— Ја... Не могу да вјерујем!... Молим те, да ли сам ја сад разговарао телефоном?!

— Ма дај човјече, шта ти је? Наравно да си разговарао! Шта је било?

— Звао ме Ернест Ф. наш највећи, знаш уосталом и сам, сигурно си чуо за њега, и најпознатији и најтиражнији писац, и хоће свој нови роман да објави код нас!

Нагло је устао и почео да скаче као дијете, да вришти од среће.

— Немогуће! Невјероватно! — само је понављао избезумљено.

Поново је зазвонио телефон и господин Гаврило готово прибрано заврши разговор, прихватајући чудо, покушавајући да ради свој посао. Звао је, наравно, још један од њихових писаца. На брзину назва секретарицу која је била на принудном одмору и даде јој обавјештења и упуте да од сутра почиње да ради, те кога све да обавијести да од сутра долази на посао. Издиктира подужи списак људи — од уредника до словослагача и након тога се задовољно и удобно завали у фотељу. И даље је гледао у Станислава.

— Брате рођени! Спасио си ме! Не само мене, већ стотине људи запослених овдје. Боже, је ли могуће? И шта сад да радимо? Сјећаш ли се ти ко је онда још купио те скулптуре?

— Па, нисам сигуран. Знам да је још један приватник и чини ми се, нека галерија. Уосталом отићи ћемо у канцеларију оне галерије која је организовала продају, они сигурно имају имена власника.

Станислав је из зграде изашао са другим човјеком! Господин Гаврило је просто сијао, просто се усправио, нарастао! Узгред је оном малом броју људи који је још радио, претежно у обезбјеђењу, дијелио неке упуте, ведар и чио, тако да су га ови запрепаштено гледали.

Сјели су у ауто, Станислав је свратио до свог ресторана да се јави и дâ неке упуте особљу, и готово горећи од нестрпљења кренуше до галерије.

Тамо су, наравно, не говорећи ништа, љубазно објаснили да су они власници неких скулптура господина Сокића и да их занимају адресе осталих власника. Дјевојка се није претјерано чудила, јер је такво што било готово нормално, посебно кад би се припремале изложбе, па би се дјела из приватних колекција преносила у галерије. И не надајући се, добили су још седам адреса, осим галерије и приватника, оних који су у међувремену купили скулптуре. Вратили су се у ресторан господина Станислава сагласни да су за тај дан заиста урадили много посла. Готово срећни су сједили за столом и с невјерицом гледали један у другога, осјећајући сувишном сваку ријеч коју би заустили да кажу. Све се тако слагало у непогрешив мозаик, и једино што су тада знали, то је да хитно, колико сутра, морају покушати пронаћи људе, власнике скулптура, а знали су адресе свих осим оног којем је господин Станислав продао своју, не слутећи шта чини.

Након што су бар мало дали одушка узбуђењу и чуду које су проживљавали, договорише се да се сутра нађу у канцеларији господина Гаврила, одакле би обавили телефоном оно што се може, а отишли лично тамо гдје не буду могли другачије. Растали су се нерадо, нагло зближени оним што су открили и проживјели, као саучесници велике и тешке тајне.

Даљи њихов рад био је готово рутински. Проналазили су власнике и некима они сами узимали ријеч и говорили умјесто њих... Све вам је, дакле, кренуло наопачке, незгоде, несреће, откази, банкрот, крах... За једног, нажалост, али на срећу да је само један, било је прекасно! Убио се, потпуно скрхан необјашњивошћу изненадне несреће. Након што су уз више или мање убеђивања успјели да затворе круг, јер многима је звучало потпуно ван памети оно што су им Гаврило и Станислав испричали, окупили су се, ипак, у ресторану господина Станислава. Сви су се били на најочигледнији начин увјерили у истинитост приче и негативно дјејство скулптура, јер је буквално оног часа кад би је уклонили, у кући, кафани, галерији, и гдје су све биле, почињало све да функционише на најнормалнији начин.

Као да су били изузети из времена и простора сви ти објекти у којима су се налазиле скулптуре, а и људи везани за њих.

За почетак су се једногласно сложили да једну од њих свакако разбију, расставе, некако је декомпонују. Није било лако, али сви су имали дебеле разлоге да се потруде. Набавили су силу алата и на једној заравни изван града одлучили да изврше први дио одлуке. Након доста муке, успјели су да начну фигуру, и ужас који их је обузео од задаха, тешко се могао описати. Но, и ово их је само закратко зауставило. Превезали су уста и носеве и двојица најспретнијих су наставила да праве бар мало већи отвор, све до оног часа док нису схватили да су унутра остаци људског тијела. Буквално су сви одскочили као громом ошинути! Неки су били на ивици свијести од ужаса. Збунили су се, стрчали, успаничили готово. Нису знали шта би с бронзаном фигуром а ни са собом самима! Кад су се мало прибрали одлучили су да је ипак најбоље да ништа више не чине сами. Договорише се да Гаврило и Станислав оду у полицију, јер сад се имало шта рећи, није више била само необјашњива сила која дјелује погубно на власнике, и што би тешко прихватио иједан суд или званичник.

Потом је услиједио скандал невиђених размјера, стручне екипе су покупиле све кипове, пронашле и све непродате и оне изложене, као и господина Сокића.

Испоставило се да је у свакој људско тијело, а господин Сокић је готово мртво ладно детаљисао о томе шта је заправо радио. Одлазио би у мања мјеста или чекао сатима локалне возове на градској жељезничкој станици, ту уочавао збуњене и изгубљене људе, мушкарце и жене, испипавао у чему је њихов проблем, обећавао шта је требало, нудио преноћиште или становање на дуже, док не би дочекао свој тренутак.

Неки би добровољно пристајали да му позирају кад би им открио да је он „велики умјетник", неке је хватао, пак, док су ишли на купање, на спавање... и припремљену врелу масу метала саљевао на њих! Касније би дорађивао, поправљао, додавао и дољевао бронзу, како и колико је требало!

Тако је постао један од најчувенијих умјетника скулптурама ужаса!

Господин Сокић не туца камен, нити су на њега излили врелу масу метала. Умро је много људскије него што је, рекло би се, заслужио. Стријељан је!

Остаци тијела из скулптура коначно су сахрањени, с надом да ће се кад-тад идентификовати и сложити мозаик са онима који су вођени као нестали. У томе ће сигурно помоћи каталози у којима је мноштво фотографија скулптура, чија лица су, заправо, лица несталих људи!

ДИМИТРИЈЕ НИКОЛАЈЕВИЋ

ЦРНИ ЖЕТЕЛАЦ

ОТИЋИ ТАМО...

Да је отићи тамо
Где певају даљине
И донети овамо
Ловоре и маслине.

Избеглo би се за трен
Оном што плете пређе,
Дозвала одбегла сен
И њом одмакле међе.

Време би тад престало
Са веком да се рочи;
Сућајама огледало
Биле би људске очи.

Кроз мрак би севнуо луч
У објави открића
И показао се кључ
Пречудан, са дна бића.

Да је отићи тамо
Где певају даљине
И донети овамо
Калеме и зачине.

ОДБРАНА

Не дам ово моје
Скоро ништа, тек мало
Од свега што је
За презиму остало.

Уз пут се пуна врећа,
Зрно по зрно
Кроз наприз осипала,
А да плећа
Терет што оманьује
Слазећи у црно,
Нису осећала
Док време пожурује.

Не дам ни шаку
Од свеї што је остало,
Дижем штаку:
Бежи, ало!

ЦРНИ ЖЕТЕЛАЦ

Све чешће долази као по своје
У дворе и авлије моје.

Ништа не каже, за сто не седа,
Кроз мене у даљ гледа.

Из дан у дан ме пустоши,
Утаман ми течевину трошни.

Ал шта ће бити, све се плашим
Кад оманька и осиромашим?

Хоће ли шшта њеїова слепа
Да ми остави похлепа?

Или ће тврде и ледне зене
Тада управити на мене.

Дотле, док узима и носи моје,
Поткрадан, крадем своје.

ПУТ НА МОРЕ

Идемо кроз шуме
да избијемо на море.

Умеспо вучјеї меса
и међедине,
јешћемо рибу и пити вино
од најбоље лозе.

Тамо ће нас
дочекати даљине; о, једном и ми
да се усправимо
и с бескрајем
поистоветимо!

Ако и не стигнемо,
бар ћемо сањати
и по повратку с пола пута,
онима што су остали
у неверици,
причати, удивљени,
о мору
и небесима.

Унаоколо ће замирисати
на звезде,
рибу и вино
које ћемо им
други пут донети.

АЛЕКСАНДРА МИЛИЋ

БОЈЕ ДАНА

ШЕТЊА

Вјерујем у свијећу која гори у мени као пламена наранча у зрелом врту чије нас границе штите од будног ока смрти. Крај љубави није када ти одеш, он је тамо гдје ја откријем извор чија вода обмањује да имам моћ после тебе. А сањам блато које газим без оца, с поносним именом чији се вокали губе у суђеном самовању. Овдје, после тристо година, ожиљавају дворане злоће и страсти; ти их нећеш изнова видјети ако те овога пута не спасим позивом на шетњу коју мотре планински врагови и дух приче с мрљевитог дна.

БОЈЕ ДАНА

Пламен свијеће која гори у мени, живе боје дана на кратком путу до куће, мрко кутање шетача, све у кругу до праслике потпуног здравља. До противрјечја које спаја младо чело и пријетњу међу вјеђама. Од дјетињства до тебе, од тебе, када одеш, потпуни мрак, који задржава страст али више се не гнуша, почиње да жари међу плашљивим душама. Крај љубави. Почетак рађања у мртвој кући обиља. Тада осјетим да старим као, из ноћи у ноћ, лака сјена на ручном зглобу, пепео сна.

ОСТАНАК

Заробиће моје остајање сви наши разговори. Врели дах жаловања. Сујевјерје. Хладно је гдје живиш, куда не стижем.

Љубимо слике, не знамо лица. Причам ти о тиру кроз пусте собе, како моју бити сите душе без лица у времену које си измислио, које љуто пече, мене, сужња у непомичности.

КЊИГА, ЗАВЈЕРА

Ја сам вјера која води живот, моје руке не оклијевају. Има и ватрене доба без видјела. О томе се слути и пише. Капије не пропуштају знанце. Сумња није у мени. Долази кроз оштре и болне пропусте дана. Пишем књигу као пред празнично јутро. Из ње расте наш једини видик.

ДРУГИ ЈЕ СПЈЕВАО...

Тужне кћери које бдију над призором велике ноћи, гдје нема очева, рођака, дјетета; отпала је помама са супрашњег дана. Други је спјевао чега се бојимо. О, далеки крајеви без илузија о дјеци која нас мотре нашим сурим очима, јевтини изазови душе која не трпи, но боли као да ломи лед! У одјећи неподношљивог сјаја, каква заштита помоћу боје новца, какав новац који не зна цијену прве ноћи, каква ноћ у бесцијење! Пратим руке распричаних прстију, чека ме празна чаура јутра које волим да осјећам као стару љубав.

СЈЕН ЈУНАКА

С каквим сам народом помијешана да останем безгласна и бездјетна, да не будем жена него сјен јунака који броји шесту поноћ сам, ослушкујући дијалекте смрти, с ову и с ону страну. С оне стране која рађа вољу, свиће у запуштеном врту; нисам стрпљива, трпим у пјесми љепоту о којој се сања у скривеним одајама младости.

С ПУТА

Само тај други град коме стижем чува причу о мојој благости. Отежало је вријеме мојих ближњих, предало ми њихов кукавичлук.

ЈАНУС

Карлов мост. Праг. Мајски дан на преласку у ноћ. Ко стоји тако, не воли изненађења. За леђима Влтава, мирна, али моћна, преда мном она иста, пет пута премоћена, докле сеже поглед. Пожури, киша ће. Ту није твој дом. Киснеш тешко, безнадно, сврашиш у бар гдје очајавају у полности. Не воле. Воле што је било и што неће бити. Што је сада, то тјера у колијевку, оцу која у сну гуши двојник, мајци чије материнство сја на фотографијама, брату од Бога обдареном да не жали за тобом. Такво ће бити ново љето, пуно гласова жалости, дјеце у вриску који ће нас помирити са успоменама.

МОЈ ПРВИ ДОМ

Његујем за далеки свијет причу о немању, болу форму за јалове дозиве, скончање у чистој помами. Све што волим, хрли преда мном у болест. То пишем и хулим. Повјеравам, не ословљавам. Отпиши ми у незнању као да волиш рану моје несвијести. Купи ми ону улицу и у њој мој први дом. То ће убити зрелост пола што у почетку спознаје крај, што бисмо имали да није појевтинио оклоп бића. Без срама све се одиграва, чудимо се несну, бунилу родитеља. Када објаснимо, нестане лаким друмом све што икад имали смо.

ИГРА

Мучење и мук тијела у пари. Бити зрео, то је ништа, све је у самовању увијек ново, нове хаљине у блеску давног предвечерја, слух осјетљив када нема једине ријечи која умирује.

У огледалу је безбожно и топло и хоће ван из себе, без помоћи слабе руке, хоће нове градове који очаравају као врх свијета, свјетлом са дна наше гордости. Нико не каже: Свиће! То је у слуху, у силини што гура окна ван. Мори ме чаролија прве помисли на смрт. Блиско немању, немогућем.

СТАРИ СТИХОВИ

О, стари стихови, ви који прорицете! Срећно доба дријемежа у властитој пјесми, а она одмотава клупко будућих

невоља, најављује слабу вољу, немар, слом монолоīа. Седам īјесама у једноме дану, нешīо муīно и лако, нека īосвећеносīи која се нечујно īреобраћа у било коју љубав. Давни, безмјерни кораци у мјесīу блаженсīва! Све īе рањава, све īе обманује, али īи измишљаш īрема сликама, не īрема људима. Ти си лаком на брзину смрīи, а она īе доīиче īек једним īрном у срцу.

ПЛУТАРХ

ЉУБАВНЕ ПРИПОВЕСТИ

I

У Халијарту, у Беотији, бејаше нека девојка чудесне лепоте, по имену Аристокleја, кћи Теофанова. Просили су је Стратон из Орхомена и Калистен из Халијарта. Стратон беше богатији и нешто више занесен девојком: догодило се било, наиме, да ју је видео у Лебадеји, док се купала на Херкинском извору, спремајући се да носи корпу у поворци посвећеној господару Зевсу.[1] С друге стране, Калистен бејаше у предности, јер је био девојчин рођак. Њен се отац нађе у неприлици, бојећи се Стратона који је богатством и пореклом надмашивао скоро све Беоћане, па реши да избор препусти богу Трофонију.[2] Али Стратон, пошто су га девојчине слуге убедиле да јој је он дражи, стаде тражити од ње да сама одлучи за кога ће се удати. Када ју је Теофан пред свима запитао, а она изабрала Калистена, одмах постаде јасно да је Стратон тешко увређен. Он пусти да прођу два дана, па отиде Теофану и Калистену, тражећи да се пријатељство међу њима очува, иако му је неко божанство из зависти онемогућило брак. Ови стадоше хвалити његов говор, па га чак позваше и на свадбу. Али Стратон спреми гомилу пријатеља и не мали број слугу, раштрканих и непримећених, па, кад се девојка по старинском обичају упутила на извор звани Кисоеса да би принела Нимфама прве жртве, тада из заседе искочише сви његови људи и опколише је. Стратон је

---

[1] Реч је о светковинама у којима девојке из угледних породица носе кошаре на глави и у њима жртвене дарове богу.

[2] Аполонов и Епикастин син; имао је пророчиште код Лебадеје. Крај пророчишта је протицала река Херкина у којој се обављало ритуално купање пре обраћања пророчишту.

држао девојку, али и Калистен и његови људи је, наравно, држаху са своје стране, све док девојка није умрла и то непримећено, у рукама оних који су је вукли. Калистен сместа нестаде, да ли зато што се убио или што је отишао из Беотије као изгнаник — нико, наиме, није знао рећи шта му се догодило. А Стратон се уби крај девојке, на очиглед свих.

II

Неки човек по имену Федон, тежећи да завлада Пелопонезом и желећи да његов родни град Арг управља осталим градовима, намери се најпре на Коринћане. Позва их, наиме, и затражи од њих хиљаду момака у цвету младости и напону снаге. Ови му их послаше, а за вођу именоваше Дександра. А Федон, имајући на уму да их нападне да би ослабио Коринт и загосподарио градом — јер би био најзгоднији бедем на читавом Пелопонезу — повери план неким друговима. Међу њима бејаше и Хаброн, који исприча план Дександру, будући да му је био пријатељ. Тако се хиљаду младића безбедно склонише у Коринт још пре напада, а Федон се трудио да открије издајника и предано радише на томе. Хаброн се на то уплаши и побеже са женом и послугом у Коринт, и то у Мелис, једно село на коринтској територији. Тамо доби сина и назва га Мелис, давши му име по називу места. Син овог Мелиса бејаше Актеј, најлепши и најмудрији међу вршњацима, у којег су многи били заљубљени, а нарочито Архија из рода Хераклида, најславнији Коринћанин по богатству и осталој моћи. Пошто није могао да придобије младића, реши да употреби силу и да га отме. Упаде, стога, у Мелисову кућу, водећи са собом гомилу пријатеља и послуге, и покуша да га одведе. Али, када се испречише отац и пријатељи, па притрчаше и комшије и стадоше га вући, Актеј, разапет на све стране, издахну, а ови се на то разбежаше. Мелис узе мртвог сина и изложи га на коринтском тргу, тражећи казну за починиоце; али Коринћани га само сажаљеваху и ништа више од тога. Будући да је било узалудно, удаљи се и сачека истамску свечаност[3], па се попе до Посејдоновог храма и стаде оптуживати Бакхијаде[4] и подсећати на добра дела свога оца Хаброна; зазивајући богове, баци се са стена. Не много

---

[3] Истамске игре биле су посвећене богу Посејдону; слављене су на Истму код Коринта и састојале су се у утркивању колима.

[4] Угледна породица која је владала Коринтом током VIII и VII века пре н. е.

касније, град захвати суша и куга. Када Коринћани питаху за ослобођење, бог откри да се Посејдонов бес неће стишати све док не освете Актејеву смрт. А Архија, сазнавши за то, јер је био међу онима који су питали пророчиште, добровољно оде, али не у Коринт него отплови на Сицилију и основа Сиракузу. Тамо постаде отац двеју кћерки, Ортигије и Сиракузе, и би мучки убијен од Телефа који му је био љубавник и који је био дошао са њим на Сицилију као заповедник брода.

III

Неки сиромах по имену Скедас живљаше у Леуктри: то је село на територији Теспијејаца. Имао је две кћерке које се зваху Хипа и Милетија, а по некима Теана и Еуксипа. Скедас бејаше честит и гостољубив према странцима, иако не много имућан. Наиђоше тако код њега двојица спартанских младића и он их прими срдачно. Они се, међутим, заљубише у девојке и само их је Скедасова честитост спречавала да буду обесни. Сутрадан отидоше у Делфе, јер је то био циљ њиховог путовања. Када су упитали бога оно што су хтели, кренуше натраг кући и пролазећи кроз Беотију зауставише се опет у Скедасовој кући. Догодило се било, наиме, да овај није био у Леуктри, али кћерке, у складу с васпитањем, угостише странце. А младићи, када их затекоше саме, силоваше девојке. Примећујући, међутим, да су оне неизмерно гневне због почињеног насиља, убише их и бацише у неки бунар па побегоше. Када се Скедас вратио, није видео девојке, али је све ствари затекао онако како их је био оставио и није знао за злочин све док није открио шта се десило пошто је пас цвилео и често трчао до њега, па се од њега враћао до бунара; тако извуче мртва тела својих кћерки. Када чу од суседа да су претходног дана видели где му улазе у кућу исти они Спартанци који су и раније били код њега, он закључи да је злочин њихов, јер су претходно непрестано хвалили девојке и називали срећнима њихове будуће мужеве.

Запути се Скедас у Спарту да се обрати ефорима и, док је био у Арголиди, затекне га ноћ, па се склони у неку крчму. У њој се задесио још неки старац, родом из Ореја, града у Хестијеји. Чувши га где јеца и проклиње Спартанце, Скедас га запита какво је зло пропатио од Спартанаца, а овај стаде причати како је био одан Спарти, а да је Аристодем, којег су Спартанци послали као управника у Орej, показао велику суровост и непоштовање закона. „Заљубио се", рече, „у мог сина и када га

није могао добити милом покушао је на силу да га изведе са рвалишта, али учитељ гимнастике га стаде спречавати а притекоше у помоћ и многи други младићи, па Аристодем сместа побеже. Само, наредног дана он опреми тријеру[5] и угради младића, па отплови из Ореја на супротну обалу и покуша да га силује; пошто се младић опирао, он га уби и вративши се у Орej приреди гозбу. Када сам сазнао шта се десило и сахранио синовљево тело, отидох у Спарту и посетих ефоре. Али они уопште нису обраћали пажњу." А Скедас, слушајући ово, бејаше утучен, јер је мислио да Спартанци неће обраћати пажњу ни на њега, па исприча затим овоме страницу сопствену несрећу. Он га стаде саветовати да не иде код ефора, већ да се врати у Беотију и подигне кћеркама споменик, али Скедас га није слушао, него оде у Спарту и обрати се ефорима. Пошто они нису хајили, он се упути краљевима а после њих стаде прилазити сваком грађанину и жалити се. Када ништа није постигао, поче трчати по граду, пружајући руке према сунцу и спуштајући их потом на земљу; зазивајући Ериније[6], раста се напослетку од живота.

Али, касније су Спартанци били кажњени. Наиме, у време када су владали над свим Хеленима и имали поседе по градовима, Тебанац Епаминонда најпре је побио спартанску посаду у свом граду, а потом, када су ови заподенули рат, Тебанци се сукобише са њима у Леуктри, сматрајући ово место повољним, јер су раније овде били извојевали слободу, када је Амфиктион, будући отеран у изгнанство од стране Стенала, дошао у град Тебанаца и нашавши их где плаћају данак Халкићанима, ослободио их пореза убивши Халкедона, еубејског краља. Десило се да се потпуни спартански пораз одиграо у близини самог гроба Скедасових кћерки. Причају да је Пелопида, један од војсковођа у тебанској војсци, био узнемирен због неких знамења која су протумачена као неповољна и да му је уочи битке у сну приступио Скедас, говорећи му да буде храбар јер Спартанци долазе у Леуктру да би платили казну због смрти њега и његових кћерки; причају и да му је заповедио да дан уочи битке са Спартанцима принесе на жртву једно бело ждребе поред гроба девојака и да је Пелопида, док су Спартанци још ратовали у Тегеји, послао људе у Леуктру да се распитају за овај гроб и када су сазнали од житеља, да је извео војску с поуздањем и однео победу.

---

[5] Ратна лађа са три реда весала.

[6] Ериније бејаху богиње освете које су кажњавале увреде, убиства, али и повреду гостопримства, те се зато Скедас обраћа њима.

IV

Фок је био родом из Беотије, из града Глисанта; беше отац Калироје која се истицала лепотом и разборитошћу. Просила су је тридесеторица младића, највиђенијих у Беотији, али Фок је стално одгађао њену удају, бојећи се да не буде нападнут.[7] Пошто су младићи били упорни, он напослетку затражи да се делфијском пророчишту остави избор. Просци се расрдише због предлога, па насрнуше на Фока и убише га. У овом метежу девојка побеже и стаде јурити кроз земљу, а младићи се дадоше у потеру за њом. Наишавши на сељане који су правили гумно, она нађе заштиту код њих — сељани су је, наиме, били сакрили у жито. Тако гониоци прођоше, а девојка, спасена, сачека Памбеотијску свечаност, па отиде у Коронеју као прибеглица и седе у подножје Атене Итонске и стаде причати о злочину просаца, наводећи име и родно место сваког. Беоћани су, наиме, били тужни због девојке и бесни на младиће. Када су то сазнали, младићи побегоше у Орхомен, али, пошто их Орхомењани не примише, они провалише у Хипоту, село које лежи испод Хеликона, између Тисбе и Коронеје, и ту буду прихваћени. Потом Тебанци послаше људе тражећи Фокове убице. Када ови одбише да их предају, Тебанци кренуше у ратни поход заједно са осталим Беоћанима, а предводио их је Фед који је тад управљао Тебом. Опколише село које је било добро утврђено, па, пошто становнике савладаше жеђу, ухватише убице и побише их, а житеље села одведоше у ропство. Зидине и куће порушише, а земљу поделише између народа Тисбе и Коронеје. Причају да се ноћ уочи заузећа Хипотеје са Хеликона више пута чуо глас некога ко је говорио: „Овде сам", и да су тридесеторица просаца препознала Фоков глас. Прича се и да су тога дана, када су ови били каменовани, у Глисанту божури прекрили старчев кип, а да је Феду, владару и војсковођи Тебанаца, приликом повратка из битке јављено да је добио кћер коју он, сматрајући то добрим знамењем, назва Никострата.[8]

V

Алкип бејаше родом из Спарте. Оженио се Дамокритом и постао отац двеју кћерки. Пошто је био изврстан саветник у управљању државом и све радио у интересу Спартанаца, поста-

---

[7] Фок се, наиме, бојао да га не нападне неки од одбијених просаца.
[8] Име значи „она која је од победничке војске".

де предмет зависти својих политичких противника који убеди-ше ефоре лажним изјавама како Алкип жели да уништи зако-не, па га зато отераше у изгнанство. Он напусти Спарту, али када је његова жена Дамокрита са кћерима хтела да се придру-жи мужу, спречише је и чак јој запленише имовину да би девојке остале без мираза. Пошто, ипак, неки просци стадоше просити девојке због очевог угледа, противници донесоше од-луку којом се забрањује да се било ко ожени девојкама, гово-рећи да се њихова мајка Дамокрита често молила да кћерке што пре роде синове који ће осветити њиховог оца. Дамокрита, притиснута са свих страна, сачека неку јавну светковину у којој на крају саме бдију у великој дворани читаве ноћи. Она опаса мач и узе девојке са собом, па отиде ноћу сачекавши свети час у којем све жене обављају обред у дворани. Тада, пошто се врата затворише, наслага гомилу дрва испред врата (била су, наиме, спремљена од стране жена због жртвовања током свет-ковине) и потпали ватру. Када мушкарци стадоше трчати у помоћ, Дамокрита уби кћерке а после њих и себе. А Спартан-ци, не знајући како да искале бес, бацише тела и Дамокрите и њених кћерки изван Спарте. Прича се да је Спартанце задесио велики земљотрес, јер се бог разбеснео због овога.

Превела са старогрчког
Весна Васић

БРАНИСЛАВ БРБОРИЋ

СРПСКИ ЈЕЗИК: УДАРИ И ЗАОКРЕТИ

Српски језик, српска језичка култура и *српска језичка политика* у раздобљу после Другог светског рата доживели су неколико удара и заокрета, међу којима су најмаркантнији они што су се збили 1945, 1954, 1967, 1972, 1984—1986, 1991. и 1993—1994. године.*

Нова власт, која је успостављена 1944—1945, уколико је уопште водила савезну језичку политику, у првој својој деценији мешала је и донекле уравнотеживала две традиције једине преостале странке — комунистичке, која је држала све конце у својим рукама — старију и дубљу, коминтерновску, те млађу и плићу, партизанскојугословенску. Прва је гурала републиканизацију и етницизацију, односно трибализацију, језичке политике, прогласивши одмах (1945) магловиту, а у суштини расколничку, тезу о „језицима народних република" у службеној употреби, истовремено осудивши тезу о „једноме троименом народу" и њој примерену језичку политику. Та власт декларисала је одмах већи број народа, заправо повећала га са 3 на 5, а поткрај 60-их и на 6, и само једно време учинила је излет у сужену варијанту „једнога троименог народа". Било је то у доба Резолуције Информбироа, у време паничнога самоодбрамбеног реаговања власти на велику опасност с Истока, нарочито између 1948. и 1955. године. Титоистичка власт вазда се вербално залагала за „братство и јединство", али је, с временом, нарочито од 1974. године, све више померала акценат ка „заједништву" или „суживоту".

---

* Садржај текста импровизовано је изложен у Вуковој задужбини, 24. априла 1997; сређена верзија његова прочитана је у Бањој Луци, 26. маја 1997.

При крају прве послератне деценије репризиран је, на неки начин, *Бечки доīовор*, који је 1850. године био изричито прокламовао „један народ", с једним, *срīпским*, језиком, али ни народ ни језик нису били поимснце поменути. *Новосадски доīовор* из 1954. године експлицитно је говорио о три народа — српском, хрватском и црногорском — и једном језику. За тај језик у службеној употреби препоручена је стара језичконазивна сложеница, *срīпскохрвашски*, на којој је пре Другога светског рата инсистирала, од краља (Александра I Ујединитеља) инспирисана теорија и пракса о једноме троименом народу. Међутим, за сваки случај сложеница се била удвостручила, додавањем и обратног називног смера, *хрвашскосрīпски* (језик). Премда ће од обновљене српскохрватске стандарднојезичке обједињености много више користи имати „вероломна" страна — хрватска, српска јој је, немајући оперативне алтернативе, остала верна све до државног слома (1991). Хрватска страна, чим јој се пружила прилика, оштро је, већ 1967, напала Новосадским договором прокламовану језичку обједињеност — *Декларацијом о називу и īоложају хрвашскоīа књижевноī језика*. Иако је тим договором тобоже била угрожена, није јој падало ни на памет да се одрекне вуковског модела „стандардне новоштокавштине" у корист, на пример, какве смеше с кајкавштином и чакавштином те да се тако ослободи сваке „угрожености".

Та декларација, само понешто замаскирана једним амандманом на Устав СРХ још 1972, заживела је у целокупном јавном животу Хрватске као упориште њеног сепаратизма. Послератну трибализацију језичке политике здушно су, после 1974, пригрлили сви одлучујући олигархијски чиниоци на тзв. српскохрватском језичком простору. Учинила је то и СРБиХ, која је, лансиравши почетком 70-их година теорију *језичкоī заједништва* и *неутрализације варијантних опозиција истоīа стандардноī језика*, стала припуштати многе карактеристике *бакарићевски конституционализованоī* „хрватскога књижевнога језика — стандардног облика народног језика Хрвата и Срба у Хрватској, који се назива хрватски или српски". (Тако су, још 1972, захваљујући једном бакарићевском уставном амандману, сви Хрвати намах „проговорили" само својим књижевним језиком, *хрвашским*, док су Срби, према уставном одређену „службене употребе језика" у СФРЈ, одједном „прозборили" такорећи „двојезично": *срīпскохрвашски*, изван СРХ, и *хрвашски* у СРХ.) Трибализацију су, на свој начин, пригрлиле републиканизована, тј. екстремно аутономизована, односно аутономашка Војводина, и етатизована, прилично расрбљена Црна Гора. Ота-

да, скоро 30 година, у некадашњој „српској Спарти", с резервном бакарићевском варијантом, вреба и агресивно проговара један загребачки доктор књижевних наука. Он је у хрватској престоници успешно положио испит из антисрпства одбранивши једну *кривотворину* као дисертацију о *младом Његошу. Вероватно се због тога осећа дужним* да с времена на време грлато, нудећи већ готове сепаратистичке пројекте, припрети новим језичким расколом. Реч је о једноме невиђено упорном лингволаику, иначе никшићком факултетском професору словеначке књижевности и разглашеном верском аутокефалисти.

Трибализацију бејаху пригрлили сви осим централне Србије, назване „територијом СР Србије ван територија САП", која је дуго тим квазиназивом понижавана. Српска политика, језичка и општа, у својој матици тешко је налазила кључ за ту рђаво склопљену, а у међувремену зарђалу језичкополитичку браву. Ипак, није прихватала расрбљавање српских крајина у Хрватској и у БиХ, тада моћној „Самосталној Радњи Бранка и Хамдије". Није се олако мирила ни са све већим расрбљавањем Црне Горе, дехристијанизоване и због русофилије после рата сурово кажњаване, нарочито на голооточким мучилиштима.

Велики српски лингвиста Александар Белић, иако и после Другога светског рата председник САНУ, што остаје до смрти (1960), није имао раније снаге, нити је постојећи подмладак његових капацитета могао доћи на матичну језичку катедру у Београду. То је српску политику, у тешким околностима државне и националне расточености и идеолошке омамљености, лишавало ваљаних језичкостручних информација у престоници, модерније и евентуално продорније социолингвистике. Стога се у Београду пречесто ћутало или се нејако реаговало на деструктивне развојне тенденције, чисто језичке и социолингвистичке. „Чисто језичке" су се огледале, на пример, у спонтаном измештању делатне основе српскога језичког стандарда, особито у матичној држави Српства, на косовско-ресавски дијалекат и на „нове" говоре Београда, одасвуд масовно насељеног људством претежно сеоског порекла. У таквом Београду био је потиснут, чак и заборављен, „добри стари" *беоīрадски сīил*, екавска верзија *сīандардизованоī амалīама зайадносрбијанских и īрекодринскосрīских новоцīокавских īовора*.

Због свега тога су неповољни социолингвистички удари и могли изазивати очигледно штетне последице по интегритет српске језичке културе. Тим последицама ваљано су се и одважно одупирали пре свих покојни Митар Пешикан, у Београду, нарочио у раздобљу 1967—1969, и супружници Милка и Павле

Ивић, у Новом Саду, особито свестрано обавештени и упорни Павле. Преко потребну књигу Павла Ивића *Српски народ и његов језик*, 1971, с разумевањем су примили такозвани либерали у политичком руководству Србије, пали с власти у јесен 1972, али не и обезнањени српски политичари изван централне Србије. После само две године рада, Павле Ивић се повукао с матичне катедре српског језика у Београду (1974). Истини за вољу, њега ни неки представници старе и заслужне, мада подоста застареле, филолошке школе, с Михаилом Стевановићем на челу, нису примали с нарочито благонаклоним разумевањем. У универзитетски Београд Милка Ивић, чувена много где по свету, није могла ни привирити.

Титоизирана српска политика никада није имала ни довољно духовне снаге ни неопходне смелости да прати и усмерава збивања у језичкој теорији и пракси. За то ни нова политика завршних 80-их и почетних 90-их није имала ни времена ни концентрације. Па ипак, и срећом, није било ни оштријих сукоба међу српским лингвистима, ни њих с политичарима, нити пак довољно одговарајуће свесрпске стручне сарадње, појединачне и институционалне. За свесрпску до 1990. године није било, заправо, никаквога нормалног социолингвистичког контекста, мада се, на пример, у разговорима о језику у ЦК СКХ, 1984—1986, уз сагласно учешће српских лингвиста и политичара, чак и оних из БиХ, нешто у том смислу покушавало поправити.

Покушавало се без успеха, јер је службена Хрватска само фингирала заинтересованост за разговоре и договоре о језику, али је заправо призивала, прихватала и одобравала нови, републички, Анић-Силићев правопис, назван *Правописом хрватскога или српскога језика* (1986), и друге кроатоцентричне стандарднојезичке приручнике, у којима атрибуту „српски" није налажено место. Службена Србија, и средином 80-их година 20. века, полагала је наду у будућност заједничког државног крова. Заузета последицама арбанашке побуне на Космету, није се ни могла ни умела усредсредити на то да гради основу *свесрпске* самосталности и јединства, да јача националне институције у науци и култури, да окупља динамичне стручне људе подупирући њихову сарадњу и преко „бодљикавих" републичко-покрајинских плотова. Тек 1990—1991. стичу се услови за пуну обнову назива *српски језик*, с њему примереним социолингвистичким обележјима, потврђеним *Законом о службеној употреби језика и писама*, у Србији (1991), и *Законом о службеној упо-*

треби језика и писма, у Српској (1996), а непотпуно и у Црној Гори, с Уставом РЦГ (1992).

То, наравно, не значи да и пре тога није било никакве сарадње међу српским лингвистима, нити пак да није било неопходне, макар минималне, везе са српским политичарима. Напротив. Један од зрелијих плодова стварне и заиста добре сарадње биле су две међусобно повезане језичке декларације, 80-их година, назване „језичким оријентацијама", најпре „Политике", у пролеће 1983, а затим Радио-телевизије Београд, у зиму 1986. Потоња је, уочи самог распада СФРЈ, чак резултирала 4-ауторским *Језичким приручником*, 1991, у којем је претежан део посла обавио драгоцени и неизбежни Иван Клајн. Књига о којој данас говоримо, *Српски језик на крају века*, припада новом времену српске осамостаљености и националног јединства, настајалог и сустајалог у тешким околностима ратне психозе и међународне изолације. Она је била плод трогодишње, и индивидуалне и институционалне, сарадње осморице српских лингвиста, од којих су шесторица универзитетски и/или институтски професионалци, по двојица с београдског Филолошког и новосадског Филозофског факултета (Живојин Станојчић и Иван Клајн, Милорад Радовановић и Драгољуб Петровић), двојица из Института за српски језик (Митар Пешикан и Драго Ћупић), те двојица „спољних" сарадника, Милош Луковић, сада сарадник Балканолошког института САНУ, и моја маленкост.

Сарадња осморице српских лингвиста оштро контрастира са сукобом њих неколицине око новога, првога и јединог целовитог српског правописа, *Правописа српскога језика* Матице српске (1993—1994), који је био плод нажалост некомплетне институционалне сарадње. Тај сукоб је објективно скривила мања група српских, тачније србијанских, односно београдских, лингвиста, преносећи га — и у Црну Гору, и у бившу Српску Крајину, и у Српску, у тужноме а провидном настојању да агресивним и неколегијалним понашањем, и то у време рата, даде тобожњи прилог свесрпској сарадњи. У ствари, био је то њихов прилог сопственој таштини и свађалачкој несарадњи, лишеној академских тонова а, понекад, и елементарне људско-професионалне пристојности, да не кажем и родољубне етичности.

На томе бесмисленом и штеточинском сукобљавању сада инсистирају само двојица београдских лингвиста. Њима усрдно припомаже, на најгори могући начин, један лингвиста који је поникао у Сарајеву, а од рата у бившој БиХ ради и иступа и у Нишу, и у Никшићу, и у Београду, и на Палама, и у Бањој

Луци. Има га свугде, и свугде хоће да изрекне своју лингвистичку, и не само лингвистичку, пресуду. Нека њему, и њима, барем овде, имена остану неспоменута.

Волео бих да о овој рани љутој српске науке и културе нисам морао приповедати, али сам морао и о њој коју прозборити, нарочито после једног текста у недавно изашлом бањолучком часопису *Актуелности* (I/1, 1997, стр. 85—88), у којем тај летећи језикословац устрајава у својим агресивним окршајима и са собом и са светом непосуновраћеног прегалаштва и здравог родољубља. Он те окршаје неистинито представља као Bellum omnium contra omnes (*рат свих против свих*). Међутим, у њима, на његовој, и њиховој, страни, има много непостојеће лингвистичке дисциплине која би се могла назвати *социолингвопатологијом*, а тако мало аутентичне, сериозно утемељене и елементарно писмене лингвистике.

Поменути текст у бањолучким *Актуелностима* симболизује у ствари Bellum unius contra omnes, тј. *рат једноја против свих*, мада је посреди заправо Bellum trium contra omnes, тј. *рат троје против свих*. У том „рату" од самог почетка „двоизговорни" правопис Матице српске некоректно повезује с одлуком српских власти на Палама, донесеном у јесен 1993. Та одлука у међувремену даје лингвистички добро образложену, понешто већ увежбану и озакоњену (социо)лингвистичку предност екавском изговору и ћириличком писму као двама симболичким стубовима новоуспостављеног српскога стандарднојезичког идентитета и интегритета. О томе важном, разборитом и разговетном прилогу коначном освајању једнообразне српске стандарднојезичке самосвојности и целовитости — која, наравно, не укида ниједан елемент сложене српске језичке грађевине, већ је само подупире, јача и штити — могло би се, и моћи ће се, много тога говорити.

Ту најновију, а од новога српског правописа старију и важнију, дакако и социолингвистички неупоредиво далекосежнију чињеницу, *пуно стандарднојезичко јединство*, одавно би изнедрила српска културна историја да није било дуготрајног и несретног, споља наметнутог, експеримента с *мултинационалном Југославијом*. Наравно, и овде важи оно старо правило — „Боље икад него никад".

Истини за вољу, то јединство и даље омета политички модел *бинационалне мотивације*, који је и даље на сцени мада се, својевремено, оклизнуо на Жутој греди (1988). Том моделу јавно је упориште „равноправност република" и „равноправност грађана" (што баш није лако ускладити), с алтернацијом у виду народњачког поклича „*са* Србијом *увек*, *под* Србијом *никад*"

(као да су антонимни предлози „са" и „под", а не „са" и „без"), а не баш изричито „равноправност двају народа". „Двама народима", за које се по штампи дуго времена погрдно говори као да су „два ока у глави", ако им се двојство ухода, добро би дошла не само равноправност двају писама (ћирилице и латинице) и двају стандарднојезичких изговора и исписа (екавице и ијекавице) него и равноправност двеју црквених аутокефалности (постојеће и непостојеће).

Бивша Југославија, прва и друга (а можда их је било и више, не само по називу), стално је, и с много успеха, одгађала српску стандарднојезичку интеграцију — недосегнуту кад је требало, у 19. веку, онемогућавану у 20, а недавно извојевану за 21. век. Тој интеграцији претходи тако мали, распадом БиХ изнуђени, а дуго чекани, — *социолингвистички заокрет*, који чини прекодрински огранак српског народа. Чини га у своме природном настојању да исходе Трећега српског устанка угради у српску народну и културну целовитост, у српску националну будућност. Означавати тај заокрет *странпутицом* могу само они који не разумеју његов смисао и домашај. Називају га чак „прогоном завичајности". А морали би знати барем то да *свака завичајност мора понешто жртвовати за националну општост*, односно *општеност*, како би рекао њен језички утемељитељ Вук Стефановић Караџић. Изградња и неговање стандардног језика увек подразумева, у мањој или већој мери, поништавање завичајности. Много која завичајност, нарочито у Србији, и иначе је подоста „жртвовала", и у *фонологији*, и у *морфологији*, и у *синтакси*, и у *акцентуацији*.

Одржавању два изговора и/или два исписа у стандардном језику битно су допринели они који су омогућили и/или извршили окупацију БиХ 1878. године и тада „признали", заправо међународно инаугурисали, располућену српску (србијанску и црногорску) државност, којој је, као клин за раздвајање, подметнут Новопазарски санџак под продуженом турском влашћу. На тако располућеној државности, укинутој 1918. и поново успостављеној 1945, и даље се истрајава. У суштини, династички дуализам, мада подоста прерушен, и данас траје захваљујући добро очуваном, или наметнутом, републичком дуализму, тријализму или чак кватрализму (РС + РЦГ = СРЈ [1 + 1 = 3] + РС < БиХ = 4 [3 + 1 = 4 републике]). А још кад би се „ојачао" и црквеним дуализмом, оличеним на пример у достојанству двају архиепископа (садашњег, *цетињског*, и у будућности могућег цетињског или подгоричког), који би се, „по правилу", равноправно смењивали на трону светог Саве — где би нам био крај?!

„Са екавицом увек, под екавицом никад!" — већ кликћу теоретичари и прагматичари „аутентичнога" и „аутохтонога" народног и државног јединства, којем нас је подучавао највећи теоретичар ексјугословенског модела изградње социјализма и човек „гвоздене логике" — Едвард Кардељ. Код тих теоретичара, Кардељевих наследника, и то не само у Црној Гори, чак и латиница боље стоји од екавице. Она је упориште не само левог погледа на свет него и европејства, мондијализма, новог интернационализма, екуменизма чак. У тим сферама нема ни удара ни заокрета!

У Београду, 30. априла 1997

МИЛАН РАДУЛОВИЋ

ПОЕТСКА ИСТОРИЈА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

1. *Увод у биографију*

У српској књижевности Добрица Ћосић се огласио на почетку друге половине 20. века романом *Далеко је сунце.* Досад је објавио девет романа у четрнаест књига: *Далеко је сунце* (1951), *Корени* (1954), *Деобе* (роман у три књиге, 1961), *Бајка* (1966), *Време смрти* (роман у четири књиге, 1972—1979), *Грешник* (1985), *Отпадник* (1986), *Верник* (1990) и *Време власти* (1996). То је најобимнији романсијерски опус једног писца у целокупној српској књижевности.

Добрица Ћосић није само писац него и политичар и ангажовани интелектуалац који размишља о законитостима и перспективама савремених друштава, о карактеру, хуманистичкој суштини, егзистенцијалним раскршћима и моралним напрслинама модерне цивилизације. Та размишљања изложио је у књигама *Седам дана у Будимпешти* (1957), *Акција* (1964), *Моћ и страшње* (1971), *Стварно и могуће* (1982), *Промене* (1992), *Српско питање — демократско питање* (1992), у многобројним књижевним и политичким чланцима, говорима и интервјуима по листовима и часописима, као и у књигама публициста о њему.[1]

Добрица Ћосић је рођен у поморавском селу Велика Дренова, код Трстеника, 29. децембра 1921. године. Растао је у имућнијој сељачкој породици у којој су се мушка чељад живо занимала за социјална и политичка збивања у држави. Деда по мајци Алекса био је активан члан и посланички кандидат Де-

[1] О свом политичком и друштвеном ангажману Ћосић је детаљно говорио у књизи Славољуба Букића *Човек у свом времену — Разговори са Добрицом Ћосићем* (1989).

мократске странке; „у животу једино га је занимало бављење политиком". Отац Жика је био симпатизер левог крила Земљорадничке странке. Мајка Милка, сеоска домаћица, „читала је књиге и у сина полагала велику наду". Деда по оцу „Јефтимије се побожно посветио земљи и биљкама. Учио ме љубави и поштовању сељака, вечног човека земље." Људи потпуно супротних природа, деде Јефтимије и Алекса „представљају" — прича писац — „моја два животна универзитета. Од њих потичу моја основна сазнања о свету, природи и људима."[2]

Интуитивно спознање противстављених духовних доживљаја света и живота оличених у деди по оцу и деди по мајци — спознање надахнуто дечјом љубављу и задивљеним поштовањем, отвореношћу и љубопитљивим поверењем према људима и животу — судбоносно и плодоносно је утицало на духовни свет будућег писца. Човек политике и човек природе, човек у власти идејног фанатизма и човек смирено предан љубави према свему око себе, идеолошки човек и божји човек — то су карактеристичне људске ситуације и основни путеви људске егзистенције у романима Добрице Ћосића.

Корени персоналних духовних визија и духовних доживљаја објективизованих у Ћосићевим романима налазе се у свесним и несвесним доживљајима и емоционалним комплексима из детињства. Дух српске патријархалне културе у којој је растао, као и индивидуални доживљаји из детињства, темељ су и извор уметниковог дубинског доживљаја суштине живота. Тај дубински доживљај — самосвојан и непоновљив као што су непоновљиве и људска личност и индивидуална егзистенција — прожима све романе нашег писца, оживљава их као јединствено, изворно, препознатљиво и историјско уметничко дело, и поред тога што је сваки роман тематски, стилски и структурно нов и другчији.

Творачка интелигенција и (само)свест Добрице Ћосића, његов уметнички сензибилитет, дубински доживљај света и живота, рођени су и расли под зрацима духовних енергија српске патријархалне културе. На политичку и социјалну свест овог писца, међутим, пресудно је утицала комунистичка идеологија. Са комунистичким идејама Ћосић се упознао у Неготину, где је похађао средњу пољопривредну школу. Пре тога, у позном детињству, био се приближио Народном хришћанском покрету (у народу назван „Богомољци"), који је 1934. године организовао, усмеравао и водио владика жички Николај Велимировић. У илегалну Комунистичку партију Југославије примљен је 1939.

---

[2] Славољуб Букић, нав. дело, 14.

године. Ова младалачка животна трагања и рана интелектуална искуства, која су усмерила пишчеву људску судбину, транспонована су и у његовим романима.

Човек који тражи праву и пуну веру, човек који у сваку веру сумња; човек који за своју веру страда, мучи се да је стекне, одбрани, и пати од ње једнако колико и од сумње да се коначна и спаситељска вера може наћи — то је централни, најважнији егзистенцијални и духовни мотив у готово сваком Ћосићевом роману. Верујући човек који је истовремено и скептик и јеретик представља протолик из којег васкрсавају и у који се утапају индивидуализовани романескни јунаци. Вера и сумња су сржни мотиви људске егзистенцијалне драме како је осећа и сагледава овај писац; то је и основни антрополошки проблем који уметнички интерпретира у романима. „Очигледно, неки велики неспоразум утемељио се у тајни људске сумње и људске вере" — ова реченица из *Бајке* могла би да стоји као мото испред сваког романа Добрице Ћосића.

Комунистичку идеологију Ћосић није прихватио само као политички програм него је примио као интимну веру и схватио као цивилизацијски пројекат који ће — понадао се — духовно и културно еманциповати и просветити српски народ. Занесен следбеник тог пројекта постао је „перспективан кадар", човек ког су виши партијски органи планирали за високе функције. Кад је почео Други светски рат, одмах је кренуо да отворено пропагира комунистичке идеје.[3] Од почетка се прикључио партизанском антифашистичком покрету, који је извео комунистичку револуцију у Србији. Већ 1943. године постао је члан Окружног комитета Комунистичке партије и политички комесар Расинског партизанског одреда. У првом роману, *Далеко је сунце*, који је првобитно замислио као хронику тог одреда, Ћосић је уметнички транспоновао искуства и доживљаје илегалца и борца у покрету отпора против фашизма, као и моралне сумње учесника комунистичке револуције. У роману *Деобе* уметнички је уобличио своје људске доживљаје, идеолошке представе и историјску свест о грађанском рату у Србији, који су водиле прокомунистичке, револуционарне паравојне формације (партизани) и делови легитимне војске Краљевине Југославије који нису признали капитулацију пред фашизмом (четници).

---

[3] Као и већина комуниста, и млади Ћосић је рат доживео као позитиван догађај. „...Знао сам да ми комунисти почињемо свој рат. Одмах по доласку Немаца, све се испретурало. Ја сам се брзо снашао — први пут сам дошао до џокула. Нашао сам пар пушака, сандук муниције и почео јавно да пропагирам комунистичке идеје" (исто, 18).

Унутрашња мотивација са којом је примио комунистичку религију, а у језгру те мотивације налази се искрено сентиментално саосећање са обесправљенима, онима који пате и који су понижени, као и (прво интуитивно а касније и свесно) схватање комунистичке идеологије више као просветитељског културног пројекта но као екстремног, превратничког социјалног покрета — таква мотивација и такав доживљај нове религије наговестио је већ у почетку будуће неспоразуме између Босићевог персоналног сензибилитета, уметничког дара и позвања, и његовог припадништва ортодоксном и етаблираном комунизму.[4]

У рату и првим поратним деценијама природни и неминовни неспоразуми између уметника и идеолога, између уметничке слободољубиве, знатижељне и трагалачке духовности, на једној страни, и прагматичне, властољубиве политичке логике, на другој, као да нису били у видном пољу ни писца ни владајуће партијске олигархије. Тако је од свршетка рата до 1968. године Добрица Босић обављао разне политичке дужности у комунистичком режиму: радио је у одељењу Агитације и про-

---

[4] У разговорима са Славољубом Букићем Босић говори о спољним околностима и о унутрашњој мотивацији одлуке да приступи комунистичкој омладини:

„... Треба знати то време. Нико данас не може да схвати колико је било социјално безнађе, корупција, покварена власт. Нарочито су сељаци живели у великој беди, са дуговима и несхватљиво ниском ценом пољопривредних производа ... Растући са децом својих комшија, са надничарима и надничаркама, много раније него азбуци, приучавао сам се правди и неправди. Поредак је изгубио свако поверење, а сељаци су се силно политизовали. У мени се тада догодила велика подела: правда припада селу и сељацима, а све неправде су у вароши међу капуташима. Свако ко је тада понудио преврат, свако ко је рушио поредак и обећавао нови, био сам му присталица. А срео сам младе, образоване, интелигентне људе, сјајне политичке заводнике, који су ме учинили комунистом. ... Истина, делио сам људе на сељаке и капуташе, варошане. Али, иначе, мислим да комунистички покрет у Србији није био раднички покрет. То су идеолошке лажи. У покрету је, заиста, било нешто изванредних радника, али то су махом професионални комунисти и револуционари. Најбројнији су били студенти, средњошколци и сељаци. И то они богатији и просвећенији ... Постао сам комунист због сеоске сиротиње и због сељанки ... Нема те мученице која је равна сељанки. Нема тог социјалног понижења равног понижењу сељанке: емоционално, радно, биолошки. Патила је од мужа, од целокупне фамилије, од кухиње, од стоке, од земље. Њен дан почиње од свитања и завршава се пред поноћ. Она ради све мушке и све женске послове. Нема ни своју недељу, ни празник ... Све она отпати и отрпи, лош пијачни дан, дућанџију и воденичара, порезнике и неисплаћене дугове. Та мученица, без икакве патетике, била ми је довољан повод да идем у револуцију за коју сам веровао да ће изменити њен живот. Никаква ме тада радничка класа и њена експлоатација није узбуђивала ... Тако сам и одлучио да будем политички борац, а не само пољопривредни стручњак, да будем револуционар и превратник, а не поданик власти" (исто, 16—18).

паганде, био народни посланик, биран у Централни комитет Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Југославије.[5] Из Савеза комуниста Југославије искључен је 1968. године због критике владајуће политике према националним односима у држави; иако је осудио сваки национализам, тад је добио репутацију српског националисте.

Од 1968. до 1992. године Добрица Ћосић је био комунистички дисидент, организатор и вођа ванинституционалне опозиције која је титоистичком комунизму супротстављала идеологију социјалдемократије и просвећеног, демократског национализма, залагала се за људска права, осуђивала култ личности, критиковала политички опортунизам и бирократску самовољу.[6]

Комунистичка идеологија, пишчево животно и политичко искуство, утицали су непосредно и посредно на теме и идеје, на филозофију и поезију, делимично и на форму и стил романа Добрице Ћосића. Али, и нове идеологије, и социјални процеси, и уметниково лично животно искуство, само су полазна основа романа, његова грађа. Осећајно разумевање актуелних процеса савремене епохе овај писац је развио у самосвојне уметничке и духовне визије историје и егзистенције, изградио је персоналну историографију и филозофију културе, успоставио духован однос према непосредним, природним, историјским и цивилизацијским токовима живота. Идеолошко и политичко искуство романом је транспоновао у широку историјску свест; индивидуалне доживљаје из детињства уткао је у поезију романа; доживљај људске егзистенције и људске судбине у историјском времену сублимисао је у оригиналну уметничку антропологију, у филозофију егзистенције и у филозофију културе и цивилизације. Тематски, Ћосићеви романи су историјски, али укупним значењем и смислом то су филозофски и поетски романи.

Уз Иву Андрића, Мешу Селимовића и Бориславa Пекића, Ћосић је најбољи писац историјско-филозофских романа у срп-

---

[5] Одржао се у партијским структурама и након осуде либералне фракције коју је у Комунистичкој партији оформио Милован Билас, иако су му многе идеје тог круга биле изузетно блиске; опстао је у матици политичког и друштвеног живота и након прогона Александра Ранковића, и поред тога што му концепција југословенске федералне државе какву је заступао Ранковић (држава у којој има више унитарних но конфедералних елемената) није била посве страна.

[6] Средином 1992. године, у тренуцима великих искушења за српски народ и српску државу, Ћосић је раније идеолошке принципе и уверења подредио патриотским осећањима дужности и привидно се приближио неокомунистичком режиму: постао је први председник Савезне Републике Југославије, државне заједнице коју су формирале Србија и Црна Гора након сецесије осталих југословенских република. Смењен је са дужности у првој половини 1993. године због настојања и тражења да се држава демократизује и европеизује.

ској књижевности. Заједно са Борисавом Станковићем, Милошем Црњанским, Михаилом Лалићем, Бранком Ћопићем и Милорадом Павићем креатор је српског модерног културолошко-поетског романа.

2. *Породични роман*

Епска духовност и епска свест српске патријархалне културе јесте она дубинска духовна снага која прожима и надахњује уметничку историозофију Добрице Ћосића. Епска духовност уздиже његове романе у једну свеобухватну визију света и живота и утемељује их као модеран и динамичан уметнички космос у којем се сударају, преплићу и укрштају људска историја и човекова индивидуална егзистенција.

Стваралачка интелигенција Добрице Ћосића, његова уметничка интуиција и сензибилитет, персонална духовност, филозофија историје и филозофија живота, спонтано, органски и дубински су укорењени у једном битном интуитивном искуству које је формирано у патријархалној култури. То надвремено национално духовно искуство — које се свесно и несвесно, највише и најпуније можда самим матерњим језиком, преноси са поколења на поколење — канонизовано је у вери да су епска поезија, и митотворна свест из које она происходи, основна, највиша, најистинитија форма историјске свести српског народа.[7] Надахнут вером у уметност (епску поезију) као вишу исто-

---

[7] У једном теоријском есеју — уграђеном у аутобиографски и поетски запис у којем сублимише основне премисе своје поетике — Ћосић исповеда сумњу у могућност човековог разумевања и исказивања истине о животу и времену, али и наду у поетску историју као релативно свеобухватну историју човека и света: „Историчари књижевности тврде да постоје писци који су 'изразили дух епохе'. Склон сам веровању да у историји културе, у историји људског памћења и изражавања, можда и постоје неколико таквих писаца. Али, биће да је то само њихова, субјективно схваћена и тумачена епоха, којом су нам они снагом свог генија обузели свест и емоције, и која нам се наметнула као универзална парадигма, најмање њиховом намером, а више методом и гледиштем потоњих интерпретатора, па ми са целокупном археологијом више и не видимо, и не знамо праву реалност епохе у којој је амбијентирано књижевно дело, поготово ако је у даљој и далекој прошлости. Зато и прихватамо имагинарну историју, поетску историју, као најреалнију и најуверљивију. Јер историографија је са свом својом егзактношћу сазнајно партикуларнија од уметничке књижевности, епа, драме, романа; од поетске историје човека и његовог света."

„Стварност је одувек вишеслојна и многострука. Тако стварност оставља будућности условну и релативну документарност. Људско бивствовање нема једну историју. Епоха која настаје осложњавањем и универзализацијом људске свести и моћи сазнавања и тумачења прошлости умножиће и историје. Прва историја није научна него поетска; књижевност је старија од науке. Поетска

ријску истину, уроњен и активно укључен у историјске и политичке процесе епохе, Добрица Ћосић је поставио себи један привидно једноставан а изузетно амбициозан стваралачки идеал: да напише поетску историју свога доба, да историјску свест и нововековно историјско искуство нације уобличи у модеран роман, да романом васкрсне и обасја дух своје епохе. Другим речима, Ћосићеви романи су модерна поетска форма српске историјске свести, романсирана поетска историја нашег доба. Сви појединачни романи само су епизоде те велике историјске приче.

То не значи, међутим, да Ћосићев роман припада жанру историјског романа, поготово не у класичном виду.[8] Напротив, тај роман је — и значењима и технологијом изградње — велика синтеза разнородних романескних облика, поступака, садржаја и смислова. Уз то, као и у сваком аутентичном модерном роману, и у Ћосићевом делу срећемо специфичан синкретизам различних форми уметности, односно елементе драме, епа, музике и филма.

Добрица Ћосић је писац једног јединственог романа са заједничком фабулом која се развија из једне у другу књигу. У фабулативној равни његови појединачни романи повезани су у један велики породични роман, који је истовремено и модеран национални епос. (Роман-првенац *Далеко је сунце* и *Бајка* тематски не припадају циклусу породичних романа, али су на проблемском плану у јасној иако посредној вези са централним романескним током.)[9]

реч је прва историја људског бивствовања која је изражавала многострукост људске стварности. Та чињеница и документу, као потврди једног фактицитета, за уметност речи, даје релативан значај. Стваралачка интуиција и машта пресуднији су чиниоци за вредност и значење историзма у 'историјском роману' од егзактних, документарних, фактицитетних чињеница" (Добрица Ћосић, *Писмо уреднику*, „Историјски роман", зборник радова, уредник др Миодраг Матицки, Београд-Сарајево, 1992—1996, 29—38).

[8] Ћосић је, с правом, резервисан не само према сврставањима његових дела у историјске романе него и према самом жанру: „Нисам случајно историјски роман стављао под наводнице. Чинио сам то зато што 'историјски роман' има органску структуру, све естетичке садржаје и својства форме сваког 'неисторијског' романа; његов историзам као идејни слој, потврђен темом, фабулацијом, временом радње, географским одређењем, не сматрам примарним поетским садржајем и именантном вредношћу" (*Писмо уреднику*).

[9] Од једног до другог појединачног дела читалац Ћосићевог романа може да се уживљава у доживљаје ликова који му се чине одавно познатим; познатим, наиме, из претходног дела. Јунаци романа тако као да постају живе личности за чије је судбине читалац заинтересован као за живот и судбину стварних и старих знанаца. Добрица Ћосић спада у оне ретке модерне писце чије јунаке читаоци сматрају својим духовним пријатељима. Преображење и узрастање уметничких ликова у имагинативно-животне личности без сумње је

Казујући причу о неколиким карактеристичним српским породицама у релативно широком временском распону од последњих деценија 19. до средине 20. века, Ћосић је смислио и испричао уметничку верзију историје српског народа у новом добу. Та историја је, разуме се, субјективна самим тиме што је уметничка; није, дакле, заснована једино на провереним чињеницама, као позитивистичка историографија,[10] већ је слободно измаштана.

Главни јунаци ове фабулизоване, романсиране, пишчеве субјективне историје потичу из породице Катића: Аћим у *Кореницима*, син му Вукашин у *Времену смрти*, Вукашинов син Иван у *Времену зла* и првој књизи *Времена власти*.

Катићи су покретачи и заточници социјалног и културног активизма — уметничко оваплоћење активистичког принципа у животу и историји.

Насупрот Катићима, али чврсто везани уз њих као двојници који одсликавају другу страну живота и историје, стављени су имагинативни ликови из фамилије Дачић. У њиховим судбинама и карактерима уметнички је сугерисан други пут људског живљења, она могућност која се остварује као виталистично-оптимистично прихватање манифестација живота и пасивно подношење историјских догађаја.

Катићи и Дачићи представљају два основна слоја у српском друштву: грађанство и сељаштво. Они истовремено презентују две разнородне и међусобно противстављене филозо-

---

највиша степеница естетског доживљаја; омогућавање читаоцу да сопственим духовним енергијама са-твори и прихвати илузију да је оно што је фикцијско, маштом пишчевом створено, нешто стварно, објективна историјска и реална животна стварност, највиша је, битна моћ којом располаже уметник.

[10] Ћосић је не само свестан субјективног карактера своје поетске историје него управо брани субјективност као *иманентну* поетску, естетску и духовну вредност:

„'Историјски роман' није реконструкција историјских догађаја него пишчево *замишљање* тих догађаја ... Романописац има све разлоге да сумња у сваку чињеницу која му се нуди као историјска истина. Романописац је порицатељ 'историјских докумената' и 'историјских истина' савременика и протагониста збивања која чине тематску основу његове поетске приповести ... Писац 'историјског романа' врши трансфер свог искуства у сиже и тему узету из Историје. Тим личним искуством он сазнаје и тумачи епоху, односно, оне садржаје Историје који су блиски његовом искуству, идејама, осећањима. По том искуству бира и грађу, тј. документе. Тако Историја постаје само пишчево пројектовање прошлости, у ствари његова лична субјективна Историја; његов рат, његова револуција, његов војни, политички, истраживачки, стваралачки, авантуристички чин. Тако сваки историјски догађај у роману постаје и савремени догађај и будући догађај. Писац у извесном смислу укида времена, сједињујући време прошло са садашњим, а најбољима успева да то сједињено време продужи у будуће. Можда је и то сједињавање времена доказ за релативизацију жанровске одреднице 'историјски роман'" (исто).

фије егзистенције: једна је утемељена на вери у могућност културног и историјског прогреса као у виши смисао индивидуалног и колективног живљења; друга извире из човековог прихватања и мирења са сопственим положајем у природи и друштву и из вере у првородан, природан смисао људског живота. Ова два противположена духовна доживљаја егзистенције нису чврсто одељена и упосебљена у појединачне јунаке романа него су укрштена и дејствена у сваком развијенијем лику. У сваком Ћосићевом имагинативном човеку-романескном јунаку живе и делују та два привидно непомирљива духовна доживљаја. Ти доживљаји су васкрснути као унутрашње раскршће човечје егзистенције, као онтичка ситуација, а не само као психолошко стање и последица социјалног статуса романескних ликова.

Унутрашња, онтичка и психичка, раскршћа у човечјем бићу објективизују се и највидније манифестују у односима између женских и мушких ликова. На тим односима знатним делом заснована је и унутрашња, духовна драматика, и спољна, фабулативна динамика Ћосићевих романа.

Мушки ликови претежним делом оваплоћавају активистички и богоборачки однос према животу; надахнути су жудњом да саздају потпуно нов свет, другчији и бољи од постојећег; манијакално су опседнути утопијама и идеологијама, фанатично им служе, спремни су да својим визијама и вери жртвују не само сопствене животе већ и љубав својих ближњих, њихов спокој и срећу.

Женски ликови су носиоци боготворачког принципа љубави и патње. Уроњена у стварност живљења, везана за конкретна бића, спремна да служи животу и срећи једног човека, жена у Ћосићевим романима смисао сопственог живота тражи и осећа превасходно у обнављању и одржавању природног живота. Али не једино у томе. У еротској љубави она чезне да се из постојећег света вазнесе у унутарњи, душевни, „душин рај", у чисто духовно бивствовање у којем су преображени напони природног, телесног бића; жуди да оствари вишу, духовну хармонију егзистенције, да искуси првородан, еденски и аркадијски склад са сопственим телом и са природом која је окружује. (Те духовно-еротске сензације најуверљивије су уметнички дочаране у завршним епизодама *Грешника*, где се приповеда о боравку Петра Бајевића и Милене Катић на склонитом грчком острву.) Еротске љубави својих јунакиња Ћосић не приказује само као чулне, физиолошке сензације, него их дочарава као душевна стања и васкрсава као универзалан, животворан, изазован духовни пут човечје егзистенције.

У многобројним женским ликовима — најпуније у Симки у *Коренима*, Олги Катић у *Времену смрти* и Милени Катић у *Времену зла* — Ћосић је описао ритмове и духовне трансформације еротске женске љубави. Ти сегменти уметничког текста битан су чинилац у васпостављању основних значења и формирању целокупне романескне структуре.

Ни љубав, као ни вера и идеологија, не воде Ћосићеве имагинативне људе-романескне јунаке осећању среће и пуноће него спознању првородне, коначне трагичности и угрожености човечје природне егзистенције. То је сржно осећање из којег се рађају значења и смислови Ћосићевих романа. У слојевиту и разуђену структуру сваког појединачног дела писац је уградио по један заокружен љубавни роман, а у трагичном завршетку сваке романсе у роману сугерисано је растакање и ентропија човечје духовности и боготворачке љубави у овоземаљском животу и природном човековом бићу.

Роман Добрице Ћосића настаје из уметникове замисли да сучели два природна пола живота, мушки и женски принцип и сензибилитет, два противстављена социјална слоја и две разнородне филозофије егзистенције и културе: да представи како се међусобно преплићу, сударају, развијају и исказују кроз генерације.

Представник сваке генерације Катића и Дачића, као и многи други јунаци, индивидуалним карактерима и судбинама оличавају реалне и могуће људске ситуације у природном и социјалном животу; сублимишу епохалне тежње, морална и егзистенцијална раскршћа човека појединца и целог народа у одређеном историјском тренутку.

Роман Добрице Ћосића је модеран уметничко-језички иконостас на којем су оживљени и овековечени ликови српских људи.

Централни ликови на том иконостасу васкрснути су у духу генеалошког романа: испричан је или бар наговештен њихов животопис од рођења до смрти; наравно не у праволинијском хронолошком току, како се приказује живот личности у биографијама. Ћосић гради модерне романескне композиције у којима јунаци васкрсавају кроз сопствене монологе, дакле у процесу интроспекције; у интроспекцију ликова суптилно, готово неприметно, уткана је приповедачева ретроспекција којом се евоцира јединство и круг живота одређеног јунака.

Потпуни животопис једног лика природно у себе укључује и породичну генеалогију. Патријархална култура, из које наш писац потиче и чију духовност стваралачки преображава и уметнички тематизује, има јасно изграђен модел човекове ин-

дивидуалне судбине. По том архетипском обрасцу не постоји никаква потпуно аутономна судбина личности; преци и потомци живе у свакој личности; човек живи не само својим аутохтоним унутарњим енергијама и самосвојним карактером него и оцем и сином у себи. Свест о прецима и потомцима извориште је човековог самоспознања и темељ на којем се гради осећање личног самопоуздања и идентитета. Смештајући своје ликове у породични микрокосмос као примаран и природан простор људског живота, Ћосић не примењује само поетичке закономерности породичног романа него и активира патријархални архетипски модел на основу којег се заснива, спознаје и саморава људска судбина. У свести и подсвести његових читалаца тај образац живи као природна духовност и животна истина, а не само као културни модел. Духовним енергијама кристализованим у том обрасцу читалац уметничке ликове оживљава као имагинативно-живе личности, „пресељава" их из ирealних и фикцијских простора дела и насељава у сопствену природну и реалну духовност, у стварност живљења.[11]

Уз судбине централних јунака из фамилија Катић и Дачић у романескној фабули везују се доживљаји и судбине низа споредних ликова. Готово сваки споредан лик има статус типичног јунака у реалистичком роману: карактеристичан је и живописан изданак, илустрација и симбол одређених антрополошких стања или социјалних процеса у новијој историји српског народа.[12] На тај начин Ћосићев породични роман прераста у широку уметничку композицију на којој су васкрснуте основне, универзалне људске ситуације; представљени главни антрополошки типови српског народа; и описани битни историјски и социјални процеси једне епохе. Другим речима, Ћосићев породични роман истовремено је на тематском плану и друштвени и историјски и психолошки роман.

Контемплацијом живота, фабулизовањем историје, замишљањем и дочаравањем судбине и карактера основних антрополошких и социо-културних слојева и типова српског народа,

---

[11] Представе о животу и судбини какве су садржане у обрасцима српске културе нису само израз патријархалног колективизма карактеристичног за све људске заједнице у одређеним историјским периодима. Те представе формиране су из православног учења о Светом тројству; као што су Отац, Син и Свети дух три лица истог бића, тако и у патријархалном антрополошком обрасцу човека у свакој личности живе отац и син, а преко њих преци и потомци; личност није потпуно аутономан индивидуум него мост на којем се срећу и сједињују отац и син. Пренесена у контекст православне хришћанске антропологије, људска личност у патријархалним представама о човеку има улогу Светога духа.

[12] Ову димензију Ћосићевог романа инвентивно и аналитично интерпретирао је Миодраг Петровић у књизи *Србија у времену смрти* (Ниш, 1992).

Добрица Ћосић настоји да разуме и осветли логику новије националне историје; тежи да у стварним и замишљеним животним збивањима открије и уметнички васкрсне дубинске карактеристике националног душевног живота и да дочара суштину српског народа у нововековној историји и култури; чезне да проникне у мистеријски смисао човечје егзистенције. У тој, у основи епској конструкцији, наш писац је исказао личну, интимну људску стрепњу пред основним законитостима и крајњим исходом историјских процеса. И романескна фабула, и ликови, замишљени људи, и стварни историјски токови и социјални процеси што су евоцирани и представљени романом, надахнути су пишчевим интелектуалним патосом, обасјани уметниковим етосом, осенчени његовим интимним осећањем егзистенције.

У подтексту живе, често и драматуршки развијене и заокружене фабуле, као и у основном тексту који васкрсава замишљане и сниване, имагинативне људе (романескне ликове и њихове судбине) — стваралачки спонтано се рађа и конституише метатекст у којем се утемељују основна значења и „крајња смисаона интенција" (Бахтин) фиктивног света креираног романом. Језгро и стожер тог света јесте управо метатекст у којем је објективизовано пишчево субјективно животно искуство, његово „емотивно промишљање" света, историје, људске природе и човекове судбине. Другим речима, романом као формом контемплирања живота и (за)мишљања света Добрица Ћосић расправља опсесивна питања која извиру из његове стварне индивидуалне егзистенције. У доживљајима и судбинама својих замишљених ликова писац, а с њим и читалац, траже одговоре на основна питања о човеку и људској егзистенцији у времену: каква је човекова природа и шта је смисао људског живота; какав је човеков положај у космосу и у историји, односно времену; може ли се личност јасно разабрати у хаосу историје и безрезервно определити за најбоље и најљудскије тежње у њој; може ли служењем најбољим тежњама у једном времену осмислити свој индивидуалан живот, сродити се с најдубљим, мистеријским и космичким смислом личног и општег људског бивствовања, преобразити се, превазићи архетипску колебљивост људског бића, сјединити се с пуноћом и смислом постојања, осетити људску срећу и божанску пуноћу у себи и у свету...

Имагинирајући и спознавајући романом српску новију историју, Ћосић посредно осветљава законитости и смисао нововековне европске културе као битан садржај и судбоносан чинилац националне историје.

Прозирући и описујући карактер српског човека, овај писац истовремено контемплира сржне енергије људске природе.

Саосећајући са човековом судбином у конкретном времену-историји, наслућује људски положај у космосу и мистеријски, надисторијски и транскултурни смисао човечје егзистенције.

Описујући природу, уметник спонтано и посредно поставља питања о бићу и бивству самог света.

У фабулу породичног романа Добрица Ћосић је уградио садржаје историјског, друштвеног и психолошког романа; историјску тематику је уметнички интерпретирао у координатама сопствене историографије, дакле у светлости филозофског и културолошког романа; у епску визију постојања и историје пројицирао је интимне доживљаје и најдубље слојеве индивидуалног бића као у типичном поетском роману.

Као и сваки модеран романсијер, Ћосић је тежио да сједини различне форме романа. Еклектична и синтетична форма његовог романа није резултат књижевног експеримента, тежње да се по сваку цену буде модеран, у сваком појединачном делу нов и другчији. Форма Ћосићевог романа инспирисана је трагањем за интегралним уметничким делом, оним у којем би стваран живот и реалан свет били дубоко сагледани, истинито дочарани и вишом правдом самерени, и у којем би уметникова слика света (која се остварила у смишљању уметничке верзије историје) постала живи садржај социјалне и културне свести читалаца.

Поетичке карактеристике, уметничка вредност, духовни смисао, идејна значења и идеолошка зрачења Ћосићевог романа утемељују се управо у уметниковој чежњи за интегралном уметничком формом, односно у укрштању и претапању елемената и садржаја породичног, историјског, социјалног, психолошког, филозофско-културолошког и поетског романа у нов, самосвојан имагинативни свет, у оригиналну уметничку визију и персоналан духован доживљај реалног живота.

3. *Традицијска духовност у роману*

Добрица Ћосић је писац поетске историје српског народа у савременом добу.

Шта су карактеристичне, препознатљиве, персоналне и оригиналне одлике те романсиране историје?

Два су битна садржаја Ћосићеве уметничке историозофије: духовни аристократизам и хуманизам. Први происходи из

колективне, национане духовне традиције, а други садржај — хуманизам — из пишчеве персоналне духовности и његовог дубинског доживљаја човечје личности и људске егзистенције.

Духовни аристократизам, како је то, међу другима, убедљиво показао и Јован Цвијић, представља саму срж српског народног бића. Тај народни, демократски аристократизам развио се у специфичним историјским условима, а пун и снажан израз нашао је у епској поезији. Утемељен је у саборном јединству сваког појединца са својим славним прецима,[13] као и у народном памћењу старог, уништеног српског царства. Епском поезијом народ је своју дугачку лозу, „велики низ славних царева и јунака и великих патника", увео у сјај и светлост легенде, сопственом душом подарио им светачке ореоле. Српски народ је епском поезијом „улепшао" своју величину у разореној прошлости да би лакше поднео садашњост и спасао сопствену будућност. Ородивши се духовно са сопственом аристократском лозом, памтећи стару државу, од које је „задржао у успомени поглавито оно што му је као целини давало важности и величало га", српски народ се духовно аристократизовао.

Тај народни, демократски, српски духовни аристократизам дискретно струји романима Добрице Ћосића. Наравно, Ћосић је превасходно модеран писац а не традиционалист, више стреми ка авангардизму у форми и интелектуалној ексклузивности у садржајима но ка здравом и поузданом конзервативизму. Као и сваки модеран уметник, он у животу, човеку, у народу и друштву не тражи и не види само оно најбоље него тежи да сагледа и представи целовитост и дубинску перспективу људске стварности. (Модерни романсијери имају при том можда сувише развијен слух за ружно у природној и друштвеној стварности, за демонско у животу и патничко у човеку.) Све те тежње модерне уметности у мањој или већој мери осећају се и у романима Добрице Ћосића.

---

[13] „...Неизмерно нас је то крепило што имамо дугачку лозу, велики низ славних царева и јунака и великих патника. Наша лоза није лична и породична као код племића, није крвна у ужем смислу, већ је то дугачка лоза нас свију, наша национална лоза. Сваки је од тих патника и јунака предак свакога од нас, и ми сада с дубоком националном осећајношћу учествујемо у њиховим великим делима и патњама ... Демократске тежње су природне у једном народу хомогене друштвене структуре, народу земљорадника и сточара, у коме није било не само никаквих друштвених класа већ ни знатних разлика у имућности. Ни у народним традицијама нису могле наћи ослонца никакве друге тежње осим демократских, јер је од старе српске државе народ задржао у успомени поглавито оно што му је као целини давало важности и величало га; ничега класнога. И династије и војводе ослобођене Србије биле су нове, младе, од сељака, и махом изборне или по сагласности с народом постављене..." (Јован Цвијић, *Геоїрафски и културни йоложај Србије*, „Говори и чланци").

Но и поред несумњивог пројављивања хипермодерног сензибилитета и намерне тежње да му се прилагоди; упркос необузданој урођеној радозналости која га подстиче да сваку ствар и појаву сагледа у многоструким видовима, да уђе у корен и срж људских доживљаја, а понекад и да их осмотри са наличја, Добрица Ћосић је и поред свега тога у основи један смеран, богобојазан писац, човек који осећа и поштује лепоту, трагичну суштину, патос људске егзистенције и етос човечје личности. То су духовни садржаји које наш писац оваплоћава у разноврсним ликовима својих романа, у њиховим доживљајима и судбинама. Али — у духу патријархалне, поетске историјске свести — он такође жуди да те високе духовне доживљаје егзистенције утемељи у српској новијој историји, да сугерише да је и наша новија историја, исто као и стара, етична и патетична у најбољем смислу. Као што је епски певач аристократизовао старију српску историју, Добрица Ћосић је чезнуо да аристократизује новију. Његове романе могућно је читати као повест о судбини духовне аристократије, о трагици српског аристократског бића у новијој историји, у савременом добу.

Тако је Аћим Катић из романа *Корени* — и у конзервативном односу према сину и у моралистичком, самосвесно борбеном и пркосном ставу према чиновничким властима — један типичан сеоски аристократа. *Корени* су, између осталога, повест о рађању или обнављању сеоске аристократије у Србији.

На нов начин аристократски дух се обнавља и узраста у његовом сину Вукашину. Ако је овај лик у *Коренима* у спољним поступцима помало скоројевић, у души он је већ тада будући аристократа. Његов стоицизам пред животним недаћама; апсолутна морална чврстина, готово морални апсолутизам, пред моћницима овог света; његов либерализам у социјалној комуникацији са људима и у породичним односима; поштовање свачије слободе, достојанства, живота и личности; на крају, самосвесно, безрезервно жртвовање за сопствену част и за часне заблуде својих потомака — све су то одлике једног модерног и просвећеног грађанског аристократе.

Роман *Време смрти* могућно је читати као повест о судбини српске грађанске аристократије, која је настала већ као следећи нараштај сеоске аристократије. (У лику војводе Живојина Мишића се можда најјасније види преплитање епске духовности патријархалне културе са духом модерног, грађанског достојанства и грађанске одговорности пред изазовима историје.)

У многим ликовима Ћосићевих романа васкрснуто је једно специфично душевно стање које бисмо условно могли звати

аристократски комплекс у души сељака. Већина важнијих ликова у романима Добрице Ћосића мучи се тим комплексом, носи и исказује аристократизовану свест српског народа у свим њеним манифестацијама, како позитивним тако и оним опасним, разорним. (Стога опаска да је Добрица Ћосић српски Лав Толстој, настала поводом романа *Време смрти*, није ни критичарска досетка ни неумесна глорификација нашег писца него компаративистичка идентификација тематског слоја његових дела.)

У *Времену смрти* аристократски комплекс се најјасније исказује и најнепосредније тематизује при крају прве књиге, у разговору Вукашина Катића са сином Иваном и његовим друговима из Бачког батаљона ноћ уочи њиховог одласка на фронт. И у тону и у садржају тог разговора у крчми открива се да млада српска интелигенција с почетка новог века није представљала само грађански слој друштва у уобичајеном и познатом виду, него је била чувар и баштиник целокупног националног, историјског и духовног искуства, али и носилац модерне свести о позвању и улози интелектуалне и патриотске елите у стварању нове историјске судбине национа. Сваки међу тим младим људима — који учествују у разговору структурираном као релативно самостална драма у роману — суочен је са колективном, епском националном идеологијом као са предодређеношћу индивидуалне судбине. Сваки лик у тој драми заступа своју представу о српском народу: једну Данило Историја, другу Бора Пуб, трећу Иван Катић, четврту Богдан Драговић, пету Сташа Винавер, шесту Вукашин Катић. Те представе, субјективне истине, привидно су толико различне да се међусобно потпуно искључују. А све ипак имају заједнички именитељ. У основи њихових доживљаја сопственог народа зари се нека мистична љубав, мршти се болан стид пред реалним стањем и тамни очајање пред суморним перспективама национа. Упркос безизлазним реалним околностима, њих држи и надахњује нада у срећан исход историјске судбине српског народа, она нада која нема никаква ослонца у чињеницама већ једино у ирационалној вери — не у вери у бога или срећу и правду, него у вери у саму веру. (Та нада блиска је оном стању свести које је српски филозоф Бранислав Петронијевић означио појмом „трансцендентни песимизам", а Добрица Ћосић га назива „разумни оптимизам".)

Сваки Ћосићев јунак осећа се честицом целине-народа, јединком која дели судбину целине, а истовремено својим мишљењем и делањем мења и кроји ту судбину, стоји дакле изнад

народа и његове судбине. Сваки је самосвесна и интегрална личност чије самопоуздање и достојанство почивају на одговорности за целину, на бризи за народ, на аристократском осећању изабраности, на свести о вишем позвању у животу, а не само ни првенствено на осећању грађанске дужности. Нико од тих јуноша не мисли да у рат иде по дужности, позиву и наредби, него се одазива неком вишем животном, националном и историјском завету. Према личној судбини одређеној заветом предака они знају бити и разумски скептични, иронични, чак и цинични, али нико од њих тај виши, духовни и национални завет не би порекао ни по цену живота.

Ћосићеви имагинативни људи-романескни јунаци свесни су не само свог сељачког порекла него и сопствене сељачке душе. Интелектуалном енергијом, вољом и васпитањем окренути су ка стварању модерног, грађанског, демократског друштва, рационалном уређењу живота и људских односа по угледу на веће, срећније и развијеније народе. А историјским усудом предодређени су да у модерном добу наставе, доврхуне природан историјски развој српске аристократије, насилно прекинут турским освајањем старе српске државе. Они морају да чине оно што по природним и историјским законима изгледа немогућим: да у садашњости, у модерном добу, у освит нове цивилизације, својим радом и жртвом испуне прошло отето време, да у једној деценији обнове, сажму и надокнаде историјски континуитет који је неколико векова био прекинут и поскнут. То што се чини немогућим једина је њихова могућност, извесна и јасна као лична судбина.

У *Времену смрти* тек су наговештени процеси раслојавања српске грађанске интелигенције. Интелектуални неспоразуми и поларизације, исказане у поменутој драми идеја уграђеној у крај прве књиге романа, у трилогији *Време зла (Грешник, Отпадник, Верник)* прерашће у различите, међусобно противстављене, непомирљиве и сукобљене облике идеолошке свести. У драми идеја Ћосић је представио како сваки његов јунак доживљава заједнички положај и заједничку судбину народа у несрећним историјским околностима. Али у *Времену смрти* нису у првом плану индивидуалне егзистенцијалне (само)свести појединих ликова, него њихово осећање заједништва, осећање припадности једном народу и висока свест сваког појединца о сопственој одговорности за судбину национа.

Душевна и духовна стања васкрснута у јунацима романа *Време смрти* у трилогији *Време зла* прерастају у заокружене, затворене, противстављене идеологије.

Из Винаверовог доживљаја судбине као величанственог, космичког апсурда који човека доводи у ситуацију да урони у космос, да присвоји и освоји оно што је немогуће, развила се социјална и естетска свест уметничке авангарде, вера у свеопшту духовну и чак космичку револуцију која ће бити остварена управо у уметностима и помоћу уметности. Генеза и крај те вере (сублимисане у поетском програму уметника експресиониста) у *Грешнику* су евоцирани као једна од фаза у емоционалном и интелектуалном сазревању Ивана Катића.

Личну судбину и лично учешће у спасавању национа од апокалипсе која је већ наступила Бор Пуб доживљава као непредвидиву и неважну партију покера. Његов цинизам, рођен из бола од несреће коју су му нанели људи, израста у ноншалантан хедонизам, хазардерски конформизам, у поигравање са животом и судбином, личном и колективном. Та духовна стања у *Времену зла* представљена су као идеологија, животна филозофија и владајуће колективно расположење широких грађанских слојева по свршетку Првог светског рата.

Данило Историја личну судбину види у служби испуњења више историјске правде и освете. Из тога доживљаја рађа се идеологија романтичарског, застарелог, новом добу неприлагођеног национализма, који се у трагичном виду манифестовао у Другом светском рату. Трагичну судбину заточника те идеологије Ћосић је романсирао у *Деобама*.

Богдан Драговић тажи и види себе у служби ослобађања потчињених класа народа и у стварању праведног друштва. Из таквог односа према сопственој личности и животу, према народу и историји, настала је одмах по завршетку Првог светског рата комунистичка религија и комунистичка цивилизацијска утопија. У *Времену зла* и *Времену власти* Ћосић приповеда судбине апостола нове вере.

Иван Катић личну судбину доживљава као изазовно отворен простор који тек треба попунити животним садржајима и искуством, као унутрашње раскршће на којем ваља изабрати прави циљ и смисао. Такав доживљај је квасац просветитељске, либералне и демократске грађанске идеологије, која се манифестује у културним прегнућима и политичком активизму. Али се и тај племенити активизам на крају (у роману *Време власти*) открива само као заводљив и заобилазан пут ка привидном одлагању, заваравању и неумитном испуњењу човекове прворођене, универзалне несрећности у овоземаљском свету и историјском времену.

Вукашин Катић — један од централних јунака у Ћосићевој драми идеја — човеков природни нагон самоодржања доживља-

ва као извор и израз трагичности људске егзистенције.[14] На ту прворођну трагичност човек може одговорити једино моралном чврстином и доследношћу, јер је морален однос према иморалном свету и животу једино човека достојно, судбинско опредељење. Друкчија опредељења, а нарочито сви идеолошки програми без разлике, само су корисне или опасне илузије, усмерене против човековог самоодржања или против његовог моралног бића. Из таквог духовног доживљаја личне судбине рађа се племенита, аристократска резигнација, болна помиреност са сопственом немоћи да се утиче на смер историјских и социјалних збивања. Самосвесна, морално узвишена резигнација и пасиван аристократски морализам нису само интимно духовно расположење једног романескног јунака. Посредством уметничког лика Ћосић то духовно стање сугестивно представља као карактеристичан облик социјалне свести српске интелектуалне елите између два светска рата.

4. *Трагично осећање историје*

Поетски (уметнички) васкрсавајући маркантне, упечатљиво индивидуализоване романескне ликове, Добрица Ћосић је својим романима истовремено оживео дух епохе и сугестивно представио историјску и културну драму српског национа у новом добу. Његова субјективна, уметничка, поетска визија историје стекла је већ статус и дигнитет колективне историјске свести.

У средишту Ћосићеве поетске историје не налази се само народ него превасходно српска интелектуална и друштвена елита (модерна аристократија) и човек-појединац. Популарну заблуду да је Добрица Ћосић првенствено тзв. народски писац обара чињеница да су централни ликови у његовим романима српски интелектуалци. Пуније но у делима других савремених писаца, чак и оних који се сматрају творцима тзв. урбане и интелектуалне прозе, у Ћосићевим романима поетски је васкрснута духовност српске модерне интелигенције. Духовна и егзистенцијална ситуација, социјални статус, историјска и кул-

---

[14] Од тетралогије *Време смрти*, преко трилогије *Време зла*, до *Времена власти*, Ћосић је стално Вукашина Катића држао или у матици имагинативних романескних збивања или на месту са кога се смер и смисао историјских процеса јасно и бистро виде. Он је један од носећих ликова пишчеве слике света и његове интимне филозофије живота.

турна улога интелектуалне елите у новом добу — то је основна садржина његових дела.[15]

Сучељавање модерне, самосвесне и самоуверене патријархалне духовности, аутохтоно националне и дубоко патриотске, са изазовима грађанске, европеизоване, привидно космополитске свести и културе, представља један од централних културолошких и историозофских проблема које Ћосић уметнички интерпретира у својим делима. Тај проблем је јасно постављен и осветљен већ у *Коренима*. Идеолошке и културне размирице, сукоби и неразумевања између оца и сина, централни су драматуршки чвор и носећи драмски контрапункт у *Коренима*. Али и у свим другим романима ово је лајтмотив, стална тема Ћосићеве поетске историје српског народа у новом добу.

Основни мотив у поетској историји Добрице Ћосића јесте сазревање, еволуција и раслојавање српске интелектуалне елите, духовне аристократије. Тај процес, који је у Европи трајао готово два века, у српском народу извршен је у неколико деценија. У борби за самосталну државност у српском народу током 19. века формирана је нова, сељачка аристократија, која је наследила уништену средњовековну аристократију. Сељачка аристократија била је заточник историјске судбине свеколиког народа: нашла се у позицији да симулира наставак и развој духовно живе али друштвено уништене средњовековне аристократије, да својим животима испуни мртво, поништено време и да убрзано прође кроз све фазе историјског развоја европске аристократије и њеног претапања у грађанску, просвећену, демократску друштвену елиту. У српској историји тај процес преобликовања наследне аристократије у грађанску, просвећену интелектуалну елиту трајао је отприлике један век. У Ћосићевој поетској визији историје то време је згуснуто у две деценије: у последњу деценију прошлог века *(Корени)* и прву деценију нашег столећа *(Време смрти)*.

Историјском судбином предодређена да покуша успоставити прекинути развој и спасти отето историјско време, српска друштвена и интелектуална елита, формирана у 19. веку, идеолошки се разгранала, али и раслојила и расточила, одмах по свршетку Првог светског рата. Тај процес подстакнут је и условљен управо комплексом мртвог времена, свешћу о томе да је народ турским освајањем заустављен у природном историјском развоју и да је стога културно и социјално заостао за напред-

---

[15] Стога Ћосић у српској књижевности има оно место које у руској има Достојевски, а у немачкој Томас Ман. Ако је већ прихваћено да је тематиком српски Толстој, онда је исто тако оправдано тврдити да идејним слојем својих романа Добрица Ћосић тежи да буде српски Достојевски и српски Томас Ман.

ним европским нацијама. Пред изгубљеним и поништеним вековима — чија је садржајна празнина, парадоксално, постала препрека животу, болела је и тиштала, као ампутирана рука на невремену — српска грађанска елита нашла се у ситуацији да изабере нов пут у историјско време. Тражећи такав пут, Срби су се идеолошки поделили.

Једни су мислили да на изазове садашњости треба одговорити дубљим урањањем у прошлост, у историјске завете, у народну поетску историјску свест исказану у епској поезији, у романтичарски национализам. О том путу и његовом историјском исходу Добрица Ћосић приповеда у роману *Деобе*.

Други су и изазове садашњости и трагичну народну прошлост покушали превазићи нестрпљивим и непромишљеним скоком у неко будуће време, прихватањем социјалних и цивилизацијских утопија које су комунисти ширили као нову, једино спасавајућу веру. Ћосић комунисте доживљава и представља као нову, идеолошку и политичку аристократију српског народа. Трагика њиховог опредељења садржина је романескне трилогије *Време зла (Грешник, Отпадник, Верник)*, и прве књиге романа *Време власти*.

Оба та историјска пута — и онај који на изазове садашњости одговара урањањем у романтичну прошлост, и онај који хрли у утопијску будућност — двоструко су трагична. Трагична су, прво, стога што су у српском народу изазвала идеолошке расколе и деобе. Али оба српска историјска пута једнако су трагична и у свом крајњем исходу; неостварива су, а сопствене ходочаснике, носиоце и вернике чине жртвама а не творцима историје.

Трагично осећање историје — то је онај доживљај, она духовна енергија која обликује, надахњује и уцелињује Ћосићеву поетску историју српског народа. Свеједно којим путем кренуо, и ма колико његове намере да ствара и мења историју биле чисте и племените, човек у Ћосићевим романима увек је на крају губитник и жртва, жртва не само спољних околности но и сопствене племенитости и моралног идеализма.

Осећање трагичности историје — које је битан, главни чинилац не само садржаја него и фабуле и композиције Ћосићевих дела — отвара потпуно нову перспективу и нов поглед на човечју егзистенцију, људску судбину, на свет и време.

Свет и време у роману Добрице Ћосића осветљени су у двострукој перспективи. Једну перспективу отвара пишчева тежња да у српској новијој историји открије етос и патос па тиме и њену величину и лепоту. Ова тежња инспирисана је поетском историјском свести српског народа, надахнута је најду-

бљим, аутохтоним слојевима српске духовне традиције и у њу укорењена. Другу перспективу отвара уметников интиман доживљај да је човек појединац, и онај душом најплеменитији као и онај телом највиталнији, жртва историјског тока, да су крајњи исходи човекових историјских напора узалудност и разочарање, и да је, штавише, зло суштина историје. Ово интимно, персонално осећање историјског тока и смисла сагласно је не само са пишчевим непосредним животним искуством него и са неким популарним модерним филозофским доктринама: са Киркегоровим и Сартровим егзистенцијализмом, хајдегеровским нихилизмом, са дериватима модерног гностицизма и са неким кључним идејама постмодернизма, а најдубље можда са историозофијом и уметничком антропологијом Албера Камија.

Човек у историјском времену, идеалитет људске личности уроњен у негативитет историје — то је сржни контрапункт у сваком роману Добрице Ћосића. А све многобројне, разнородне, међусобно противстављене и сукобљене манифестације живота, мире се, усаглашавају и хармонизују у пишчевом хуманистичком идеализму, који представља његову персоналну уметничку антропологију.

Доброта је срж човечје душе, а зло је суштина света и историјског времена. То је главни постулат Ћосићеве уметничке антропологије. И онда кад чини зло, човек није његов првородни творац него жртва. Зло није прирођено човеку. У људску егзистенцију оно улази из света у којем биће мора да се одржи, као и из историјског времена у које је уроњена и којим је обухваћена човекова унутрашња вечност, интимно време његовог индивидуалног, самосвојног, самосмисленог и непоновљивог живота. У постојећем свету и историјском времену човек не може остварити свој унутрашњи духовни идеалитет. Сваки покушај самоостварења — било да се исказује у тражењу среће у љубави, било у богатству и социјалној моћи, било у жртвовању индивидуалне егзистенције, остварењу савршеног друштва и срећи ближњег — свака манифестација духовног живота изазива и рађа бол и патњу, приближава човека злу, искуству зла.

Уметнички хуманизам Добрица Ћосића није, дакле, садржан у сентименталној идеализацији човека и људске природе. Напротив, његови романи су повест о суочењу модерног човека са злом — злом у свету, у историји, и злом у сопственом бићу и природи. Али, ма колико интуицијом дубоко урањао у зло и његове многолике видове, Ћосић је као уметник сачувао живом веру у човека: веру да у људском бићу постоји неко духовно језгро првотне егзистенцијалне и душевне чистоте. Из тог је-

зграда рађа се човекова жеђ да промени постојећи свет у којем живи, да га учини бољим, људскијим и праведнијим. Али остварујући ту жудњу човек постаје не само жртва него и носилац зла. Садржај људске историје није ништа више но покушај да се оствари човекова прворођена егзистенцијална жудња за бољим светом. Садржај човекове духовне историје јесте, међутим, и свест и искуство о томе да се те жудње не могу остварити и да се, напротив, по неком несазнатљивом закону, и сама душевна чистота и племенитост преобраћају у изворе зла. Највише је зла учињено у име добра — то је једно од горких сазнања нашег писца.

Али, упркос том сазнању, Ћосић својим делом брани мотивацијску чистоту човекове историјске егзистенције и историјских напора. Јунаци у његовим романима васкрснути су као имагинативно-реалне личности, али истовремено и као симболи различних идеологија и разнородних осећања суштине живота. И онда кад су реалистични и онда кад су симболични, ликови су надахнути пишчевом вером да су персонални доживљаји егзистенције непоновљиви и у крајњем билансу несводиви ни у какву идеологију или веру, ни на шта изван сопствене унутрашње реалности.

Иако су карактери, судбине, животна искуства и сензибилитети Ћосићевих јунака упечатљиво индивидуализовани, упосебљени, они су истовремено и сабрани у једном вишем духовном заједништву. Нека продуховљена и сензибилна резигнација, прихватање живота као муке и тајне, стоичко измирење са реалним животом који изневерава чежњу за личном срећом, за вишим циљем и смислом индивидуалне егзистенције; усаглашавање личних духовних и социјалних амбиција са сазнањем да су људске моћи мале и ограничене и да човек не може остварити никакве натчовечанске циљеве; осећање да је личност најближа сопственој људској и боголикој суштини не онда кад је манијакално опседнута неким над-личним циљевима него онда кад саосећа са ближњима, са душевним трептајима и животним путевима других људи — то су они духовни доживљаји који у различним бојама, интензитетима и ритмовима живе у већини Ћосићевих јунака. Те јунаке одликује духовни аристократизам сублимисан у смиреној, смерној и достојанственој замишљености над тајном постојања и над човековим разочаравајућим искуствима о животу. То духовно заједништво јунака романа настаје из пишчевог „емотивног промишљања живота", из његове топле радозналости за човечју личност и судбину, из богобојажљивог ћутања пред живом тајном људског микрокосмоса, у којој се слути и виша, васељенска духовност што управља бив-

ствованьем — у једну реч, из уметности иманентног духовног аристократизма. Духовни аристократизам Добрице Ћосића није при том космополитски апстрактан нити извире из интелектуалистичког елитизма. Напротив, утемељен је у специфичном хришћанском аристократизму српске народне културе а прожет је и инспирисан филозофијом римских стоика.

Основни садржај Ћосићевог уметничког хуманизма и хуманистичког идеализма јесте управо афирмација човечје душевности, првоначалне егзистенцијалне и мотивацијске чистоте у човековом деловању у историји. Обимни романи *Грешник*, *Отпадник*, *Верник*, као и прва књига *Времена власти*, готово у целини су усмерени на одбрану човековог унутрашњег идеализма од стварне историје и реалног животног искуства.

Роман *Бајка*, пак, јесте фантастичка повест о суштини историје. Суштина историје — како је овде уметнички представљена — јесте остварење негативне утопије. Сврха и „тајни циљ" историје јесте да уништи човека — његову природу и духовну суштину — као и сав свет који је створио. Своју историозофију — која је битан садржај и свих других романа, јер је историја, како смо покушали да укажемо, контрапунктирана људској духовности, човечјем унутрашњем идеалитету — Добрица Ћосић је најпуније и уметнички најубедљивије исказао у *Бајци*. По полету имагинације, дубини идеја, заносности духовних визија, али и по складној композицији, стилу, оригиналности поетских слика и узнемиреном даху приповедања — *Бајка* је Ћосићев најбољи роман. Иако само посредно уклопљен у фабуларну и тематску целовитост осталих дела, роман *Бајка* је незаобилазан у разумевању пишчеве филозофије историје и филозофије егзистенције.

5. *Роман — орган спознаје живота*

Обиман романсијерски опус Добрице Ћосића посвећен је разумевању и васкрсавању духа модерне епохе и спознању човекове и народне судбине у новијој историји. Романом он не осветљава само историју него и брани човека. „Сваки вредан 'историјски роман' је и хуманистичка критика историје и одбрана човека свешћу о његовом трагизму. 'Историјски роман' је суђење Историји...", каже Ћосић.

Роман није само књижевна врста којом се овај писац користи да би саопштио своја духовна и егзистенцијална, идеолошка и животна искуства. Роман је, у ствари, форма и квинтесенција тог искуства. Роман је Ћосићев орган спознаје живо-

та, његово седмо чуло. Стога је он у целокупној српској књижевности најизворнији романсијер; он је — како би казали старински критичари — рођени романсијер.

Фабулизовати историју, имагинирати је, написати поетску историју свог доба — то Ћосић осећа као смисао и позвање сопственог живота. Ћосић верује да поетска, романсирана историја не приказује само реалну историју него је мења и довршава. Без поетског обасјања сопствене суштине, без свог романа, ниједно човеково историјско време није окончано јер није људски и духовно осмишљено. Тек кад се из непосредне стварности имагинацијом пресели у духовни свет романа, тек тада је једна епоха довршена. Добрица Ћосић је писац свестан тог животног и духовног смисла романа:

„Ма колико да је 'историјски роман' заснован на документарној грађи, он је у суштини стварање непознатог света. И незнаног. Иначе, дело би било лишено комуникацијске универзалности. Ова теза је само привидно парадоксална.

Тек поетском речју, дакле, 'историјском драмом' 'историјском епохом', 'историјском поемом', 'историјским романом' се истину довршава Историја. То је још Аристотел схватио. А том поетском речју, том имагинарном реалношћу, историјски се укида фактицитет, људско бивствовање се преводи у имагинарну историју. Тако је, верујем и ја, књижевност постала 'најпотпунија, најстварнија историја људи'."[16]

Романсијерски опус Добрице Ћосића није само важан сегменат историје српске књижевности. Романи овог писца су форма колективне историјске свести, народне свести о својој новијој историји. Тако већ данас о српском друштву 19. века савременици мисле у оним духовним, историјским и егзистенцијалним координатама које је Ћосић поставио романом *Корени*... Измаштане догађаје и ликове из *Времена смрти* доживљавају као живу и истиниту стварност Првог светског рата... О унутрашњем животу, мотивима, људској трагици апостола и верника комунизма, као и о унутрашњим односима у комунистичкој секти, много мање би се знало без трилогије *Време зла*; тим романима Ћосић покушава да спасе комунисте и комунизам од пада у историјски заборав... Катићи и Дачићи нису ни стварна ни типична слика српског грађанства ни српског сељаштва — они су поетска сублимација и имагинативни протоли-

---

[16] Добрица Ћосић, *Писмо уреднику*.

ков кроз које се ствара слика о социјалним слојевима у српском друштву 20. века и слика о српском човеку.

Имагинативна, измаштана, поетска историја коју је својим романима уобличио Добрица Ћосић живља је, уверљивија је и с тога и стварнија од непосредне историјске стварности. Створити духовну, уметничку реалност стварнију и истинитију од живе стварности — то је највећа моћ уметности; или можда њена највећа и најгордија заблуда. Романи Добрице Ћосића досегнули су ту највишу моћ и крајњи смисао уметности: служе истини и спасоносним илузијама о српском човеку и народу у новом добу.

БРАНКО ПОПОВИЋ

БИЛАСОВЕ РАНЕ ПРИПОВЕТКЕ

Милован Билас је књижевну делатност започео песмама у прози. У прозном је говору зарана открио најбољи и најприроднији израз за своје књижевно-уметничке „исповести". Од петнаестак објављених песама седам су у прози, а и неке стиховане — сем ритмом снажне емоције — не туђе се много од прозе. Већину својих песама штампао је пре своје двадесете године. С првим прозним песмама (*Јутро на Биоградском језеру, Тифран, У природу из живота* и *Зима*, објављене у београдском *Венцу* 1928. и 1929. године) млади песник излази „из живота у природу". Покушава да лепотом *речи* ухвати још две комплементарне лепоте — лепоту *природе* и лепоту еруптивне *младости* у додицају са природом.

Већ следећим прозним певањем превазилази „себичности" сопствене душе, па песмом *Надничари* следи социјални налог (вероватно инспирисан подстицајима свог гимназијског професора, познатог „левичара", Илије Поповића[1], коме је ова песма посвећена).

У години 1930. објављује још шест песама (само су две прозне), али и четири прве приче. Да нагласи емотивно-поетску основу прича, свакој — у поднаслову — истиче порекло: „Из завичајног Срца". Те „из завичајног срца" казане приче тек се гдекојим додатком људи и догађаја двоје од претходне „прозне поезије". Међутим, у већини касније насталих прича проређује се метафорични набој исказа, а документарно истиче друштвена, психолошка и културна драма људске егзистенције.

---

[1] О професору Бранске гимназије Илији Поповићу пише Михаило Лалић у аутобиографском спису *Epistolae seniles* (СКЗ, Београд 1995, 85—86).

У декади између 1930. и 1940. године Билас је објавио 56 приповедних текстова. Написао их је више, али је неке запленила полиција, било приликом хапшења, било током трогодишњег пишчевог тамновања (од 23. априла 1933. до 23. априла 1936. год.). Само у *Политици* Билас је објавио тридесетак прича; једне под својим именом, друге под псеудонимом — Мило Николић.[2] Неке су приче поднасловима означене као *одломци* из ширих проблемско-тематских целина (пет су — из „Завичајног срца"; гдекоја — из „Докумената"). Очито је да су текстови крађени да би задовољили сужене оквире новинске (или часописне) рубрике. Понекад се крајњи учинак (или „окрајак") збивања̂, назначених у једној причи, даје у другој (такав је случај у причама *Слика* и *Разбијени крчаī*), а гдекад се исти ликови помињу у две-три приче (нпр. хајдуци Марко и Јован).

Тематика је у почетном периоду искључиво сеоска. Касније се — у десетак текстова — јављају и паланачко-градске теме. Но у оба случаја, човек Биласових прича је најчешће „снимљен" у драматичним, граничним егзистенцијалним ситуацијама. Биће је уозбиљено и забринуто чак и у љубави. Ту се често страда да би се љубав, мимо патријархалних забрана, освојила и да би се, упркос трошности и замору, одржала. Пропламсаји ведрине претежно се кроз љубав и назиру. У свету Биласових прича готово нема хуморних сцена. Комично је тек састојак трагичног. Човек се рађа у оскудици. Ако није прворођени, он је нежељена принова сиротих. Тек једна гладна уста више (*Жалост код Димићевих*). У сиротих и вековима угрожаваних — морални су закони строжи. Тешко и ризично живе, па лако и рано умиру. И кад је неисказан, наслућује се Његошев морални императив: часно „мрите кад мријет морате". Никакав их императив не сили да пошто-пото живе. У причи *На пушкомет од Мојковца* — и премлади и престари журе ка бојишту не би ли часно умрли. Њихова достојанствена сенка опстајаће у стиховима народне песме. Битна је послесмртна неукаљана егзистенција.

У невеселом животу актера Биласових прича поларизована су чворишта — *љубави* и *смрти*. Неколико пута *смрт* је насловна реч приче (*Смрт хајдука Јована, Смрт Илије Марковића, Стриц умире, Сељакова смрт*). Али и кад није истурена у називу приче, смрт је почесто завршно решење приповедних сукоба. Више неголи жалосно и драматично напуштање живота, овде се смрт јавља као час горке *истине*. То је прилика да се живљење види из закључне тачке, да се покаже без маски и

---

[2] Псеудоним *Мило Николић* склопљен је од варијација Биласовог личног и очевог имена: Мило(ван) син Николин.

лажних светлости, да се сведу рачуни са собом и другима (*Смрт Илије Марковића*). Међутим, код људи наивне свести, смрт је тренутак остављања заветних опорука; да се — уместо умирућег — очува и продужи *његова* заповест; да, уместо човека, живе његове идеје, а кроз те налоге да се у памћењу учврсти лик умирућег (*Смрт хајдука Јована, Стриц умире, Селькова смрт*).

Таква је, отприлике, *ишчекујућа* смрт — болесникâ или стараца.

Неочекивану смрт доносе убиства и, ређе, несрећни случајеви. Зашто се — у овим приповеткама — људи убијају? Оставимо ли по страни убијања ратна, међуконфесионална и племенске крвне освете, овде нису ретка убиства због љубави. Због осујећене или изневерене љубави. Убија се отац који брани „недоличну" удају своје кћери (*Слика, Разбијени крчаг*); убија се девојка која ради удаје тражи социјално угледнијег младожењу (*Још чекај*); најзад, један просјак убија другог што му је преотео (лаку) жену (*Жена*). Љубав се јавља као највећа вредност не само младог човека, па они који га лишавају тог највећег задовољства, „заслуже" и најтежу, осветничку казну. У приповеткама младог писца љубав је више неголи „сиротињска забава". *Љубав је егзистенцијално самопотврђивање највишега реда*. Теми љубави биће посвећена једна опсежна Биласова приповетка, писана 1959. у сремскомитровачком затвору и објављена у збирци *Љубав и друге приповетке* (Никшић, Универзитетска ријеч, 1990, 173—279). То је једна од најособенијих приповедака српске књижевности, у којој већ зрели писац сведочи да га није пуки младалачки нагон везао за тематику љубави кад је тек започињао приповедати. Мотивација је много дубља и важнија.

Повлашћени статус љубави у овим приповеткама смешта и *жену* у тематски и структурно повлашћено наративно биће. Биласов је човек тек са вољеном женом целовито биће. Патријархални свет јесте првенствено свет мушких. У народским песмама и казивањима жена је скрајнута из јавног живота. Ако сељак каже: „не стоји кућа на земљи него на жени", он тиме више истиче обиље дужности које је само жени у кући оставио него што указује на било каква преимућства која би наводно могла имати у управљању породицом. Управљање и првенство у јавном истицању — припада мужу, не жени.

Иако Биласове приче претежно носе слику света патријархалне културе (о изузецима — касније), његов приповедни свет јесте двополан, дакле, мушко-женски. Чак и кад приповеда о ратништву и хајдучији — искључиво „занатима" мушког пре-

стижа — Билас даје и женску половину трагичне истине (*На пушкомет од Мојковца, Прича о женским даровима*; односно — *Смрт хајдука Јована, Хајдук Марко се жени*. Али, прецизирања ради, ваља рећи да су прве две приче казиване из „небоарачке", дечје визуре, тј. из позиције радозналог дечака који о бојовништву слути и сведочи на основу утешних прича забринутих жена с којима је склањан у време битке).

Већ прва Биласова прича (*Двије љубави*) темељи се на *земљи* и на *жени* — то су две сељакове судбинске *љубави*. Сељаку нема живота без земље, нити му вреди живети без жене. Кад су плодне и родне, кад рађају — ни честе смрти не укидају наду у трајање, иако смрти к наследницима одлажу будућност. Препреке до жене су многе. Некад је то немаштина (*Двије љубави*) или неродица (*Суша*), некад женикова или женина болест (*На вировима*, односно *Нешто изнад живота и смрти*), а који пут имовинска или социјална неједнакост (*Божји кириџија, Зачеће човеково, Девојка из кантине, Обмане*). Ове приче и постоје да би се ухватио трагички отисак живота, белег на срушеним препрекама ка жени. Али и да би се снимио ожиљак на души јалових, неостварених љубавника. Није живео — ко није љубио (*Митра, воденичарева кћи, У нови живот*). Но и мимо „женских дарова" приче, Билас приповеда мушким гласом. Мушким писмом. Нема ту разнежене, сладуњаве романтике. И сукоби око жене — „мушки" се решавају: ко жену преотме, главом плаћа (*Жена*).

До навршене двадесете године (до средине 1931) Билас је објавио петнаестак прича. Управо тада штампа први књижевно-критички приказ (*Књижевни преглед о књигама Андрића, Д. Максимовић, М. Грола и Крлеже, издатим у „Савременику" СКЗ*). Текст показује даровитог писца, развијене творачке (поетичке) самосвести. Кад суди о Андрићевом приповедању, Билас га пореди са Бором Станковићем, као да би хтео рећи: мој приповедни узор спајао би Андрићево историјско-документарно оштроумље са Станковићевим „рударењем" у тминама човекове душе. У критичком тексту о поезији Јована Дучића (само неколико месеци касније) саопштиће свој књижевни „програм": „... Кад бих ја случајно био велики уметник, испричао бих вам просту и крваву причу која се зове *Живот*. И то ради голе тенденције." (*Записи*, април, 1932, стр. 215—227)

„Гола тенденција" неће сметати Биласовим „крвавим причама из живота", али ће бити све наглашенија у његовим полемичким списима о књижевности. Ипак, за боље разумевање приповедачког наглог скретања ка „психологизирању" и „социјализирању", добро је сагледати слику поетског субјекта у Би-

ласовој песми из тог периода — *Сахара у мени* (јесен 1931). У финалу песме — као зрачак усмеравајуће наде — јављају се, из мучнине „пустињског" живота: „два тамна, злобна, необјашњива смешка са ликова Достојевског и Лењина".

Као да је по „саветима" Достојевског силазио у „тамну нутрину" својих јунака у причама: *Невидљиве ране*, *Смрти Илије Марковића*, *Демони*, *Унутрашња расипања* и *Момци после рата*. И као да је по Лењиновом револуционарном „налогу" открио да је излаз из социјалних узрочника душевних ломова људи управо у томе да треба: „Рушити! Рушити! Рушење је највеће изграђивање. (...) Све изнова! Људе, мисли, жене, друштво, етику!" (Из приче *Смрти Илије Марковића*).

Биласове психолошки усмерене приповетке кореспондирају са његовим песмама из истог периода. Оно што приповедач истражује и казује у трећем лицу, то песник, исповедно, емотивно наглашеније, излаже у првом лицу. Психолошка, социолошка и морална анализа разочараних и распамећених ликова тих приповедака, безмало се истом аргументацијом образлаже у аутоанализи песничког субјекта трију песама: *Под сенком завичаја мржња је дозрела у мени*, *Три биљке изникле из моје тамне нутрине на пролетњем сунцу* и *Сахара у мени*.

Прича *Невидљиве ране* почиње симптоматичном реченицом: „Узрок због којега се Миле Николић није убио био је опет она бескрајна, поноpна сумња: да куршум не уништава све". Пошто ће Миле Николић бити каснији псеудоним Милована Биласа, не би се много погрешило ако би се Николићеве самоубилачке и рушилачке дилеме повежу с писцем лично, бар у оној хипотетичној мери у којој је допустиво, у поменутим његовим песмама, тражити корене личних, истосмислених, саморазарајућих исповести. Не треба их, наравно, тумачити биографским пореклом, али ваља истаћи истоветност инспиративног извора. (Могли би се показати заједнички детаљи: девојка Јела и њена писма помињу се у песмама као и у овој причи.)

Ове психолошки и социолошки усмерене приче првенствено се баве *градским* човеком. У њима је видљив раскид не само са патријархалним светом, његовим моралним, религиозним и егзистенцијалним константама, него и разочараност светом и филозофијом живота људи грађанске културе.

За разлику од *града*, село је било у пишчевом „завичајном срцу". Село је било сиротињско гнездо, али окружено бујном вегетацијом, чистим зраком и бистрим водама. Пренасељено и неухрањено, али богобојажљиво и душевно срећено: вично подносити оскудице, болештине и ратове, али морално чвршће уколико су условности живљења биле теже, а живот несигур-

нији. Све што сељак има — дао му је Бог. Све што му недостаје — одузела му је божја правда. Стога сељак трпи, пати, оскудева и одриче се угодних недопустивости, не би ли смерношћу заслужио, на оном свету, божанствено вечни и праведни мир. Међутим, сељак је увек завидео грађанину, прижељкивао његове удобности и — нарочито ако је био млађи — радо постајао грађанин.

Биласов приповедач је (вероватно с наличним очекивањима) прешао у град. И тамо је — после рата — затекао у главама младих људи — пустош. То је пластично представљено у најопсежнијој приповеци *Момци после рата* (која се појавила и у засебној брошури са три кратка уводника и која је, опет, добила посебну критичку оцену[3]). Већ насловом подсећа на познату песму Душана Васиљева — *Човек пева после рата* („Ја сам газио у крви до колена / и немам више снова"). Треба напоменути да је Билас, две године пошто је објавио ову приповетку, штампао у посебној брошури критичко-полемички текст, ватрено штитећи поезију Васиљева од критике која је прећутала песникове жестоке стихове (као што су: „... Бог је лаж / и наши су га душмани изумели").

Сеоски момци дошли су у град — у „повлашћени простор" — жељни знања, среће, славе и слободе. Што су дубље сазнавали свет, то су се мање осећали срећни и слободни. И све мање веровали у човека, његове друштвене установе и правде, његове моралне ослонце и светиње. *Момци* су се помешали са изопштеним градским несрећницима, са шљамом кафанских пијанаца, коцкара и проститутки, тражећи тамо јефтину забаву и душевно разорне и скупе заборавe. Послератни човек је био понижен, неравноправан, дезоријентисан, па, безмало, изгубљен и неморалан. Тамо где је требало очекивати љубав и хуман међуљудски однос, зацарила је мржња, животињска грамзивост и агресивност. Тај физички и духовно осакаћени свет износио је на пијачној распродаји све вредности, све светиње патријархалног човека. Нигде није било Бога, ни у молитвама, ни у есхатолошким ишчекивањима. („Бог је лаж...") А земаљски идеолошки Месија још није био на видику. Неко је, на крају приповетке истакао раднике и сељаке као друштвену снагу која може — рушећи труло социјално здање — створити

---

[3] У уводном делу брошуре штампане су три интерпретације приповетке из пера: Бора Ковачевића, (каснијег песника) Стефана Митровића и Радована Вуковића. Сви истичу известан демонизам и рушилачки нагон Биласових јунака. То је могућа најава револуционарног решења кризе. Причу је, у засебном чланку, приказао песник Јанко Боновић, где каже „да се писац приближава Русима, нарочито Достојевском, под чијим је сада, несумњивим утицајем" (*Развршје*, 1—2, 1932, 27).

човечнију заједницу људи: „Штета је што интелектуалци из наше генерације неће дати боју своме добу, или ће дати врло рђаву. Њу ће дати, свакако, радници и сељаци." Ова би реченица могла задовољити захтеве, раније наведене, пишчеве „голе тенденције". Она замењује „тражену светлост" на крају демонијачког[4] тунела. Биласове приповетке које долазе после циклуса ових психолошких „докумената", и кад су лоциране у граду, немају толики сатанистичко-нихилистички, антрополошки песимизам. Он ће и даље уверљиво причати о чудацима и чудностима, али — упркос људским девијацијама — никад неће изгубити веру у човечност нити наду у превазилажење социјалних неправди. Најзад, крајем овог психолошко-песимистичког приповедног циклуса, Билас ће се наћи на трогодишњем принудном (затворском) „одмору" од приповедања (1933—1936). Вратиће се идејно припремљен да напусти „мутне воде" причâ Достојевског и да се — првенствено публицистичко-критичарским текстовима — посвети афирмацији лењинског концепта напредног друштва, и приклони се јединоме „божанству" — револуционарном преуређењу света. Ипак, успео је да (пре 1940. г.) напише и објави двадесетак новинских прича, у којима нема наметљивог идеологизирања иако се назире социјална усмереност.

Само две од тих прича носе „отисак" затворског искуства (*Слика* и *Разбијени крчаг*). У осталима се смењује сеоска са градском тематиком, трауматична дечја сећања из завичаја са „чеховљевском" сликом сивила и отуђености у животу грађанске породице. Слика испразног, формализованог и скоро обезљуђеног малограђанског животарења, рељефно је дата у причама: *Свакодневни пољубац у чело, Ситнице* и *Сат*.

Али најаутентичније делују Биласова завичајна причања; у њима засебно место имају „легенде" о хајдуцима. У својој биографској књизи *Бесудна земља* Билас каже да је прва прича заживела у његовом сећању она о хајдуку Марку Биласу, стрицу пишчевог деде. У *Бесудној земљи*[5] Билас даје мноштво информација о хајдуку Марку (којег су сељани због рискантног, чудног живота звали — Марко Махнити). Из тамошње реченице — „Ожењен је био само једне ноћи" — развио је целу причу

---

[4] Први уводничар приповетке *Момци после рата*, Бора Ковачевић, напомиње да је Билас „пред ферије 1930" прочитао, за документовање своје идеје, малу скицу „у којој је један раздешен човјек лутао ноћу по локалима предграђа, утонуо у бесциљан живот..." Биће да је то била прича *Демон*, која се може и сматрати ембрионом приповетке *Момци после рата*.

[5] Биласова аутобиографска књига *Бесудна земља* није објављена на српском језику, мада је од 1958. штампана на енглеском, француском, немачком и чешком језику. Подаци о хајдуку Марку Биласу узети су из првог, енглеског издања: *Land Without Justice*, New York, Harcourt, Brace & World, 1958, p. 25—26.

— *Хајдук Марко се жени*. Сусревши се у раном детињству са страшним причама о „главосецима", хајдучија је постала опсесивна Билосова тематика. Хајдушима се овде баве четири приче: *Смрт хајдука Јована, Хајдук Марко се жени, Истинита прича о хајдуку* и *Рамово ждријело*. Ова последња прича слика један од бројних подвига Вука Лопушине, о коме ће Билас објавити касније (у збирци *Губавац и друге приче*, Народна књига, 1989, 125—155) подужу приповетку — *Пјесма о Вуку Лопушини*.

У каснијем стваралаштву, Билас ће развијати и неке друге мотиве из својих предратних прича. *Прича о женским даровима* и приповетка *На пушкомет од Мојковца* само су „исечак" усплахиреног дечјег сећања на Мојковачку битку (1916), о којој ће Билас, у роману *Црна Гора*, исписати незаборавну уметничку епопеју.

Приповетка *На пушкомет од Мојковца* објављена је (а вероватно и писана) злослутеће 1939. године. Тадашња ратна најезда Немаца Европом инспирисала је Биласа да дозове из сећања једну од претходних немачко-аустријских крвавих војни на нашем тлу. То је последња у корпусу предратних Биласових прича, једна од најбољих и најсложенијих међу њима. Ту се у исти наративни чвор веже неколико егзистенцијалних мотива: умирање и љубављење, издаја и жртвовање, претња и праштање, рањеничко предсмртно бунило и женско зебњиво ишчекивање вести о синовима или мужевима жена̂ које су у битку отпратиле. Све је то саопштено из очуђене дечје радозналости.

Дечак — из чијег се сећања испреда мојковачка ратна прича — лежи крај огњишта, па из друге собе чује јечање рањеника на издисају. Млада удовица и голобради дечаков рођак брину о рањеницима. Њихово грљење се прекида сваким рањеничким јауком; тада се, на зиду — с друге стране дечакова лежаја — распада клупко њихове сенке. Јаук или болан уздах — цепа љубавничку сенку. Несигурне животне сенке, као у трагици немог филма. Све је у дечаковој свести — игра сенки: спајање заљубљених као и распад живота рањених.

Кад јутарње сунце открије на снегу нове рањенике и нове мртваце међу синошњим рањеницима, спремају се старци и дечарци да попуњавају проређене редове мојковачких бранилаца. Као и једва покретни старци, у неповрат иде и голобради удовичин љубавник; узалуд му удовица виси о рамену да га заустави. Сви иду у смрт с поносом, али и да би избегли страшну „клетву прађедовску": „Главе мушке не копа' од пушке". Следећи сличне заветне налоге предака — проклеће рођака који кукавички избегава битку, а крв опростити ономе који је јуначки погинуо борећи се против Аустријанаца. Ето последњих порука једне традиције на издисају.

Међу опсесивним зачецима каснијих ширих приповедних радова издваја се прича *Црна Гора, браће*. Та је прича имала „близаначку", стиховану верзију из истог периода, опет названу „црним" именом завичаја — *Црна Гора*.[6] Оба пута — причом као и песмом — представља се старинска завичајна држава кроз њене крајности, противречности: сиротињство и витештво, мржњу и љубав, плаховитост и разборитост њених људи. „Ниђе ти није јефтинији и скупљи живот но код нас" — каже се у причи. Затим наводи једна карактеристична анегдота: „Једном је један Црногорац видио уређено гробље у неком граду и рекао: 'Волио бих овде умријети но живјети у Црној Гори'. А кад је умирао закумио је да га пренесу у Црну Гору."[7] Цео каснији изворни роман *Црна Гора* црпсти ће „сокове" из истих емоционално-рационалних извора из којих су настале ове ране прозне и поетске минијатурне слике завичаја.

Већина Биласових раних прича није натрупана почетништвом. Ове приче су двоструки документ: (1) о уметничким почецима једног светски познатог стваралаца (јер доносе релативно рељефан творачки „портрет уметника у младости"); (2) приче су, затим, поетско сведочанство о спотицању нашег патријархалног човека на прелазу ка нетрадиционалним облицима живљења, наративна „документација" о моралним и психичким ломовима у тескобама ненаслућеног избављења.

Развојна линија Биласа-уметника не следи „кривуљу" Биласа-политичара. У фази политичког узлета (1940—1954) Биласово *уметничко перо* било је најчешће на добровољном „одмору". А кад је — у време Биласовог политичког изопштеништва — његово *идеолошко перо* протерано на принудни „одмор", приповедач је — као да је само придремао у паузи — наставио уметничку делатност тамо где је стао. Хоћу рећи: Биласов каснији, зрелији приповедни рад само је (с незнатним „отклоном") природни наставак оне исте „повлашћене" тематике из његових раних прича. Приче су, разуме се, рађене у младалачкој журби и гдекад „подгрејане" младалачком страшћу, а који пут објављиване тек у одломцима. Међутим, оне, такве какве су, чине занимљиву и вредну приступну најаву каснијег великог писца и, у светским размерама, нашег најпознатијег публицисте. (Ва-

---

[6] Чувена поема Матије Бећковића — „Унук Алексе Маринкова плаче над Црном Гором" као да кореспондира са Биласовом причом, песмом и романом о Црној Гори. Јер унук Алексе Маринкова јесте сам Милован Билас! У времену кад је било забрањено Биласово име, Бећковић је нашао оригиналан песнички начин да се каже нешто важније од самог имена — поетска историја и судбина црногорска како је виле здружене уметничке душе: Биласа и Бећковића.

[7] Ова анегдота као да антиципира и Биласову одлуку да га сахране у завичајном Подбишћу.

ља нагласити да је његова *Нова класа*, од компетентних оксфордских научника, уврштена у 100 најзначајнијих књига друге половине овог столећа.)[8]

Парафразирамо ли самог Биласа (према тексту *Нешто о методу у „Климу Самјину"*),[9] запажа се да приче обилују упечатљивим детаљима, у којима се осећа „живот људи и свега око њих", да се приповедање држи обичности и мирноће, без тражених ефеката „у стилу, језику и сликама"; да млади приповедач — без вулгаризирајуће социолошке „тезе" — приказује свет како се односи „према себи, према људима, како се воле, зашто се мрзе, напразно сањаре или се боре за један лепши живот". Биласов рани приповедни свет не пати од књишкости. Он крваво *живи, воли, мрзи, сањари* и жестоко се *бори*. Писац, очито свестан својих говорних моћи, није тражио самопотврђивање у формалним новинама које се исцрпљују у пуком експерименту. Поникао је из једне богате, уметнички утемељене традиције усмене епике, где се негује и цени добра прича; и где је реченица, у усменој говорној пракси, оспособљена да с мало речи каже много. То наслеђено језичко богатство, велика осетљивост за језичке нијансе и изврсно коришћење народне идиоматике, омогућили су Биласу да једноставно и снажно говори о битности људи свога времена.

Већина ових прича (30 од 56) узима жанровска својства новинске приче, која се — будући окренута ширем читатељству — и стилом и склопом клонила замршености. Али и у тако поједностављеном склопу приче и њене реченице, обичан је читалац „храњен" обиљем пробраних необичности.

Мада нашем читаоцу још нису приступачна нека крупнија, изврсна уметничка и мемоарска Биласова дела,[10] — јер је тридесет година било забрањено штампати их на српском језику — сматрам да ће објављивање његових сабраних *раних прича* испунити једну културну потребу. Кроз њих се наслућују „корени" овог изузетно значајног стваоца.

---

[8] Списак се појавио у Тајмсовом литерарном додатку, али и у едицији *Freedom for publishing, publishing for freedom*, edited by Timothy Garton Ash — *100 books which have influenced Western public discourse since the Second World War*, Central European University Press, Budapest, London, New York 1995, 195—198.

[9] М. Билас: *Нешто о методу у „Климу Самјину"*, Млада култура, Београд 1939, 43—47.

[10] Сва значајна Биласова дела поодавно су и вишекратно објављена на свим великим светским језицима. Тако су, на пример, страном читаоцу познате Биласове књиге: тротомни роман *Светови и мостови* и аутобиографска проза *Бесудна земља*, а нашем читаоцу — на жалост — још нису.

БЕЛА ХАМВАШ

ПОНОВНО РАЂАЊЕ АСТРОЛОГИЈЕ

Међу окултним струјањима у модерном духовном свету већ више од десет година истакла се астрологија. Њен мук заправо није потрајао ни стотину година: та почетком прошлог века још је имала катедру на немачким универзитетима. Своју снагу деловања, наравно, изгубила је много раније; најбољи део мислилаца јој је окренуо леђа. Ситуација се данас променила. Поједини мислиоци XX века виде у астрологији нове могућности. Које су те нове могућности? Пре свега дубље тумачење света него што је тумачење природних наука, одгонетање историје које би више задовољавало, темељније откривање психичких суштина.

Модерни мислиоци су готово истовремено стигли до астрологије двема наукама: једна је филозофија историје, друга психологија. У данашњој филозофији историје постоји један правац који је, истражујући законитости живота човечанства, закључио да се могу утврдити одређене аналогије раздобља, не понављања, него пре ритмичке сличности. То је било потпуно страно класичном схватању историје. Буркхарт на строго дефинисан начин изјављује да историја не зна за аналогије раздобља. Међутим, Шпенглер и Фробенијус питање узимају другачије и морфологија културе коју су они створили не ставља тежиште на понављање, него на то да се развој појединих култура одвија под истоветним законитостима. Свака култура је заправо живо биће — као биљка — и свака појава у култури је органска. Хегел је процес збивања у свету назвао духом. Данас се тај процес замишља органским, своди се на поднебље, земљу, значи на праелементе живота. Историја је у вези са светом минерала, биља и животиња. И земља зависи од простора у којем кружи, од планета, од сунца, односно: од своје космичке

ситуације. Друга наука у којој искрсавају елементи астрологије, јесте нова психологија, модерном речју: карактерологија. Према њеним заступницима стара психологија је имала две велике грешке: независно посматрање душе од тела и природнонаучна терминологија. Астролошко схватање је погодно да премости обе грешке; уме да објасни човека као целину: његову физиогномију, морфологију и темперамент уме да начини узајамно повезаном целином, односно даје потпуну антропологију. У Клагесовој карактерологији упадљиво се осећа утицај астрологије, али се ни Кречмерови типови не могу замислити без схватања новог „комплекса". Они су преузели мноштво стручних израза који и поред своје магловитости освајају простор и почињу да истискују старе термине лабораторијске психологије. Астрологија је постала једна врста „физиогномског схватања" у психологији. Целокупна модерна карактерологија заправо почива на две астролошке чињенице: на безусловном јединству душе и тела и на комплексним терминима.

Опште схватање држи да астрологија није ништа друго до наука васпостављања и одгонетања хороскопа.

Хороскоп је обично огледало положаја звезда у тренутку човековог рађања. Један цртеж кружног облика, који означава небо, на којем астролог, уз помоћ прилично сложених астролошких прорачуна, бележи место сунца, месеца, планета а по могућности и сталних звезда. Планете су симболи елементарних сила: Сунце је повољно у свим околностима; Месец не у толикој мери; од планета су повољне Венера и Јупитер; зломислени су Марс и Сатурн. Али деловање елементарних сила зависи од места где су стајале у тренутку рођења. Зависи и од тога у којем сазвежђу зодијака бораве. Свака планета се у неком зодијачком знаку налази у својој „кући", односно ту је најјача; из неког знака је „прогнана" (exil) и тада је готово немоћна. Али зодијачки знаци зависе и од тога који знак се налази на којем делу свода: на истоку, на југу, на западу или на северу, невидљив, у зениту, или је зашао иза надира. У првом тренутку изгледа да је веома тешко и компликовано, али није. За један сат све ове елементе може да научи просечан разум. У крајњој линији ако успостављање хороскопа не би било напоран математички задатак, била би једноставна, чак забавна, али у сваком случају неодговорна игра, исувише неозбиљна да се приказује као кључ људске судбине и личности. У сваком хороскопу постоји неки безнадежни механизам и ко само њега посматра, с правом каже да се хороскоп битно не разликује од бацања карата. Одгонетање ситуација је наивно,

чак смешно. Цео поступак веома личи на одређено више и збуњиво врачање карактерологије.

Астрологија се не сме бркати с хороскопом. Важно је успостављање хороскопа, али се суштина не крије у циглом конструисању, него у разумевању оних сила које хороскоп жели да ухвати и у схватању света који се налази иза целе астрологије. Сунце, Меркур, Сатурн, — симболични су називи, космичке силе, називи за тзв. „космичке утицаје". Ако неко ове силе лоше или непотпуно разуме, цео хороскоп је празан. Што се дубље захвата смисао утицаја, све се више види из хороскопа. И коначно, хороскоп је у астрологији само помоћно средство, начин контроле за знање о човеку и свету: суштина је сазнавање космичких сила.

Данашња филозофија нема појмова да изрази оно што астрологија назива Меркур. Меркур може бити тип човека, постоји година Меркур, постоји догађај под Меркуром, судбина Меркур, појава Меркур. Главна карактерна црта је увек непоузданост. Минерал Меркура: жива — разлива се, котрља, испарава, течан метал који се једва може ухватити. Време Меркура: полутама, сумрак, зора и сутон, оно време када се обично планета види на небу. Догађај Меркура је неочекиван сусрет, или неочекиван раскид. У знаку Меркура је нађена или изгубљена ствар. Увек када се збива нешто изненадно, доноси непредвидљиву срећу, или се нешто губи, немирно, тече, нестаје, магловито, неизвесно — несигурно је, ту је присутан Меркур. Меркур је чињеница света. Човек Меркур је мушичав, нервозан, немиран, често површан, несталан. И спољашњост оваквог човека је последица његове природе: воли да се игра, да глуми, мења се, склон је загонеткама, лажној одећи, црте лица му се непрекидно мењају, нема у њему ничега пластичног, нити ухватљивог. Живолика појава у модерном животу: публицистика; занимање Меркур: адвокат, берзант, новинар — онај који изненада уме да промени облик, језик, мишљење, брзо се прилагођава, практичан је, лако се креће.

Астрологија је увела у модерно мишљење ова и њима слична комплексна гледишта. Хороскопија само онда има значаја ако су јој ова гледишта потпуно доређена и стоје у међусобном односу. Насупрот психолошком сликању карактера хороскоп се разликује по комплексности. Психологија уме да пружи само попречни пресек. Хороскоп пружа слику судбине. Психологија разлаже, анализира — астрологија доводи у узајамну зависност елементе света и гради синтетичан целовит тип судбине. Психологија остаје — тврде астролози — само на подручју душе и зато је у једној својој половини увек идеална;

астрологија је конкретна, јер њени изрази значе и телесну датост, односе се не само на душу, не само на карактер, него на конституцију, физиогномију, на породичне и друштвене околности, на здравље, или болест органа, на позив, животне циљеве, везе — односно на целину људске судбине. Зато је астрологија названа „науком судбине".

*

Како бисмо вредновали астрологију, морамо познавати њен настанак. Да се он само може реконструисати, то је природно, јер астрологија потиче из једне од најстаријих духовности човечанства. Али модерна морфологија културе увелико помаже, и вреди то учинити, јер се испоставља да између старе науке од пет-шест хиљада година и њене модерне форме заправо једва да и има разлике, и овако посредно пружа нам се увид у једну од најстаријих култура.

Место и време настанка и развитка астрологије је у крајњој линији несигурно. Међутим, у односу на њен извор две су чињенице сасвим вероватне: једна је да се јавила између Мале Азије и Индије, није немогуће да је то баш била долина између Тигра и Еуфрата, а друга је да је народ који ју је створио био, користећи се Фробенијусовим изразом, етиопски тип народа. Целокупно здање научности данашње астрологије потиче из средњег века, али је пуно гностичких идеја, грчко-римских митолошких назива. Њена основна мисао, међутим, сеже уназад преко неизвесних хиљада година до Халдејаца. Изгледа поуздано да су већ код Халдејаца заједно она два елемента која се и данас могу одвојити, чак која се одвајају. У астрологији постоји нека непосредна пракса и постоји над њом саздана митологија. То је оно што се раздваја. Треба покушати да се то двоје погледа посебно.

Оно што наука узима у обзир то је увек животни догађај, својство, орган, форма, карактер у непосредно датим односима. Ко је видео добро урађен хороскоп, могао је да се диви како човек продире у своја најскровитија својства, како открива и хвата бескрајно осетљиве и танане наклоности, успомене, осећања и белеге. Уопште нема научног метода који би могао тако близу да приступи човековој личној судбини као астрологија. Такву животну садржину као хороскоп могу имати само поједине уметности, понека веома успела песма, или одломак романа, или неки сјајни драмски дијалог. Али овај метод је једино и чисто практичан. Нема даљих узајамних веза и нарочито није у узајамној вези с озвезданим небом. Својства су разумљива и сама по себи, чак су заправо сама по себи и разу-

мљива. Чињеница и њен назив се раздвајају. Чињеница Меркур и име Меркур су две различите ствари. Сама планета нема никакве везе са стварним фактором. Вероватно је постојала једна пракса која је створила ову врсту схватања живота, и постојао је један други духовни правац који је ову праксу доводио у међусобну зависност с озвезданим небом. Постојало је једно знање о судбини и постојало је од њега сасвим независна астрална митологија. Они су се спојили код Халдејаца и тако је могла настати астрологија.

Етиопски тип народа и данас живи у патријархалним групама у Африци и живео је у преисторијском добу у Азији. У њему нема жеље за авантуром, за покретом, за нагоном сазнања. Породична заједница исцрпљује све садржаје живота.

Етиопљанин — пише Фробенијус, од кога потиче назив и први опис овог типа народа — „живи потресно интензивним животом. Како у раду, тако у пијетету. И то је за њега тако разумљиво само по себи да то и не зна... свој живот живи таквом унутарњом ватром да, без обзира на уздржавање од разних израза, на страна оставља утисак равнодушности... Цео живот испуњава ритмом великог бивства: рођење, смрт, поновно рођење... За овог човека је свака чињеница израз метафизичке стварности." Свака животна стварност, сваки конкретан догађај има своју бескрајну перспективу, космичку узајамну повезност, метафизичку тежину, више значење. Иза конкретног реалитета налази се један други реалитет, конкретност заправо то изражава. „Претежно веома тешке земљоделачке радове" — каже Фробенијус — „он обавља с примерним пијететом и расположењем... с пијететом, расположењем и ћутке! И будући да нико не говори о томе што свако, почев од древних времена, подједнако мисли, целокупан свет се одвија изнутра. Свет свако проживљава, нико не ствара. Нема потребе да га ствара када свако преживљава све."

Етиопски тип човека је земљоделац, вртлар, човек који живи у култури биља, потпуно се поистовећује с биљем, али ову вегетативну форму живота проживљава у људској дубини. Присност земље, поистовећење с елементима, али у перспективи људске душе: укорењеност и узвишеност скупа, конкретан реалитет и његово више, религиозно значење. И заносна немост целокупног начина живота: живот који безгласно, без израза изнутра тако ствара поезију, музику, плес, мисао, религију да је — живи. Овај човек нема тзв. знања, јер живи свет не познаје знање. То је већ ствар духа и не припада органском, земљоликом животу.

Астрологија је била пракса етиопског народа. Не религија. Астрологија иначе никада није била религија у оном смислу како су веровали они који су је доцније у александријском добу желели да претворе у религију. Међутим, у њој постоје религиозни елементи и она је безусловно проткана религиозним осећањем. Колико она није била религија, за то је довољан један аргумент: хришћанство је опрезно уклонило са свога пута оне религије које су за њега могле постати опасне. Патристика се вековима бори са различитим јересима, међутим, ни једна једина хришћанска књига се не бори против астрологије као религије. Астрологија је човекова узајамна повезаност с праелементима света — космичка животна перспектива, истовремено блискост — „елементализма" који елементе света посматра у непосредном дејству на човека. Елеменат не ограничава. Његово присуство се може констатовати, али су бескрајне могућности његовог деловања. Није формула, него трајно присуство, шаренило, скривено подстицање. Понирање у елементе света темељно је другачије од схватања елемената. Пракса древне астрологије је више од сваке филозофије: она извире из близине живог бића и неименовано је присна веза са живим бићем. Оно што је филозофија живог бића, *ūpe je осмех, нēо мисао*. Велика отвореност у једном бићу према другом, непојмљиво дубока заинтересованост за сваки покрет живота, надахнуто дивљење травама, дрвећу, биљу, животињама. Присност бића — присност живота. И као последица тога појачана тананост међусобног поступања.

Астрологија древног бића, као непосредна и нема пракса, безгласна је, неисписана и неисписива филозофија, желела је да собом обухвати све што данас називамо друштвеним наукама, образовањем, економијом, законом, обичајем, укусом, религијом, моралом. Али је све то потпуно без теорије, непосредно одмерено на околности живота и збивања: наивно, истовремено дотичући суштину ствари целокупном дубином наивности. Астрологија је била пуна педагошких мисли, таквих принципа живота који су погодни да потпомогну повољан раст бића; пуна психолошких чињеница који откривају унутарње структуре, односно чине их схватљивим; истовремено искрсава и психолошко и педагошко медицинско знање, односно: принципи имају терапеутски смисао; и оно што прожима целокупан мисаони свет то је религиозна нежност, тананост и благонаклоност коју увек осећа према живом бићу. Нигде трага заповести, суду, још мање санкцији или казни. Кажњавање бића у овом схватању нема смисла, исто као што нема смисла да вртлар кажњава своје биљке. Основни став вртлара: *блаīосūī*. Благост

је место сусрета заједничког разумевања: овде се биће и биће потпуно разумеју. Овде настаје *поверење*. Ово поверење неће да зна за наређење.

Један модерни мислилац каже, и Клагес такође, да главна храна душе није категорички императив, него љубав, лепота и пример. Заправо је то на духовни језик преведено оно што је било непосредно елементарно у малочас окарактерисаној древној астрологији. Било који приручник астрологије да узме човек и ако га отвори на било којем месту, пашће му у очи ванредно блага интимност с којом астролог прима к знању све чињенице живота, како он бира, како васпитава, одгаја, упућује, укратко: вртлари. И од свега тога негда ни једна једина реч није била прибележена.

Записи већ потичу из онога доба када се животни поредак преобразио у прописан и промишљен систем мита. Изгледа поуздано да се народ, који је донео са собом своје астралне митове, помешао с древним народом етиопског типа и пракса је, стапајући се с астралним митом, створила оно знање које су већ и најстарији медитерански народи познавали под именом халдејске астрологије. Астрални мит се у најважнијим тачкама разликује од астрологије древног бића: по томе што је оно била нема пракса, а ово је јасна драмска слика о бивству. Тачка где се сусрећу: религиозна прожетост; где се разилазе: могућност примене. Знање о бићу било је конкретно знање о судбини; њега је у првом реду привлачила величанственост слика у симболима звезда. Знање о судбини је интимно; мит о звездама је пространо. Ово овде је било блиско; оно на бескрајном небу. Ово се могло живети; оно ни дотакнути, само му се дивити. Зодијачки знаци, планете, Сунце, Месец, сталне звезде били су повезани у један велики свет мита. Можда је Сунце било мушкарац, Месец његова супруга. У сваком случају био је то херојски свет мита с борбама, с епским деловима, с драмским обртима, с надљудским напорима и у свом крајњем исходу он се изгубио у вековечности. Ова астрална митологија се повезала с нечим у чему није било никаквог патоса, никакве епике, ништа драмско — била је дубоко људска и није знала ни за шта друго, само за свакодневицу. Још и данас се може тачно означити шта је у астрологији етиопско знање о судбини, а шта је слика, оквир, име: астрални мит.

Астрологија у свом данашњем облику по свој прилици је вероватно хеленистичка, систем александријских зналаца. Она је упила у себе многе елементе гноза, обојио ју је неоплатонизам, јеврејска филозофија, сигурно има у њој много елемената средњовековног, маварског, ренесансног, алхемистичког и ху-

манистичког. Траг природних наука само се може наслутити. Последњу велику астрологију написао је Кеплер и у њој се види први дах новога века. Од тада па све до почетка XX века лежала је укочена у књигама, заборављена и презрена.

Енглески (Лео Алан) и немачки (Зиндбад) мислиоци су различитим путевима поново доспели до астрологије. Лео Алан је био под утицајем хинду филозофије, Зиндбада је више од источног мишљења привлачио спиритизам. Данас је већ астрологија превазишла потребу за страним филозофијама, или за спиритистичким светом појава. Она непрегледно велика литература која се бави астрологијом, све вас више убеђује да је реч о развоју аутохтоне научне дисциплине. Неки је називају „космичком психологијом" или „космичком антропологијом", други је опетваспостављају као науку о елементима. Данас је заправо ситуација таква да нема ни говора о астрологији као јединственој науци — то је само велико узајамно повезано схватање које одржава поједине астролошке дисциплине. А главно гледиште је пак „космичка узајамна повезаност", гледиште да догађања, живот, судбину, увек изазивају крупни догађаји у свету — није мала земља узрок, како су то замишљале природне науке, него утицај света. Могло би се посебно говорити о астролошкој геологији, о астролошкој хемији, о астролошкој метеорологији. Искрсла је астролошка физиогномија, хиромантија, карактерологија. Многи су остварили везу између астрологије и психоанализе и Хаимсотова књига је постала чувена по својим савршеним хороскопима који су оправдали могућност ове везе. Изгледа да је у изумирању шарлатански дух, који је још недавно стављао под сумњу ову науку. Томе је допринела и чињеница да се хороскопија све више потискује устрану и почиње да се говори о настанку једне одређене астролошке слике света која највише осваја простор међу немачким метафизичарима и филозофима историје.

*

Слика света модерне астрологије формално је нова, у суштини, међутим, није ништа друго до најстарије прехалдејско знање о судбини, односно у првом реду није теорија, него пракса непосредног живота. Да та слика света није наивна, није примарна, то је природно. Човечанство је од тада прошло развој преко Грка, хеленизма, средњег века, просветитељства и природних наука. Али има једну врсту наивне другостепености: једна равијена духовност враћа се нечему што је најједноставније. У данашњем духовном животу постоји таква тенденција — антитеоријски став, али што је духовност чешћа и ближа

животу, она је истовремено све више метафизичка. И то је објашњење за поновно оживљавање религије у модерно време. Астрологија као знање о судбини, као знање о живом бићу, одатле захвата своје подстицаје. Још пре петнаест година њена рехабилитација је била спорна, данас се већ једва може довести у сумњу озбиљност овога знања. Питање је само колико ће успети да оствари наде које се у њу полажу.

Модерна астрологија данас носи на својим плећима још исувише велики теоријски баласт, односно управо не задовољава тамо где се од ње очекују највећи резултати. Грешка теорије није једнака с тиме што је у астрологији увек постојала склоност ка езотерији, односно да потпуно знање може бити само у поседу изузетног човека. Свака озбиљност на једној тачки мора постати езотеријска. Опадање природних наука и овде је разумљиво: знање се срозало, постало је уобичајено, демократизовало се и није успело да избегне плиткост, чак глибовитост. Грешка се налази у самој теоретичности, другачије речено: у интелектуалности. То је у њему магловито, мутно. Није довољно емоционално, није непосредно прозирно и елементарно. Старо знање о судбини продире кроз теорију, али је потпуно не преображава. И ту се налази она његова предност која готово једино припада астрологији: у одређеном погледу се поново буде древне предхалдејске врлине вртлара. Њено осећање живота је свакако дубље од природних наука, јер јој средиште није знање него биће.

На питање какав да буде став савременог човека према астрологији, не може се одговорити простом реченицом. Астрологија није наука, није религија, није филозофија, није уметност, није теорија — односно уопште није нешто што игра улогу у животу модерног човека, али поготово није нешто чију улогу модерни човек познаје. Једно је сигурно: не сме се посматрати као куриозитет. Истина, треба промислити о схватању оних који са забринутошћу примају све што долази из прошлости, јер знају да обнова једног схватања, везаног за један народ, место, историјски тренутак, никада не може бити искрено али ни плодно. Према њиховом схватању астрологија је само празна духовна пужева кућица из које је изумро живот као из мексичке, или египатске религије, као из древне кинеске или инка уметности — никада се више не може обновити ни оживети. Али гледиште има и једну другу страну: ако се у једном добу обнови неко схватање, рашири се без принуде, ако се поново јави интересовање према нечем старијем, то никада није сасвим самовољно, не зависи од појединих људи. Обожавање паганства у ренесанси није било епигонско, као што није било случајно

откриће будизма у XIX веку. Постоје загонетне узајамне везе међу раздобљима — тајанствена поклапања. Могуће је да је астрологију обновило једно овакво поклапање, могуће је и да није.

Астрологија није врачбина, није неозбиљан и наиван „superstition". Није ни наука у оном смислу како се данас наука замишља. Егзактност јој је сасвим другачије природе него код физике, или хемије. Резултатима астрологије не претходи прорачун, ни експеримент, емпирија, него надахнуће и медитација. Зато је њена егзактност пре емоционална, него што се може обухватити формулама, изразити једначинама. Зато хороскоп може бити само помоћно средство у астролошком схватању. Али астрологија није ни религија — о томе је већ било речи. Ни филозофија, ни морал, ни филозофија природе. Астрологија је била животна пракса једног дела старог човечанства и на томе сагрђена духовност. Суштина јој је човек, уопште живо биће, узајамна повезаност сила свемира. Савременом човеку који трага за овим узајамним везама може пружити објашњења. И то не чини као наука, религија, или филозофија, него као конкретно схватање, у оном смислу у којем једна кинеска или мексичка скулптура говори и савременом човеку о вечитој лепоти. Астрологија говори о вечитој дубини, о вечитој даљини и невидљивости. Астрологија изражава оно крвно сродство које постоји међу предметима, стварима и бићима на свим странама света. Можда најсуштаственије ствар захвата мисао Хермеса Трисмегистоса: „као горе, тако и доле". Загонетно поклапање између неба и човекове душе.

Katolikus Szemle, 1935

Превео с мађарског
Сава Бабић

САВА БАБИЋ

СВЕТО ВИНО

1

Две наизглед ситне ствари су ми откривале колико сам део српске православне традиције, иако сам мислио како и ја безрезервно припадам целом човечанству и како се не разликујем од њега. Не волим скулптуру која представља човеков лик, а не подносим главу-бисту, чак ми се увек чини да је насилно одрубљена и набијена на колац. Ни под каквим околностима нећу ништа досипати у црно вино — оно је свето. А колико је тек таквих крупних и ситних ствари којих нисам чак ни свестан?

Зато Хамвашева *Филозофија вина* долази као права сакрална литература која уздиже вино од обичног напитка у многозначно и универзално тајанствено пиће. Враћа му оне вредности које је већ савремени човек заборавио, није их свестан, све до извесног тренутка док му се не открију у дубинама успаваног бића. А Хамваш уме и може да се позабави и наизглед ситним стварима и да им да њихово право и дубоко значење.

2

Кад је Хамваш писао *Филозофију вина*, налазио се у незавидној и изузетној ситуацији, као и његови сународници и већина Европејаца. Ратна катаклизма је прохујала, Европа је у рушевинама, много је изгинулих на фронтовима и по логорима; преживели треба да наставе живот с огромним теретом и страшним искуством на души. Глад и немаштина су општи, а треба започети обнову бар онога што је могуће обновити, материјална добра. Али Хамваш је последњих дана рата, првих

дана 1945. године изгубио све: бомба је разнела његов дом, библиотеку коју је годинама прибирао, написана дела у рукопису, као и силесију исписа које је припремао за будућа дела која је намеравао да напише. Али, и поред свега, Хамваш се подухвата списа *Филозофија вина*.

Није ово било први пут да се Хамваш у најтежим приликама, за читаоца неочекивано, маши чудних, наизглед неважних тема, поред толико других актуелних и вапијућих. И раније, кад год је био у тешким приликама, бар нама накнадно тако изгледа, писао је о јелу и пићу, о брању цвећа, о писаћем столу, о путној торби, о звездама и дрвећу.

И сада о вину. И о томе шта треба јести да би се вино могло пити с већим достојанством и уживањем. И то управо у доба када није било ни најобичнијих намирница којима би се могла утолити елементарна глад. Да је Хамваш којим случајем одиста могао да само чалабрцне мало од специјалитета које подробно описује, наглашава његов биограф, уопште није сигурно да би те залогаје успео да преживи, вероватно би га, ако би имао среће, лекари спасавали испирањем стомака.

Шта је по среди? Зашто се Хамваш с толико изразите чулности распричао о изузетно богатим гастрономским специјалитетима и о тајанственим својствима вина и о узајамном односу јела и вина?

Хамваш је видео тачно у какво доба улази „ново друштво" и какав је суноврат пред човечанством. И то после катастрофалног и ужасног рата! Раније је успоставио тачну дијагнозу, налазе није могао ни да објави, остали су недоступни, није било ни изгледа да стигну до читаоца. Зато се одлучио да то исто саопшти и на други начин: одабрао је приступачнији пут, приступачнији за читаоце, али је мисао остала иста, од дијагнозе и налаза он не одустаје, време их само потврђује. Хамвашев приступ је чак хумористичан, боље сатирично-ироничан, јер је очигледан несклад између великих тема и одабраних примера (јела и пића) помоћу којих хоће још једном да експлицира своја сазнања и да стигне до читалаца.

Хамваш је изричит, он пише молитвеник за атеисте: ако не може да им говори о метафизици, послужиће се филозофијом; ако не може да говори о Богу и узвишеним питањима, послужиће се вином. Ствари остају исте, само је тактика измењена. Али Хамваш се не скрива, све он то каже сам без увијања и директно! Па ипак, како је његова мисао привлачна, мудра и чулна; као да се ређају докази, а заправо је пред читаоцем низ очаравајућих тврдњи које су доказ саме по себи, кад већ Европејац не може без доказа. И цела грађевина личи на научно

заснован и рационалан текст, а разара „науку" изнутра, њеним средствима, поиграва се благо уз помоћ ироније. Појединости још и стоје чврсто, али целина, целина... Дело је својом целином префињена сатира. На шта? На све: обухваћен је цео живот, пре свега европски начин живота, што заправо значи готово целокупан свет.

За истраживаче и поштоваоце дела Беле Хамваша биће занимљиво да се испита како се његове идеје о јединству и целовитости света прилагођавају — а не мењају — новом облику исказивања: уз лагано поигравање, али без битног нарушавања целине како је он схвата и тумачи.

Бела Хамваш увек остаје Бела Хамваш, закључиће истраживачи. Ако читаоци запазе иронично-сатиричну жицу, можда ће потпуније уживати у открићима Беле Хамваша; али и ако не буде тако, опет ће уживати у појединостима: откриће суштину живота која је у њима и раније постојала, само што ће је постати сасвим свесни. И ништа неће бити омаловажено или оскрнављено, целокупан свет, са свим својим појединостима, биће уздигнут до сакралне равни. После читања и овог Хамвашевог дела, на нов начин ћемо прихватити многе појединачне животне вредности: и вино, и пољубац, и барену шунку; и боје и мирисе, и цвеће, и хлеб и пециво, и врсте чаша, сорте грожђа, врсте вина, дуван, припремања јела с месом и без њега, са зачинима и уз ситне и тајне захвате којима се примичемо самом животу... Али, не треба заборавити, Бела Хамваш ће на другом месту рећи: живот не вреди ништа ако га не можемо дати за већу вредност!

3

И ми се још и данас налазимо до појаса у страшној катаклизми која се одигравала на наше очи (често и у нама самима), слично оном времену када је Хамваш писао *Филозофију вина*. После свега: како је уопште могућ живот, поготово нормалан живот, питање је које се постављало и онда и сада. Хамваш је волео и ценио Џона Купера Поуиса; можда се прихватљив одговор налази у једном од Поуисових есеја, чији је и наслов довољан: *Умешносш заборављања непријашної*, с подсловом „Зар то није тајна уметности живљења?" Колико год чудно било, живот је увек јачи, живот се увек наставља, без обзира на страшне губитке, на дубоке ожиљке преживелих, без обзира на све. И поред свега, мудрост и трајност живота јесте у њему самом.

Хамваш говори најчешће о мађарском поднебљу, о мађарским винима и јелима, српска тек што дотиче. Читалац ће га разумети, али ће му понешто остати чудно недоречено. Зато би се требало позвати на искуства домаћег поднебља, на јела и вина која се овде нуде, без обзира што се тиме не досеже Хамвашева мисао, набрајају се само ближи и присније примери за њу.

Једном је неки бачки мудрац изрекао свеобухватну мисао: Најбоља храна је јело. Ирониja на рачун прецизне дефиниције, или свеобухватност живота? Можда и једно и друго.

Прича о оном Босанцу који се у смирај дана запутио горе на пропланак да тамо, пре заласка сунца, испије припремљени полић ракије — није само анегдота; има у њој нешто од суштине бића човека, његове жудње за лепотом и уживањем, жудње која лебди у готово сваком човеку и тек повремено заплamиња потребом да се реализује. Онај у коме се никад не јављају сличне потребе, није истинско људско биће.

Можда од свега остају тек приче о... И оне су замена за пропламсај лепоте, прича која сама по себи јесте реализација лепоте, њено разумевање, тежња да се бар у причи, у понављању остварује, да се не заборави и не замре сасвим.

Грк из Лумбарде. Виногради у меком песку, боса нога упада до чланака. Лоза у равни мора. Ако се затон заталаса, да ли ће прекрити чокоте? А вино грко као ћилибар: питко, искри се и крепи... Можда су тако изгледали некада виногради у Грчкој, и код нас, пре преноспоре, на зачетку света...

Истарска малвазија. Неком чудном разменом нашла се једне године у новосадским продавницама. И само име је довољно. Тек кад је више није било, сазнали смо њену праву вредност.

Бабић из рогозничког поднебља. Црн као ноћ. Једино се румени кад остане на чаши. Уз сир (торотан) и кајмак из „мљешине", уз кромпир печен под кором, може и „личке полутине" са закаченом сланинцом.

Вранац. Да ли је назван тако због боје или зато што се неопрезан човек од њега разулари? Из омањих чаша, у летње вече, у смирај дана, али у хладу, с погледом на пучину. У невеликом, мешовитом друштву. Уз његушку пршуту, сечену танко, узима се прстима. Не испија се чаша, већ гутљај по гутљај.

Крапоцшија. Лоза пренета из Црне Горе, околина Скадарског језера, али се добро осећа у Тиквешу. Зими, пре ручка или вечере; само чаша, од које забриде уши. Призива жарко лето: као да смо пре опоре течности ставили у уста и срснули бобицу грожђа и пијемо вино преко ње, мешање више сродних укуса.

Смедеревка, али опет из Тиквеша. За време јела, најбоље уз свињокољску вечеру, као и после, уз кифлице са салом (пекмез од шљива, густ, с уфитиљеним опнама).

Грашевина, илочка (или ердутска, али онда из бурета). На излету, уз роштиљ. (Да би се искључило пиво.)

Ризлинг, иришки. Готово да се не може начинити грешка, али је најбољи уз рибу (шаран на попадијин начин, на пример).

Крокан. Непотребно је наглашавати да је с Бисерног острва, јер га другде нема. Лоза је донета из Марока. Острво у Тиси, огледа се у два тока, с порозним и чистим песком, једино је место где грожђе не трули. Дозива у сећање заостали и случајно нађени грозд на чокоту, у позну јесен ако је била празнично сунчана. Сличан ароматичном суварку. Благо ароматично вино. Кажу, женско. Можда. Савршено одговара свечаним тренуцима, ако се не пије много, и ако се њиме „отиру" из устију укуси од различитих јела. После јела се препоручује прелазак на друго вино (*смедеревка, грашевина, ризлинг*).

Шира (рампаш). Мошт који је започео врење али се још није замутио. Само режи. Веома ограничено време, само неколико дана, можда једна седмица. Кад се грожђе измуља, испресује, мошт налије у бурад, а време нагло захлади: тек започето врење се успори, сласт није више отужна, већ је пресечена оштрином, реже започети процес врења. Тад га треба пити, тад је доживљај потпун. Не наискап, јер хладан *рампаш* може да оштети грло. И то само у подруму, не износи се на сунце. Чим се замути, изгуби пријатну сласт, преостаје ужасан бућкуриш, готово да човек посумња да ће икада постати питко и бистро, зрело вино. Хоће.

Шардоне. Вино с Палића, пешчара. Благо и питко, као негдашња *кевидинка*, које више нигде нема, иако је она била најраспрострањенија винска сорта грожђа на пешчари. Можда је то за мене данас она веза тла на којем смо рођени и хране која нам одговара, али из истог поднебља. Једино се тешко мирим што се *шардоне* данас пакује у уске флаше од пола литре, као да је колоњска вода. Навикао сам па просто очекујем вино оваквог укуса у белом порцеланском бокалу од подруг литре, добар носац да течност не подлизује, и с бучном сликом црвене булке, плавог различка и зрелог класа жита с обе стране бокала.

Бокал. Данас занемарен и заборављен суд за вино. Некада је био керамички, после стаклени. Није добро ако је стакло у боји, не види се права боја вина. Ни да је на цветиће, једино благо брушен, како би се вино јасније искрило. Од када имамо флаширана вина, заборавили смо да износимо бокал. Бокал и

чаше, квочка и пилићи. Мање чаше за ружицу и веће за бело. Али за бокал је потребно вино из бурета. Најбоље је ако на столу има два бокала, један белог, други ружице. И на таквом столу као да влада неки закон спојених судова: како се смањује ниво у бокалима, вино нестаје из чаша, а на крају, истовремено понестане и у чашама и у бокалима. На тајанствен знак стижу пуни бокали. Ако нема бокала, вино није на столу, него негде на неком сточићу, гурнуто на маргину.

Једино је веће задовољство ако домаћин поведе госта у подрум, где на преврнутом бурету, на горњем данцету стоје свећа и шибица: ако свећа гори, и док гори, нема опасности за човека. На исто данце се ставља шунка и оштар нож, чаше. Вино се налива у бокал, или на славину, или се вади натегачом (начињена од тикве). Мезети се шунка (без хлеба) и пије вино. Вино из бурета може бити и слабије од флашираног, али је природније, мирише на буре; увек остане нешто од бурета, призвук храстових дуга или наталоженог каменца.

Мора да постоји негде још понеки подрум где се сваке године справља буренце *бермета*, с каранфилићима и сувим грожђем, бермет боје владикиног појаса, као што га је негда у Сремским Карловцима правио чика Милош Коларић. У Карловцима има и једно вино које се зове *немо вино*. Најбоље занемити и не причати даље.

Таландара. Нова врста роштиља. Узме се један тањир („диск") од расходоване тањираче, завари се отвор кроз који је пролазила осовина, додају три ножице и готова справа за достојанствено справљање меса и поврћа. Предност над роштиљем: сокови не пропадају кроз решетке, не сукља пламен, него се сливају у језерце на сред таландаре; испод таландаре може да гори ћумур, угаљ, дрво, али и слама, грање, лоза... На широки пладањ се могу ређати одмах и истовремено парчад сланинице, џигерице, бубрези и бели бубрези, пилећи батаци, парчад разног меса, ражњићи, пљескавице, крменадле... чак и јагњећа цревца уплетена у кике. Све се може повремено преливати соковима који се скупљају на дну таландаре. С горње ивице се скидају парчад која су печена, а све ниже према центру пеку се она парчад која морају дуже да цврче. У средину, у прикупљене сокове, ставља се танко сечен кромпир. Највеће задовољство има онај који је преузео на себе улогу мајстора, али и остали седе у близини и на тај начин су непосредни учесници. Не чека се да се све испече, него одмах с таландаре се сервира у тањире онако како која врста буде печена. Разуме се, на крају, после меса, следи и *моча*. За време припреме и док се

прва парчад не испеку, пије се ракија или пиво, а уз јело и после само вино (*ӣрашевина, ризлинӣ, смедеревка, ркацишели*). Траје дуго, зато се све мора поставити у хладовину. Ручак се завршава лубеницом, а вечера пурењацима, такође печеним на универзалној таландари.

4

Од човека који пије сам само је тужнији и беспомоћнији човек који једе сам.

5

Вероватно је бедно и сасвим мањкаво осећање пити вино а не имати пред собом слику поднебља винограда („грозних винограда") и простора где је вино настајало и сазревало. Као што је страшан осећај пити знано вино а не сетити се с ким смо га, када и где већ једном (или више пута) пили, не присетити се озарених лица које запљускује боја вина и прожима његова топлина и сада као и негда.

Поднећемо, тешко али мора се, што се можда нећемо више никада вратити у неко поднебље где смо с пријатељима пили вино и разговарали. Али ћемо се сећати и вина и пријатеља и разговора. Могу нас лишити многих ствари, могу нам одузети све, али никако не могу сећање на оно што смо видели, окусили, доживели. Атмосферу, мирисе, укусе. Вино. У оном једном запамћеном и прибележеном трену, непоновљивој чињеници која се одвојила од тла и лебди негде заједно с нама. Све док јесмо.

Децембар 1995

МИЉАН МОЈАШЕВИЋ

ТЕРЕЗЕ ФОН ЈАКОБ — ТАЛФЈ

О двестагодишњици рођења (1797—1997)*

Главни, не само главни немачки, него уопште најутицајнији превод српских народних песама потиче од Терезе Албертине Луизе фон Јакоб (Therese Albertine Luise von Jakob). Од почетних слова свог имена, укључујући и племићку титулу „фон", сачинила је анаграм Талфј, па њиме, само њиме, потписала обе свеске својих превода из Вукових збирки, 1825. и 1826, и у два наредна издања: 1835. и 1853. То је онај препев интелигентне, талентоване, лепе, самопоуздане ћерке професора универзитета фон Јакоба из Халеа, препев који је Гете препоручио чувеним есејом *Српске пјесме* (*Serbische Lieder*), и тако их, заједно с Талфјом, увео у светску књижевност као високе поетске домете. Госпођици Терези фон Јакоб, једва запаженој по оригиналним књижевним саставима, било је тада 27, а најслављенијем живом песнику Европе, и света, педесет година више. Талфј је научила руски за време десетогодишњег боравка с оцем у Русији, па је од руског језика пришла српским песмама као преводилац, а осоколили су је на тај подухват и Вук, и колега њеног оца, такође професор универзитета у Халеу, Јохан Северин Фатер, такође лингвист, код кога је Вук становао и лечио се у Халеу и који је и сина упослио да помаже, коректорски, око штампања Гримовог превода Вукове граматике. То је онај Фатер — a Vater значи на немачком отац — који је Вука предложио за јенски докторат и чији је опсежни текст, заправо извод песме о женидби Максима Црнојевића штампан уз превод Вукове граматике 1824. И Фатер, и фон Јакоб, и Копитар,

---

* Предавање одржано у Гетеовом друштву у Београду 15. маја 1997.

и Вук, и особито успешно Јакоб Грим обраћали су се Гетеу да придобију његово интересовање за народне песме Вукових збирки. Најуспешније је ипак то учинила, и највише труда и шарма уложила, Тереза фон Јакоб, Талфј.

О Гетеовом и Гримовом бављењу српском народном књижевношћу имамо на српскохрватском језику монографије. О Талфји, Фатеру, чак ни о Копитару, још нема ниједне. Много је тога што још ваља чинити. А без Копитара, Грима, Гетеа, и без позамашног ансамбла немачких универзитетских професора, водећих интелектуалаца свога доба — не знамо да ли би било Вукове 1847. године, а камоли како би она изгледала без њихових припрема велике њиве светске књижевности и филологије и за Вукову српску сетву.

Као што, уосталом, не би било ни нашег овогодишњег бављења Талфјом, без подстрека из њене земље. Наиме, писмом датираним 27. септембра 1996. обратила се проф. др Габријела Шуберт, шеф Института за славистику на Филозофском факултету Шилеровог универзитета у Јени, одређеном броју стручњака да их позове на Међународни симпозијум поводом 200-годишњице Талфјина рођења. Информација и образложење планираног научног скупа немачки су темељити и прецизни. Они, у два пасуса, износе стање и очекивање у изучавању Талфјина рада и деловања.

Преводимо та два, многоструко садржајна пасуса.

„Терезе Албертине Луизе фон Јакоб, будућа госпођа Робинсон, ћерка професора Лудвига Хајнриха фон Јакоба из Халеа, послала је 1824. године своје прве преводе српских народних песника из збирке Вука Стефановића Караџића Јохану Волфгангу Гетеу. Тиме је почела блиска сарадња између Гетеа и Талфје, с једне, као и између Талфје и Вука Стефановића Караџића и његовог саветодавца, словеначког филолога Јернеја Копитара, обојице из Беча, с друге стране. Талфјини преводи наишли су у Немачкој на одушевљен пријем. Талфјино дело је подстакло у Немачкој цео низ других преводилаца и препевача јужнословенске народне поезије. За њима је уследило опсежно научно бављење народном поезијом Јужних Словена, које траје и данас."

То је информација. А програмско очекивање, други пасус:

„Још увек недостаје целовита оцена делатности Терезе фон Јакоб. Задатак симпозија био би да у ту сврху прикупи и оцени грађу и радове расуте по научној литератури, али и досад непознате појединости. Требало би између осталог обрадити следеће кругове тема: Талфј и њено место у оквиру немачко-јужнословенских културних веза; Талфј и браћа Грим; о

Талфјином превођењу: поетолошке, језичке и културолошке анализе текста; рецепција јужнословенске народне књижевности у Немачкој; велика издања Вукових дела и Талфј; биографско и библиографско о Талфји; Талфј као оснивач славистике у Северној Америци; Талфј, Герхард, Милутиновић и Капер; Талфј и Хале. Ово набрајање није исцрпено и служи само као подстицај."

Овај текст је вредан темељитог размишљања, укључујући и властито преиспитивање. Он, у другом пасусу, садржи програм за тимове и генерације. Колико знам, из немачке литературе, којој додуше већ годинама нисам у току, нема толико познавалаца Талфјиног дела који би могли у догледно време, а камоли на једном симпозијуму, понети овакав програм. Али он је пун оне воље која се и на немогуће залеће. Он окупља, он повезује људе и теме.

Још је млади Милан Ћурчин, на самом почетку овог века, сугерисао у својој дисертацији да се напише књига о Талфји; већ врло зрели и искусни Алојз Шмаус је иза средине овог века сугерисао да се проуче њени преводи. Ни једно ни друго још није учињено. Не кажемо и: да ли ће се учинити?

У упоређењима са много развијенијима од нас — на нашем примеру: с Немцима — подстицајно је питање о томе: где смо ми са оваквим, немачко-југословенским темама, и каквим материјалним, организационим и интелектуалним снагама располажемо.

За двестагодишњицу рођења Јакоба Грима 1985, за коју нас није било потребно подсећати са стране, показало се да располажемо снагама и полетом јачим него што смо очекивали: и у германистици, на југословенском нивоу, и у германославистици, и у југославистици. То су, не само пригодно, подвукли и немачки, односно аустријски учесници скупа. То трајно потврђује зборник радова са тог међународног скупа, који су извесно понели, и изнели, Павле Ивић од стране Српске академије наука и уметности, и Мирко Кривокапић са стране Филолошког факултета Београдског универзитета. Тај богати зборник, с малим изузетком сав на немачком језику, под ћирилским насловом *О двестагодишњици Јакоба Грима*, можда је могао дати и више места Талфји. Али — нешто је дао и њој.

Може да нас „спасава" за Талфјину двестагодишњицу то што је Талфј у поређењу с Јакобом Гримом и за Немачку и за свет периферна величина. Али за нас Србе, па Југословене и Јужне Словене, а изгледа и за Словене уопште, она значи много више него за све остале. И то се чита у оном образложењу јенског јунског научног скупа. Талфј је велика српска култур-

на обавеза. Не само да јој се узврати јубиларно, него: да се проучи њено дело, полазећи од анализе њених превода. То би пре био посао зрела германослависте, зрела познаваоца Талфјина дела, него млада докторанда, ма колико марљива и даровита. Има у њеним преводима, који су нам главни, а и у њеним културноисторијским текстовима, првенствено оним опсежним уз превод српских песама, доста тога што ће уочити, где ће и расуте појединости моћи да повезује у целине, укључујући и алузије и реминисценције, тек сазрео истраживач. Један од услова је да је и њеном истраживачу блиско Гетеово дело, као што је и њој било, а затим да зна подоста о Гриму, па тек онда, за германистику, о Вуку, Копитару, Фатеру и уопште Талфјином интелектуалном окружењу.

На јенски позив за јунски симпозијум реаговало се, колико се види из коначног програма, са српске стране, првенствено из Београда, веома беневолентно. Пада у очи да на научном скупу о најзаслужнијој Немици на простору немачко-српских културних веза реферише импозантан број колегиница, и са немачке и са српске стране. Око половине референата! Са немачке стране: Фридхилде Краузе, Габријела Шуберт, Ангела Рихтер; са српске, односно југословенске: Нада Милошевић-Борђевић, Вера Бојић, Весна Цидилко. И весници најлепших личних веза немачко-српских, колегинице са српским именом и немачким презименом: Олга Елермајер-Животић и Светлана Ресел.

Овим истицањем учешћа колегиница хтео бих и да исполим посебно поштовање и према оним Немицама које су у протеклим годинама сасвим негетеовског понашања према српском народу у целини, где ни сами нисмо без кривице, бар у писмима изражавале потребу да се то исправља. Учинили бисмо неправду једном Манфреду Јенихену ако бисмо прећутали његово учешће на овом скупу. Од 17 референата, шесторо долази из Београда и Новог Сада. Нешто више од трећине.

Други облик одзива Талфјином јубилеју ваљало би да буде и на нашем простору, а не само у нашем одласку на скуп који одржавају Немци о јубилеју Немице којој највише дугују Срби.

Дневни лист *Наша борба* је, с предусретљивошћу која културно импонира, први код нас објавио чланак о Талфјином јубилеју, на целој страни културног додатка, са Талфјином фотографијом и факсимилом препева Божидара Ковачевића Талфјине посвете Гетеу. Верујемо да разлог те културне издашности, којој је страна свака ксенофобија, не лежи у околности што у редакцији *Наше борбе* саодлучује германист по струци.

За овим оглашавањем у *Нашој борби* дошло је предавање Јосипа Бабића у Вуковом и Доситејевом музеју о Талфјиним

преводима песама о Краљевићу Марку, уз уводну реч управника Музеја Љиљане Чубрић и вокалну интерпретацију првакиње Југословенског драмског позоришта Босиљке Боци Талфјине посвете Гетеу, у Ковачевићевом препеву.

Почетком маја, у наставку великог културног програма с правим правцатим, васојевићким Вуковим сабором поводом 150-годишњице коначне победе Вукове језичке реформе, означене Вуковим преводом *Новог завјета*, Даничићевим *Рјечом за српски језик и правопис*, Његошевим *Горским вијенцем* и *Песмама* Бранка Радичевића, одржан је у општинском средишту Андријевици научни скуп о тим делима, у који је укључен и реферат *Главни немачки превод: Вукових песама и Горског вијенца*, у којем се пошло, узрочно, од Талфје као преводиоца Вукових песама ка Шмаусу као преводиоцу *Горског вијенца*. И по броју и по рефератима, главни референти су дошли из Београда. Ту се као организатор појавила и Вукова задужбина из Београда, са управником Десанком Латковић и андријевичким огранком Вукове задужбине. Ваљда је то досад најистуренији народни кутак, на северу Црне Горе, у којем је одржано код нас слово о Талфји.

Хронолошки следи овај данашњи скуп, у Гетеовом друштву у Београду. Но све је то недовољно, особито у поређењу с оним што се чини на немачкој страни, па се може поновити оно што нам се десило 1973, када су позвали нас из Београда јенски слависти, онда са Хербертом Пајкертом испред себе, да заједно прославимо стопедесетогодишњицу доктората филозофије који је Јенски универзитет даровао Вуку 1823.

Питање је сада: шта ће се даље урадити, на српској страни, за Талфјину двестагодишњицу? Овде, у Београду, и одавде — из Београда. Видећемо шта је она донела тек када календарски мине. Ваљда још неко, подстакнут јенским примером, размишља, или већ делује, и о овом јубилеју. А више је темâ него снагâ.

Талфј се уградила — и уградили су је, сасвим супротно младој Гојковици, на најхуманистичкији начин — у град који већ преко седамнаест деценија украшава значајан део европске културе, па и када пропуштамо да и њега негујемо како би ваљало.

Сиромах Сима Милутиновић, мучен вуковском немаштином колико и вуковском жељом за славом, својом и свога народа, дужник Талфјин и Талфјине породице не само у духовном смислу, написао јој је у примерак своје *Сербианке* предивну посвету, иза које овим и данас стајемо. Примерак *Сербианке* се скрасио, сазнајемо, у лајпцишкој Универзитетској библиотеци,

а текст посвете гласи: „Предостојној честитој Госпи Талфи знаком виечнога високопочитаниа и наичистијега приатељства од Симеона М. Сарајлије, 1827." Писац недавно објављеног, солидно документованог чланка о Милутиновићевом боравку у Лајпцигу, чланка из којег преузимамо овај податак, Ерхард Хекселшнајдер (Erhard Hexelschneider), представља Симу као трећег великог Србина који је стигао у Лајпциг да штампа своја дела. Прва двојица су били Доситеј и Вук (*Sima Milutinović in Leipzig*, у: Südost-Forschungen 54, 1995, 201 и д.). Симу укључујемо на овом месту и зато што се ове године сусрела стопедесетогодишњица његове смрти са двестогодишњицом Талфјина рођења и стопедесетогодишњицом победе Вукове реформе. Неком победа, неком смрт.

У податке о Талфји из јужнословенског угла спадало би и доста тога што ће ваљати истраживати, уочавати, почев од датума њеног рођења, 26. јануара, на појутарје Савиндана.* Да ли јој је неко, из Вукове околине, скренуо пажњу на то, и да ли је она — мислимо на њено касније бављење предметом — повезивала та два датума? Питамо се поводом каснијег измењеног редоследа преведених песама. У првом издању, као и у другом, поновљеном, збирка превода почиње лирским, тзв. женским песмама, које отвара српска лепотица дугих трепавица и стално спуштених очију. Треће издање пак почиње четирима епским легендама, од којих су две управо о светом Сави. И иначе је у овом издању много шта друкчије. Из немачког угла гледано, Талфјину годину рођења повезујемо са годином у којој је већ средовечни — и антисредњовековни — Гете писао *Посвету* за *Фауста*. Не само по поменутом Хекселшнајдеровом чланку, и чланку Елизабете Прибић о Сими Милутиновићу и Талфји (Südost-Forschungen 38, 1979, 139—151), него и иначе се ваља надати да ће немачки југослависти наставити да истражују немачке архиве и библиотеке и на теме немачко-југословенских, као и увек првенствено немачко-српских културних и књижевних веза. Изванредна, не само по обиму импозантна књига *Библиотека браће Грим* (*Die Bibliothek der Brüder Grimm*) Лудвига Денекеа (Denecke) и Ирмгарда Тајдгеа (Teidge), на сличан начин као и Денекеов годишњак *Brüder Grimm Gedenken* поучавају колико је драгоцене грађе за немачко-српску и уопште немачко-светску узајамност и у таквим германистичким публикацијама. На нама је да се проучи грађа по домаћим, српскохрватским публикацијама и архивима.

---

* У XVIII веку Савиндан је падао 25. јануара по новом календару. (Прим. ред.)

У писању анаграма Талфј код нас се редовно греши, још од Вука и Симе. У оцени пак њеног великог значаја за српску народну поезију није било колебања, без разлике да ли смо се одушевљавали целином утиска о њеном преводилачком и уопште посредничком деловању или смо критички прилазили њеном делу. Провлаче се, чак и у стручној литератури две, на први поглед ситне, али индикативне грешке око имена Талфј и Јакоб. Ко пише њен анаграм друкчије него „Талфј", излаже се ризику да не зна, или да занемарује њено литерарно име и порекло скраћенице. То је на нашој, првенствено српској страни. А код Немаца: ко меша писање Гримовог имена Јакоб (Jacob) и Талфјиног презимена Јакоб (Jakob), види се да не зна, или да занемарује ону духовиту исправку Јакоба Грима када је некоме, ко је од њега очекивао преводе српских песама, одговорио да је стварно изишла из штампе збирка немачких превода тих песама, али не од Jacoba, писаног са с као старим обликом k, него писаног са к, дакле не од Јакоба (Jacob) Грима него од Терезе фон Јакоб (Jakob). Да би се знало да је Талфј она а не он, женски а не мушки род, сасвим је прихватљиво да се то у немачком обележава чланом испред анаграма: die Talvj.

Има једна, да је тако условно назовемо, бифуркација у општој представи о Талфји. Талфј није велико име, али је препевом српских песама учинила велико дело. То дело је толико велико да је о њему морало бити разликовања и у оцени превођења и у утиску. Један наш компетентан познавалац народне поезије, Светозар Кољевић, у очигледно темељитим коментарима уз сабране текстове о српској народној поезији, у књизи *Ка поетици народног песништва*, употребио је чак и реч „оспоравање" Талфјиног превода, у концесивној синтагми „ма како данас оспораван" Талфјин превод. Прејака реч. Било је различитог односа, различитих оцена већ од самог почетка. Показало се нешто од тога чак и у спонтаном реаговању на врло студиозно излагање Јосипа Бабића у Вуковом и Доситејевом музеју.

То што је Талфј преводила српске песме из љубави према Гетеу, што је њен преводилачки циљ био Гете, те што сам и сам свој главни текст о Талфји насловио, пре две деценије (1976), *Дело Гетеу за љубав* (*Eine Leistung Goethe zuliebe*), и вратио се том наслову у поменутом чланку у *Нашој борби*, ни најмање не оптерећује наше највеће уважавање Талфјиног поетског преводилачког достигнућа. Мислимо овде на уважавање као поетску категорију: на уважавање и прихватање предмета коме је поклонила знатан део свог, како рече Босиљка Боци, понесена њоме, девојачког живота и, додајмо, сав свој преводи-

лачко-песнички талент. То што је, преводећи, имала Гетеа као циљ значило је највишу мотивисаност и стремљење да се преведене песме изведу пред Гетеа што поетскије одевене, што достојније онога коме се са страхопоштовањем прво приватно упућују и потом јавно посвећују.

Без Гетеа као циља, сва је прилика, не би било Талфјиног превода. И то јој можемо веровати. Без Талфје не би било Гетеове препоруке српске народне поезије за њен улазак у светску књижевност. Довољно је за то упоредити достигнућа Гетеовог пријатеља и преводиоца српских песама Герхарда са Талфјиним дометима. Талфј је, са Гетеом и од Гетеа, у недостижној предности.

Епске српске песме је Гете прелетео углавном са одбојношћу какву је имао и према суровостима у домаћој средњовековној епици, са освртима на садржајну страну: о „сујеверно-варварским схватањима", о „приношењу људи на жртву, и то најодвратније врсте", о узимању жене „да би се могао саградити Скадар", о Марку као „грубом пандану" грчком Херкулу и персијском Рустану. Али: „љубавне песме [...] изванредне су лепоте". Ту се Гете диви „разноврсности мотива и обрта", па то потврђује примерима за педесет пет таквих песама, у толико тачака. Видимо у њима, по начину на који износи запажања, и блискост тема Гетеовој љубавној лирици. Одабирамо од тих педесет пет јединица њих једанаест. 1) „Смерност српске девојке, која никад не подиже лепе трепавице; изванредно лепо." Зашто Гете мења Талфјин тачни превод оригинала „дуге трепавице" у „лепе трепавице"? Он пажљиво чита и карактерише ове песме. Да ли му је, префињеном и не само пасивном посматрачу женске лепоте, засметала слика девојке којој су трепавице толике да прекривају лице, хипербола коју Гете овде преводи у — лепоту. Под тачком 2) је „враголасто срдито проклињање драгога". Под 3) „јутарње осећање драге кад се пробудила; драги тако слатко спава и она се боји да га не пробуди." Под 4) „Растанак заувек; изврсно: ружа, пехар и груда снега"; 26) „Одмор заљубљених после рада; веома лепо: може да издржи поређење с 'Песмом над песмама' "; 30) „Налажење и нежно буђење драге"; 32) „Избрбљане љубавне радости"; 35) „Драги долази из туђине, посматра драгу дању и изненађује је ноћу"; 36) „Напуштена девојка иде по снегу, али зиму осећа само у срцу"; 39) „Потајна љубав; веома лепо"; 42) „Хитро, несташно".

Дакле: теме сасвим нејуначке, ненационалне, него — интернационалне, општељудске, где се не пита ни ко се како крсти, нити чија коме крвца греје прса. Овај део Гетеовог есеја

о песмама, чије штампање најављује, најлепши је показатељ колико је Талфј, и чиме, успела да се примакне и песмама и преко њих Гетеу. И у преводу су песме испале такве да су покренуле, дирнуле Гетеа. Мислимо овде на немачки глагол rühren и на уџбеничко питање: шта је то што нас у књижевном тексту дира? И да нису Гетеова, ова домишљена Гетеова фиксирања поетске битности набројаних песама налазимо да су изврсна. Та запажања су му искључиво поетска.

А део излагања о језику српских песама заснива се на ономе шта је о томе нашао код Грима. Цени им, на Гримову реч, и језик, али осећамо да га тај део не носи. Алудирамо овде на немачки глагол ergreifen и на место тог појма опет у уџбеничкој књижевнотеоријској литератури. Али Гете се, надовезивањем на Јакоба Грима, дакле језичким делом свог есеја, укључује у Вукову језичку реформу, у Вукове напоре за српски народни језик као књижевни. Ваља обновити знања о Гриму и поводом 1847, односно и поводом 150-годишњице те године. Гетеов есеј би био вредан и данас каквог „округлог стола", наравно радног, а не манифестационог.

И Гете се, као и Грим, утолико више заузима за српске народне песме и српски народни језик, што их више „презиру образовани људи у њиховој властитој отаџбини." Типична црта код Гетеа: да исправља неправде, да „спасава", да рехабилитује. И то онако као што је и у младости чинио.

О самом преводиоцу песама, не помињући име, кратко каже само као „о једној нарочито способној и талентованој девојци", која ће објавити своје преводе „ове одличне врсте књижевности". Најављена је преводитељица и завршним делом завршне реченице есеја: да „овде треба да захвалимо спретно и непосредно датом прилогу наше пријатељице за шире упознавање овог предмета, које ће, како се надамо, ускоро делити с нама и публика".

Стари Гете — у ово време он већ троши другу половину осме деценије живота — програмски је колико и визионарски предвидео немачком језику, као подесном за превођење са страних језика, велику посредничку мисију. И враћајући се „с општег на посебно" закључио да се „без поговора" сме тврдити „да српске песме на немачком језику особито лепо делују."

Однос према оригиналу уопштено је Гете додирнуо, тачније: дефинисао, у склопу констатације о преводилачким предностима немачког језика: да тај језик „не трпи никакву самовољу" и да „у сваком погледу сме да се верно држи оригинала".

Гете најављује превод српских песама есејом, а Грим га дочекује приказом. У наслову приказа је истакнута Талфј као

преводилац песама и писац уводног историјског прегледа. Иначе ни он не одаје ко се покрива потписом Талфј, него духовито поставља загонетку: да је Талфј анаграм девојке чије име не сме да ода, „јер она у песми којом почиње прва свеска" и која је с разлогом стављена на почетак збирке, гледа преда се, скрива поглед.

Грима Гете изричито хвали и наглашава да се служи његовим подацима. Грим, млађи од Гетеа око три и по деценије, и даље библиотекар у Каселу, пређутно полемише с њиме. Визионарска је и Гримова похвала српским песмама: да ће се због њих учити њихов језик. Али он их прихвата са епске стране, као пример без премца за објашњење настанка спевова, почев од Хомерових. Пише приказ у славу Вука, полемише са Гетеовим схватањима, критикује Талфјино превођење. Талфјин превод би, сматра, био „свежији и живљи" да се више држао оригинала. Сврха превода није да делује као да је немачки оригинал, него: да чува особености оригинала, па и по цену извесног насиља у језику на који се преводи. Он је за што српскији немачки превод, па макар деловао и „undeutsch", ненемачки. А српске песме су толико пуне језичких особитности, толико богате том врстом језичке лепоте, по лексици и обртима, да их сматра непреводивим, те да ће и најбољи превод упућивати на потребу читања тих песама у оригиналу. Грим, писац *Немачке граматике* која га је већ прославила и као познаваоца историје немачког језика, тражи од Талфје нешто што осим њега тешко да би могао неко други. Он захтева да се нпр. српско „град градити", у песми *Зидање Скадра*, преводи са „burg burgen", па тај захтев документује примером из историје немачког језика 11. века. То може Грим, и нико више. То су примери типа „жетву жети", „лов ловити", где су именица и глагол од исте основе, што је стварно једно од поетских својстава песничког српског језика. Грим ће се на сличне примере вратити и три деценије касније, у предговору немачком преводу српских народних приповедака Вилхелмине Караџић. Грим инсистира већ на лепоти саме речи по себи, а тек како на обртима, поготову неочекиваним! Основа Гримове поетике превођења је лепота у што већој тачности, у што већој блискости оригиналу. Своје исправке, врло начелне, он сматра озбиљним замеркама — „wir tadeln daher...". Али, таквих промашаја је, каже, уствари мало, и све мање их је током збирке, тако да их у другом делу готово и нема, и све се више превод примиче оригиналу. Заокрет од покуде у похвалу. Преведене су у двема Талфјиним свескама, подвлачи: „брижљиво и спретно готово две трећине дотле објављених српских песама".

Осећа се, за разлику од Гетеа, да овај приказивач познаје предмет у целини. Не заборавимо и да је Грим у свом првом приказу, оном из 1815. године, равно деценију пре Гетеа, поменуо *Песму над песмама* за упоређење са српском лириком. Велико Гримово поштовање према Гетеу наметало је и опрезност у пређутном дијалогу са њим у приказивању истог превода. Гете је веома издашан у похвалама Талфји; Грим пак врло шкрт. Грим, старинац, патријархалац у понашању, није баш волео да жене излазе у јавни живот. Његови биографи не умеју да наведу име ни једне његове интимне женске везе. Из неких историја немачке књижевности учили смо пак сијасет имена Гетеових вољеница, почев од ране младости до сасвим дубоке старости. Грим није био задовољан Талфјиним начином превођења и зато што је превођење, опет за разлику од Гетеа, прихватао само као нужну замену оригинала. Зато је, рецимо, учио и српски и шпански да би и на тим језицима читао оригинале. То је оно његово: да ће се због српских песама учити српски језик. Забуна је, не мала и наивна, да је и Гете учио српски. Није.

Већ код Гетеа и Грима почиње, и настаје, разликовање у приступима Талфјиним преводима, и, наравно, наставља се, снагом историје, и до дана данашњега: више као облик јавног мњења него као резултат проучавања. Можда ће ова двестагодишњица обновити интересовање за Талфјино дело.

Науци и култури би користило, а души би нам спасавало, ако би се спремило фототипско издање Талфјина превода и начинило двојезичко издање, евентуално нешто допуњено, избора из Талфјиних превода које је у познатој издавачкој кући Reclam објавила 1980. Фридхилда Краузе. Такво издање би отворило пут ка стварно лепим песмама и читаоцима српског порекла који живе у земљама немачког језика и међу којима је све више оних који имају тешкоћа с матерњим језиком.

Више знамо о деловању Талфјиних препева српских песама него о преводилачко-поетским решењима и дилемама пред којима је стајала као преводилац. Донедавно нисмо знали да је, колико смо досад обавештени, прва докторска дисертација о српској народној поезији наслоњена углавном на навођеним примерима из Талфјине збирке. Она се, неким чудним пропустом, уопште не помиње у германистичкој литератури. Аутор јој је Стефан М. Окановић, из Параћина, а бранио ју је у Јени, пре сто година. Ове године јој је стогодишњица штампања. Дакле, сијасет је и јубилеја! Они понекад шокирају интелектуалну савест. Не бележи досад библиографија германистичких радова ни студију Николе Рота о Ничеовом бављењу српским

народним песмама, такође на основу Талфјиних препева, студију награђену као светосавски тема на Загребачком свеучилишту 1932. године.

Грана се деловање Талфјина превода до у саме врхове српске књижевности и културе, као богата притока у великом сливу Вуковог дела и деловања. А њу као преводиоца чекају, понављамо Шмаусово очекивање, студиозна проучавања која би могла бити од највеће користи и за поетику, и за историју превођења, и за, како стоји у програму јенског симпозија: „за језичке и културолошке анализе текста".

Иначе, превођење и преводиоци су веома запостављене категорије у историји књижевности. Ко није преводио, тај не слути напоре превођења. А тако често се дешава, ако не и редовно, да се у приказима преведених дела преводилац једва и помене. Ако се и помене. На крају приказа књиге Јакоба Буркхарта *Размашрања о свешској исшорији*, коју је недавно објавила Српска књижевна задруга, приказивач је, готово као присетивши се, додао: „Превод Б. Живојиновића, одличан". Јер се зна да Бранимир Живојиновић одлично преводи. А шта када преводилац није Живојиновић?

И на крају, да затворимо круг питањем о оспоравању и одушевљавању. Критичка анализа превода, па и када је гримовски строга у захтевима, нипошто не значи оспоравање. Таква, студиозна, подстицајна критика, напротив, значи висок степен уважавања. То је у основи афирмативна критика, која хоће још боље. Чак до немогућега, када Грим поставља захтеве.

Лакше се одушевљавати него анализирати. Одушевљен Талфјом, Божидар Ковачевић је својим лепим препевом њене посвете Гетеу подарио Талфји визионарску антиципацију светског признања српске поезије. И Копитар, и Вук, и не само они, имали су примедаба преводитељки. Али ако се на крају треба определити, стајем на страну оних који су се одушевљавали њеним преводом, па макар имао наспрам себе и критичке оцењиваче, какви истраживачи и морају бити, од Јакоба Грима, Милана Ђурчина па до Јосипа Бабића, који ме такође одушевљавају.

МИЛАН ГРОЈ

КРОЗ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ИЗДАЈА ЗНАЛАЦА

Пре но што се могло и слутити да ће духовно расуло у француском друштву завршити сломом какав Француска није запамтила у својој историји, у знацима болесног стања, између других појава, истицане су нарочито две.

У једној је, под именом *Издаје зналаца*, указано на оно што је тако исто тешко погодило и наш јавни живот последњих година: на издвајање школованог дела народа из целине народне — издвајање начином живота, наравима и интересима, па према том и осећањима: једном речи отуђивањем од народа. С положајем који га је сврставао у једну вишу, повлашћенију друштвену хијерархију, из године у годину даљу од народа заосталог у благостању исто као у култури, школовани део народа, у већини на државном буџету, губио је право разумевање за заједницу из које је произашао.

У првим поколењима школованих људи у којима су сељачка деца као чланови Академије наука Милан Милићевић, Јован Цвијић, ђенерал Живојин Мишић, Степа Степановић, Живојин Павловић, министри Драшковић и Давидовић и многи други долазили на високе положаје, разумевање или управо саосећање са народом било је непосредно. Нимало није било чудно што су ти сељачки синови до Универзитета и на њему самом носили опанке, и кошуље ткане а одела од сукна ваљаног рукама њихових матера, поготову они у Учитељској школи и Богословији. И то није имало везе ни с каквом демагогијом с каквом данас, на пример, варошка господа облаче сељачко руво као костим за политичке зборове на селу. А оно што је у том времену било у складу с том народном одећом (која очевидно није могла остати као општенародна) то је извесна простота

нарави. Школовани део народа и онај на селу, исто као онај у паланци, без обзира на одело које је ко носио није се разликовао у општем умовању и суђењу о основним стварима живота. Доста је читати записнике Народне скупштине у којој су људи са села бивали у већини. Из дискусије у којој су наизменце говорили једни и други и једни другима одговарали, види се не граматички него духовно један језик, једна мера у суђењу, један менталитет. Под свим одећама и занимањима, био то професор, инжињер, адвокат, или сељак остајао је човек — један и исти прост у разлагању, непосредан, осетљив на суд народне заједнице из које је произашао и за коју је остајао везан. На тај суд он је полагао, јер му ни једна друга титула ни преимућство ни газде ни зналца, без тог гласа права човека није могао прибавити не само поштовање него ни сношљив живот у заједници.

У том првом времену духовно још јединственом, академик Милан Б. Милићевић поносио се животом свога оца сељака из Рипња Јована Бака, коме је посветио не мање страна него кнезу Михаилу коме је служио као секретар. А у Народној скупштини уживање је било љубитељу лепога говора чути дискусију Подринца — сељака Михаила Ранковића и Рудничанина министра Милорада Драшковића, првог у свој свежини Вукова језика, другог с његовом кратком једром реченицом складно срезаном као у народној пословици. Једним језиком се говорило, једном главом мислило.

У даљим поколењима тај природни однос поремећен је прво самим социјалним удаљењем школског света, који више није у том броју регрутован из најширих слојева народних, а затим духом бирократије, чији је формализам закона, уредаба и безбројних прописа сабио читав народни живот у формуле, укрутио и ограничио надлежности јавних службеника у служби држави („у служби народу" каже се још само у говорима на зборовима, па и то се осећа као демагогија) и одучио, и у неку руку морално разрешио јавне службенике од сваке личне иницијативе.

У тим даљим поколењима у којима се говори о *проучавању народа*, као једном делу социјалне и државне науке, перспектива гледања је већ друга — за научни интерес виша, прегледнија, критичнија. И корисна је свакако за закључке на којима треба заснивати реформе за сутра, али за непосредне дневне, социјалне и моралне односе оних, који су с тим народом онаквим какав је данас, и који треба с дана у дан да бринў његове бриге и с њим сређују јавне послове — од битног је значаја непосредно разумевање тога народа, његових невоља, а нарочито разумева-

ње његових могућности, или немогућности да одговори захтевима једне државне организације, чији се усиљени европски стандард пењао независно од стандарда живота једног патријархалног сељачког народа на примитивном ступњу привреде и културе. И народа свакако мање кривог што данас још није успео да да од себе више, него што су за то криви они који по сваку цену траже да да више но што може

Када се има на уму да је подвајање школованог дела народа од широких слојева народних — дошло управо у времену у коме је број умних и спремних људи у појединим гранама науке, привреде права и државне управе нарастао несразмерно према броју из ранијих година, јасно се показује да је мање разумевања за народ код људи који више знају — може доћи само слабљењем саосећања са тим народом. У великим стручњацима показивали су се често мали људи.

Међутим, међусобно разумевање човека за човека услов је за здраву заједницу. И сам појам о човеку као човеку створен је мерилима која произилазе из односа човека према човеку.

Осамљен на каквом пустом острву, од првих година живота, човек не би могао бити ни добар ни рђав, нити би имао представу о злу и добру. Осећања морална, осећања су живота у заједници: она управо која диктују законе у заједници, уређују односе, уравнотежују права и дужности, и стварају свест о томе да је човек — само као солидарни члан заједнице — човек.

Друга једна појава, запажена у кризи духовног живота у Француској, исто као код нас, изазвана је болешћу високоумља, *болешћу интелектуализма*. Интерес за поједина питања у дискусији и у студијама почео се показивати као искључиво духовни, скоро теоријски. Труд и време утрошени на проучавање нису били сразмерни задатку, а доказивања су често представљала празну акробацију духа. У свему томе била је нека врста тежње за науком ради науке, као тежња за уметношћу ради уметности, без везе са средином у којој се расправља и пише.

О тој појави, у нашем случају слику дају застрањивања у програмима Универзитета — то јест школе од које је земља имала да очекује оспособљење за живот. У програму Филозофског факултета, на пример, постоји историја уметности као главна научна група — чија диплома даје кандидату право на професуру у средњој школи — у којој ће у ствари ђака учити оно што и он као наставник мало може знати.

Иза Првог светског рата, у узбуни духова у којој су млади хтели узети вођство, неколико најбуднијих младих глава годинама је манифестовало за надреализам, чији су смисао, тенденције и сам начин разлагања остали загонетка за хиљаде школо-

ваних људи. Нека врста духовне сколастике понела је многе главе замућујући им гледања, заводећи их у лавиринте теорије. Навикнуте на њихову тмину, очи нису више подносиле дневну светлост ни у њој јасно уочавале стварност.

Преосетљиви на речи, многи су остајали расејана погледа и равнодушни према стварима. Морални поредак нарочито остајао је мало запажен и мало схваћен, јер јасно запажање и схватање добра и зла у свету не може доћи никојом проницљивошћу духа него само дубоким и осећајним пригнућем човеку, у коме су садржане све мере добра и зла.

Уколико је напредак ишао више у висину него у ширину, и развој знања ишао је брже од развоја широке човечанске савести. И надметање идеја као идеја ишло је независно од дневне стварности.

Одрођени човек и *јалова мисао* ту су у ствари два вида истог нездравог стања у једном друштву.

Једна књига француског писца Жоржа Суареза носи наслов *Много идеја мало људи*. А сама мисао подсећа на једну Толстојеву реч. На крају једног предавања коме је присуствовао Толстој, писцу из Јасне Пољане представљен је био велики број људи од имена у разним гранама науке, књижевности, привреде и јавних послова уопште. Као хтело му се рећи да нова Русија корача напред у свему. Своје утиске Толстој је дао у једној реченици, која, и када се одбије Толстојево секташко гледање на људе и ствари, остаје пуна садржине.

— Много зналаца, просветитеља, лекара, јуриста: пуно умних људи, али не видим само човека.

Мисао је општа и није нова. Јер од када је света постоји изрека да занат не чини човека, као и она друга — да човек може много да зна а мало да вреди. Са царством технике, система и цифара, на којима се хоће да заснује уређење света и живот човечји, Толстојева реч добија пуно значење.

Кад путник хоће да купи карту од три пенија на подземној железници у Лондону, аутомат у који убаци шилинг или пола врати му кусур. Као та машина која обавља посао не гледајући ко јој се и како јој се обраћа, и људи који врше јавне послове, и од којих често зависи судбина и заједнице и појединца, укалупљују своју дужност у делокруг надлежности и параграф прописа — умртвљујући својом аутоматском радњом оно што је било човечанско у параграфима као што параграфи сваког дана више умртвљују оно што је било човечанско у њима.

Место да се хуманизује како је био Толстојев идеал, живот се механизује, и на великој машини тога живота, човек сваког дана мање јасно види сложену радњу целине и своје место у

њој. И све мање јасно схвата и узајамност напора као и вредност свога напора. Мало-помало он постаје задовољан кад види да се велика машина продужује да обрће без утрошка његове снаге.

Машина у истину продужује клопарајући док може и како може. Али кад се једнога дана на њу свали пуно оптерећење, сразмерно прописаној снази, покаже се да многи завртњи нису на својим местима, и да се сви точкови машине не обрћу.

*

Много зналаца а мало људи!

О томе је наша земља своје искуство скупо платила. Годинама у њој је уочавана једна неприродна појава: да је умних људи бивало све више а ваљаних људи бивало све мање.

Био је један период самоука у свима гранама државне управе који се протезао до самог Првог светског рата, самоука и закона кројених од самоука и од сељака у Народној скупштини. Закони су ти били прости, кадкад наивни у тексту и широко произвољни у широким општим формулама у којима нису били предвиђени сви случајеви све сложенијег живота народног. Било је ту празнина и рупа кроз које се могло много штошта провући у примени. Али ако у самом тексту није било довољно ограда лево или десно, које чувају од скретања у страну, на криви пут, поглед оних који су их тумачили био је прав. Закони су произилазили из народа, и онима који их тумачили живо су били у памети и побуде с којима су закони донети и народ за који су донесени. Дух закона живео је у тексту. Хартија и живот ту нису били подвојени.

Уколико је сам живот постајао сложенији, а очи оних који законе пишу као и оних који их примењују даље од народа, хартија и живот подвајали су се све више. А подвајали су их и интереси законодаваца, интереси и гледања на живот. Закони су сад произилазили из стручних комисија, из руку углавном оних чиновника који су у прво време подлегали теорији, систему, а затим од времена диктатуре подлегали нескривеним захтевима — да закони ономе који влада оставе могућност за тумачења које кад буде требало. Ту су се са извитопереним параграфом витоперile и руке оних који их пишу и руке оних који их примењују. Руке зналаца.

Велики број стручних људи, нарочито у привреди и финансијама, стављао се у службу озлоглашеним режимима, и произвољним тумачењима закона оправдавао најгоре радње. О таквим људима суд је био јасан. И зло које су они чинили никог није остављало у недоумици. На њих се прстом указива-

ло као на *рђаве* људе. И ко се по невољи није морао с њима налазити у друштву, клонио их се као кужних.

Али је био много већи број оних за које се није могло рећи да чине ни зло ни добро. Примери ових људи допринели су кварењу јавних нарави више него ли очигледно зло рађење рђавих људи. То су они људи за које се може рећи да су избегавали да се заложе за добро, а очи затварали на зло. Кад би дошли у прилику да им ко што замери, ти људи обично су одговарали: „Ја гледам своја посла" или „Туђе нећу а своје не дам". Као морал, то би било довољно кад би добра земаљска била тачно катастрирана, међу собом неукрштена и у оптицају једна од других независна. Али како онај ко то говори сам својом мером процењује шта је његово и на шта све он има право од општих добара — у великом броју случајева човек који суревњиво своје не да, огрешује се о туђе.

Човек чији се морал не уздиже изнад тог саможивог принципа „Туђе нећу а своје не дам" неће завући руку да узме пару из државне касе, али ће је примити кад му се она додели с разлогом који он не би признао као оправдан код неког другог. Послужиће се протекцијом рђава човека код рђавог човека да добије унапређење за себе а поготову за некога свога, постављење за зета или стипендију за сина — испред кандидата бољих и потребнијих. Неће му никад изгледати да чини зло ако избегне гдегод може да што плати држави или општини, а неће се стидети да се користи повластицама на које нема право. Живеће у вери да нико нема шта да му у грех упише, указиваће с презрењем на палате крађом стечене, а на својој савести — по малој мери кројеној — неће никад осетити тежину безбројних својих ситних огрешења. Међутим, те безбројне хиљаде свакиданьих ситних огрешења погађају јавно добро више него милионске крађе озлоглашених појединаца. Погађају материјално али погађају нарочито морално. Јер оне шире и на неки начин озакоњују произвољна мерила о ономе што је добро или зло, одомаћују љигаве нарави широких појасева друштвених.

Ако саможивост није толико испољена да боде очи, за једног тако ситног човека неће се ипак рећи да је непоштен, а може се чак рећи да је поштен — што данас не значи више до то да човек за кога се то каже неће учинити зло. Реч та постала је у дневној употреби нека врста уверења: њен душевни смисао свео се на пословни.

Али се за таквог једног човека никад неће рећи друга једна реч, коју је народни суд резервисао за једну категорију људи изнад тих осредњих који лебде између добра и зла.

Та проста а садржином велика реч је *ваљан човек*, што ће рећи човек који ваља некоме и изван себе, ваља својој породици, ваља општини, земљи, ваља свакој заједници у којој је: човек који гледа на добро заједнице као на своје добро, и паштећи се за то добро сматра да „гледа своја посла". Насупрот оном који страхује да не да своју пару, овај други — ваљан човек — чува се да не узме туђу. Он задовољан завршава сваки дан у коме одужи нешто од дуга заједници који он као човек осећа да је тежак и ипак угодан. Јер залагање за свако добро у средини у којој је за њега није жртва него уживање.

На таквог човека мислио је Толстој када је без одушевљења слушао велике титуле малих људи. Таквог човека назива и наш народ ваљаним човеком. Тај ваљан човек витамин је друштва у коме је. Тамо где њега нема у довољном броју, друштво подлеже моралној скорбути.

*

Наша земља није без ваљаних људи. Како би се иначе могло објаснити оно чиме она на махове задивљује велики свет. У широкој маси народа има их много. Има их и у приличном броју школованих људи, оном који је у сталном дневном додиру са народом, нарочито у кадру учитељском и свештеничком. Једно од задовољстава у пропутовању земљом је, уз лепоту њене природе, лепота ваљаних људи на које човек наилази.

Празник у манастиру. Зима је на измаку, велики радови нису још почели, и храм је пун. По свршеној служби, у порти разговарам с двоје троје њих, и повлачим се горе у гостинску собу. Неколико сељака виђенијих домаћина, учитељ, председник и деловођа општински ту су такође, да по обичају поразговоре с игуманом и буду почашћени чашицом ракије. Један од њих прилази игуману и казује му нешто шапатом.

— Људи би желели да поразговоре с вама и чују нешто... Свет је забринут... Дошло би њих дваестак... — рече ми старешина манастира.

Ја им кажем да сам дошао у манастир на два три дана одмора, и нарочито да не бих желео да зборишем, али не одбијам да разговарамо...

Игуман ми каже:

— Па то неће бити људи једне партије... Данас им није до тога, али се у свету догађају велике ствари и народ сиромах хтео би нешто да чује више од оног што он сам зна...

Дошло их је било дваестак. Сама лица наговешћују озбиљне људе. Догађаје знају и детаље неке чак више него ја... Слушају радио и један другом препричавају. Оно што их интере-

сује то је смисао свих тих збивања, односи снага, наша судбина у том сукобу земаља и идеја.

Неколико реченица из уста појединих од њих — не свих јер сви се не уплићу у разговор — изненадиле су ме зрелошћу суђења, критичног и широког.

Свет на селу, у које доспева неколико бројева новина из Београда и оно нешто вести преко радиа, сазнаје мало, али ограничен на то мало обавештења, продубљује их више. И неоптерећен свим оним метежом који расејава пажњу становника велике вароши, добро памти, повезује догађаје, и изводи закључке који каткада изгледају наивни, али који су најчешће тачни. Јер његова закључивања нису спутана никојим резервама, никаквим зазирањем да не каже истину како је види. Што на уму — то на друму.

Један или двојица хоће да рекну нешто што не иде у ту линију али га први до њега прекине на пола реченице:

— Није о томе реч. За ситне ствари имаћемо времена, ми међу нама...

Зрелост суђења, душевна крепост, узвишена над све ситно дневно, нешто природно и непосредно, здраво и свеже у свакој речи, пренело ме је за часак у други свет — далеко од оног од кога сам се склонио овде на одмор.

Старешина ми после каже:

— Много су вам захвални али су вас мало уморили.

— Напротив. Ја сам њима захвалнији, јер ме је овај разговор с њима освежио и укрепио више него три дана у самоћи, у којој се све одмара само не и глава.

Други дан затим, у једној сеоској школи. Млад учитељ, са женом и двоје деце. Они немају ни њиве, ни воћњака, ни стоке, ни рођака ни кумова у селу да им сиротињу ушлади и улепша. Шест година су ту, службом као на пролазу на путу кроз живот који они не одређују, а осећањима сродили су се и срасли са средином као да ће ту кости оставити.

Бачен у забачено село, без и једног другог школованог човека, у тој пустињи, млад учитељ не осећа се сам упркос свој радозналости, младости жудној великог живота. Од јутра до вечери он је у школи са децом, у земљорадничкој задрузи са сељацима родитељима те деце, или у школском врту који обрађује он и жена, у пчелињаку који ми он скоро победнички показује.

Две године су ми пропале. А ево четири сјајне... Док се нисам научио... Сад ја учим друге.

Смањујући многа задовољства своје породице, последњу пару дао је на књигу, на претплату часописа. Његова мала библиотека с амбициозом сабрана — да не буде без ичег око чега се ствари крећу у свету, већа је од библиотека многих високих чиновника у вароши, у колико је уопште имају. Не једног пута ја сам скоро укоравао саветом те мале људе да се не заглибљују задуживањем за књиге на отплату. И пада ми увек на памет случај једног нашег богатог представника на страни, који је, да испуни дуге празне редове у библиотеци у најмљеној палати, у књижари одвојио серије лепо увезаних књига, одабраних по величини књига и боји корица. Да испуни ормане требало му је двадесет и неколико метара књига.

Мали учитељ није био заражен снобизмом, сујетом репрезентације, и није чак никојим примером поведен у ту страст за књигу. Ни у једној школи кроз коју је прошао — ни основној ни у гимназији, ни у учитељској није био опчињен богатством ни лепотом школске библиотеке. У милијардама буџета његове земље на књигу никад није давано. У упоредној статистици његова земља била је у томе увек последња. Добру књигу и часописе издржавала је та мала и средња народна интелигенција одвајањем од уста.

Често сам с радозналошћу разгледао књиге у тим малим књижницама учитеља на селу. Оне су откривале лични интерес онога који их је одабрао, интерес за писце и идеје, и љубав за књигу у опште, која је тој скромној збирци књига давала нарочити чар. То неколико редова књига стварало је њиховом читаоцу атмосферу културе каткад под претешким условима живота, и амбиција сазнања ту је била стварна. На првој среској учитељској конференцији претплатнике тих часописа и књига чекао је разговор, измена утисака и дискусија.

Није тешко разумети ту амбицију општења са великим светом и ту жудњу главе запаљене врењем догађаја и идеја у свету.

Живот тога малог школованог човека у народу, усредсређен је на тај начин на два интереса, два магнетска пола бескрајно удаљена један од другог, који се у његовој глави везују да кресну варницу сазнања. Природна човечанска збивања у малој средини и оно што казује добра књига — дају један смисао живота. Једно и друго оплемењује, за разлику од живота многих који су се кроз читаву каријеру удаљавали од једног и од другог, од оног што се испољује као опште човечанско у простоти живота народног и у тежњи мислилаца да тај здрави смисао живота проникну и изразе.

*

Издаја зналаца није још општа. У тој тамној мрежи што се надастрла над природним животом има још конаца који се везују за тле. Међу онима који воде народне послове има још људи свесних места на коме су и дуга што га народу дугују. Али кад се примера ради наброје занимања и високо школованих људи неодређених од народа, види се да су то у првом реду они којима су невоље народне ближе очима и бризи, а осећања нису затупела ни схватања извитоперила ни лична саможивост ни окрутност параграфа наредаба, писаних и примењиваних од људи кратковидих или очију везаних за стварност.

Много је зналаца а мало је људи како то каже Толстој. Много их је који неће да виде, много их је који не умеју да виде где су и шта су, шта потражују а шта дугују народу у коме су. Маломе сеоском учитељу недостаје много штошта, и недостаје му много више него онима који се крве око синекура, повластица, додатака на репрезентацију и тантијема у Монополу или Управи фондова. Али он има стално пред очима средину у којој је. И свестан је да ништа њему не може бити боље док не буде боље томе народу. И труди се, с великом илузијом свога скромнога позива, да том бољем за себе и оне око себе допринесе.

Од тог осећања узајамности, од дељења добра и зла како каже народна изрека, почиње осећање ваљаног човека.

КОРУПЦИЈА

Једна реч која је у предратној Србији била позната од малог броја школованих људи. То што та страна реч за кварež нарави није била у широкој употреби не значи да у јавном животу и у то време није било појава које иду у ту рубрику: подмићивања, злоупотреба државне имовине, прекороедног напредовања у служби, неисправних ликвидација, проневера и фалсификата, загонетног богаћења. Никада и нигде без тога није било, и у нас није без тога могло бити, поготову у времену неуставних режима без контроле скупштине, без независног највишег рачунског суда и без слободне јавности. Али да су размере тога зла релативно биле мале, сведочи каријера и политичара и високих државних чиновника из тога времена. Ни једни ни други нису иза себе остављали својим удовицама ни ренте ни палате. Последњи Обреновић који је главу изгубио због једног режима, у коме је народ теже подносио пад нарави него ли само његову неуставност, умро је као сиромах. Двор му

је финансиран из врло скромне цивилисте, од првог до првог. Владан Борђевић оставио је иза себе рђаво име, али богатство не. Ја се као данас сећам ларме коју смо правили поводом једног великог пријема у његовој кући у ондашњој Македонској (Поенкареовој) улици, који је пао на рачун диспозиционог фонда. Из његове плате министра председника свакако није могао накнадити раскош тог свечаног пријема. Плата министра по одбицима није стизала до девет стотина динара, а министра председника нешто преко хиљаде. Још теже и дуже је нападан министар просвете Андра Борђевић коме је за лечење очију у Бечу Владан Борђевић дао 4000 динара из диспозиционог фонда. А доцније у уставном режиму, за владавине краља Петра, министар спољних послова Милован Миловановић нападан је у Народној скупштини због унајмљивања једног фијакера за своју репрезентативну службу — једног јединог у целој влади, ако се не узме у рачун један фијакер ондашњег казненог завода у Топчидеру, којим се служио министар правде.

О наравима тога времена слику даје једна епизода из времена владе Љубе Стојановића, из године 1906. Љуба Стојановић био је председник владе, Љуба Давидовић председник Народне скупштине.

Враћали су се са једног збора у округу пожаревачком. Кад су у Великој Плани очекивали долазак воза из Ниша за Београд, шеф станице прилази им и каже да иде да телефонише шефу станице у Лапову да им резервише један купе. Јер тад се није знало за салонска кола за министре.

Давидовић му захваљује, а Стојановић својим познатим преким тоном забрањује:

— Да се нисте шалили да то учините!...

Кад је воз наишао, препун света, председник владе и председник Скупштине остали су у ходнику вагона. Како је Давидовић гунђао „што је пошао с лудаком на пут", из купеа изиђе један човек који му је познао глас, и позове обојицу да им начини места.

Пример није за подражавање, јер и јавни интерес тражи да два човека на тим положајима путују без замора и других незгода. Али су скромност нарави или чак аскетско чистунство као у овом случају створили мерила у том времену о која је тешко било огрешити се без јавне осуде. Онај исти Никола Пашић који је иза Светског рата у оној општој јагми за концесије, извознице, ликвидације, класе и дневнице упустио дизгине лакташима и „штреберима", у времену пре Првог светског рата тешко је давао државну пару Министарству спољних послова. Људима који су му долазили по позиву из Врање, да реферишу

или приме упутства за рад с оне стране границе, није признавао ни динар издатка преко цене железничке карте. Тих карата у оно доба није било да се раздају бесплатно у читавим блоковима.

Време пред Првим светским ратом било је време великих националних и великих моралних чврстина. Нарочито иза тешких искушења што их је Домановић насликао у горкој сатири о *Страдији*, српски народ био је пренуо обновљеном снагом, и с неодољивом тежњом да одмазди злу, и да се заложи за добро. А јасно је видео из чега је зло долазило као и пут којим треба ићи ка бољем. Средина је била национално јединствена, социјално скоро једноставна, и проблеми прости. И стремљења су била тако неодољива да је све оно што је и како је предратна Србија дала у Балканским и у Светском рату приписивано само Провиђењу. Међутим Провиђења је било у самој тој генерацији која је схватила своје време и свој позив.

И не само у том времену чудотворних прегнућа и пожртвовања, него кроз читав један век у коме се Србија стварала, народ је био свестан мука с којима се ослобађао од Турака, од неуких вођа, од рђавих владалаца, од свога незнања и од своје сиротиње, и остао је кроз читав век свестан и жртава које још треба чинити да се начини нешто боље. Из тога осећања народа да је млада држава дело његових руку и да боља не може бити без његових руку, произашло је осећање солидарности. Тамо где тог осећања нема трајно у сваком часу — национализам је без садржине, јер је без моралне подлоге. Кроз читав један век, кроз све кризе кроз које је млада држава пролазила, од свих оних који су је стварали, уређивали, њоме управљали или као грађани своје дужности вршили, та народна установа схваћена је као задруга, оскудна у много чему да би била равна онима код других богатијих народа. Отуд је дошло уверење да ту треба још много и дуго давати — а не од ње узимати, ако се хоће да унапреди. Само таква уверења могла су надахнути пожртвовања и то не само јунака на бојним пољима, тамо где су надражени нагон самоодржања и частољубље национално, него исто тако и пожртвовања безбројних малих људи у свакдањој служби народу, тамо где је увек била будна свест о стању у коме је народ и где је увек остајало живо саосећање са народом. Кроз читав деветнаести век они који су вршили народне послове нису још били заборавили да је све што је од основања државе стечено — стечено крвавим ноктима једног сиротог сељачког народа. Међутим, док је држава хитала да у својој организацији, у својим установама, и у својој чак репрезентацији буде на равној нози са напреднијим земљама, тај си-

роти сељачки народ остајао је што је био, или чак подлегао под теретима новог живота. Кад се има на уму да су велика лична богатства из тога века — Коларчево, Крсмановићево, Спасићево, Ђеловићево, Симе Игуманова, Радојковићево и стотине других — родољубивим завештањима прешла у народну својину, и кад се читају тестаменти добротвора, намене њихових задужбина, њихове жеље и њихова образложења, онда се с правом може рећи да је — уз све кризе кроз које је прошао, тај век био век службе народу, век стварања, век залагања за заједницу и улагања у њу са свих страна, од милиона Коларчевих и скромних завештања малих добротвора који су све остављали народу — до свих оних који су поштено служили томе народу.

И људима који нису били рођени да буду чистунци, у таквом једном времену тешко је било бити непоштен. Саможиваца било је увек, и несавесних, и препредених, и лицемера, и лажних родољуба који са пуно лепих речи покривају рђава дела. И корупција се у том времену провлачила где је могла, али није царевала.

Иза једног стваралачког времена у коме је држава од њених грађана гледана као једна права народна задруга у коју задругари треба још много да улажу да би се она подигла и стала на ноге, иза Првог светског рата дошло је једно друго време, у коме се та држава учинила многим њеним грађанима као њихово акционарско друштво које треба да им исплаћује дивиденду.

И та дивиденда је тражена из године у годину безобзирније.

Навала на државу почела је од првих дана иза Првог светског рата. Већ сама просторна величина нове државе понела је главе и отворила је велике апетите, иако је слабо ко питао колико су са новим квадратним километрима земље дошла и нова богатства.

Природно је било да је онај који је провео четири године у рату, у заробљеничком логору или у тешком стању под окупацијом, од првога дана очекивао неки бољитак. Да одговоре том захтеву, они који су владали почели су са мерама које су имале да исцеле земљу и поставе здрав привредни и социјални живот. Те прве велике мере, добро замишљене а рђаво изведене биле су накнада ратних штета, аграрна реформа и подела инвалиде. У основи три средства за обнову земље.

Сва три међутим подбацила су и материјалним резултатима и сва три дала су маха широким злоупотребама.

Пре додељивања ратне штете у обвезницама, прођердан је ратни плен расподелом без плана, међусобним отимањем поје-

диних администрација, где је с хаосом морала ићи и злоупотреба. А што се тиче додељивања ратне штете, у њој се не зна шта је било горе, постављени принцип или његова примена. При накнађивању целоме свету свега и свачега, расипање средстава онемогућило је стварну накнаду тамо где је било и неопходно и право и за обнову земље корисно. Уз то, немогућност озбиљне процене штете кад су у питању стотине хиљада случајева намамила је свет на неисправне пријаве. Лак начин на који је то све рађено, створио је био утисак да од тог папира неће бити велике ваљде, и народ га је одмах избацивао из руку по цени од сто динара или чак мање — не сањајући да ће му спекуланти кад у њихове руке дође попети курс на 400. Место обештећења и оспособљења радних елемената, ратна штета обогатила је берзијанце, и међу њима у првом реду оне који су прописивали манипулације са њом, и својим интервенцијама са решавајућих места дизали или спуштали курс. Истргнут потпуно из руку народних, папир за обнову претворио се у папир за берзанску коцку. А на крају место обештећења народа, ратна штета донела је оптерећење тога народа новом ставком у буџету расхода, у које је требало плаћати интерес — ренту богатим сопственицима тога берзанског папира.

Закон о инвалидима имао је сличну судбину. И ту је проливено додељивање инвалиде где треба и где не треба, онемогућило истинску помоћ тамо где је она била неопходна. Место принципа *оспособљења* за рад, или оспособљења за живот где услова за рад више не може бити, узет је за основу принцип *накнаде* — као да се жртве те врсте могу накнадити, и као да је и морално чак које жртве те врсте плаћати новцем.

Инвалиди без средстава за живот и после тога закона остали су истински инвалиди, што ће рећи људи за живот онеспособљени док су милиони растурени на имућне људе, чиновнике у каријери, на пуковнике и ђенерале на положајима. Новац упропашћен, циљ непостигнут, принцип — национални и социјални — компромитован. И, разуме се, чим су мерила растегнута, врата злоупотребама широм су отворена.

Трећи закон, о аграрној реформи, није могао проћи боље у времену у коме су се укрштена три интереса — национални, економски и социјални — тако мало мирила. А овде су била сва три: национална колонизација, привредно снажење, подела земље земљорадницима без земље. Радом аграрне реформе кроз двадесет година ниједан од тих задатака није изведен.

Прво, додељивањем земље добровољцима без разлике јесу ли и хоће ли бити земљорадници, поремећена су и социјална и економска мерила. Као тамо горе милиони код ратне штете и

инвалиде, овде је издељена земља без услова за њено рационално искоришћење — ни у корист целине ни у корист сиромаха који су упућивани на своје додељење парцеле, са одређеним бројем кубика грађе за домове, да заснују нови живот као Робинзони.

Једни су успевали да га заснују — тежи или лакши — други су пропадали међу влажним зидовима од ћерпича и набоја у мочварним пољима, трећи су подлегали спекулацијама са давањем земље под закуп за новац који би потрошили у једној половини године да се у другој довијају зајмовима или где ухљебљем у општинској или државној служби. А ако се узове који нису остали на додељеној земљи да је обрађују, имају на уму други уживаоци аграрне земље, чиновници и официри који нису на њој били ни једног дана него су је уживали као ренту — онда се слика аграрне реформе види са свим својим странама. Да буде потуна, једну јој још страну треба додати: злоупотребе у додељивању земље, злоупотребе у признавању добровољачких права у уверењима помоћу којих се првобитни број од 25.000 утростручио на 75.000.

Појава увек иста: средства проћердана, циљ непостигнут, принцип компромитован — и национални и економски и социјални. Кад се саберу те многе стотине хиљада људи који су у тим првим годинама новог државног живота обигравали праговe разних надлештава, служили се препорукама, изазивали интервенције, да добију ратну штету, инвалиду, земљу или аграрни зајам, и кад се имају на уму милиони молби, решења, уверења, обвезница, и признаница који су били у промету за то време, онда се може мислити колико је тај вашар дао маха злоупотребама. Корупцију ту више не представља појединац који врши проневеру или прима мито: она је изражена у широком грабежу државне имовине, у којем само материјално оштећење државе није кобно колико морални поремећај у односу између грађана и државе, на коју сад у овом времену иза рата њени грађана гледају у истини као акционари на банку која треба да им додели дивиденду.

Том губљењу осећања за интерес целине допринело је и то што се целина није ни осећала као целина. Мерећи један другоме залагање Срби, Хрвати и Словенци као такви или као припадници појединих покрајина, као главну бригу имали су да свако од њих смањи давање а увећа примање од те заједнице, која је од почетка и пре нагодбеног споразума од августа 1939. функционисала као нагодбена.

Губљењу осећања за интерес целине допринела је затим у новој држави подвојеност интереса привредних редова. У одно-

су према једноставној привреди аграрне Србије, упад индустрије и великих банака из Хрватске и Словеније био је као данас упад тенкова у пешадију. Цифре послова скочиле су одједном на стотине милиона, нарочито оних са извозницима, са трансакцијама са имањима под секвестром, са шумским и рударским концесијама, са репарацијама, са набавкама. Спекулантима у Београду разуме се није требало дуго да уђу у те послове навелико, кроз новооснована друштва, а у том циљу, или у „национализована" предузећа у којима су се на крају уз имена људи од послова нашла и имена државних саветника, начелника министарства, професора Универзитета, ђенерала и министара. И ту је била навала на дивиденду, привидно из приватне благајне, али они који су је уживали нису остајали у незнању да је она на рачун опреме народне одбране, на рачун скупе грађе и цемента, скупог сиротињског огрева и шећера.

Чиновнички закон који је 1924. године дошао да поправи чиновничко стање које је било јадно, није испунио боље свој задатак него ли закон о ратној штети, инвалиди и аграру. Средства која су имала да боље награде оне који раде, растурена су као и она у ратној штети, инвалиди и аграру. У духу већ бирократски са својим категоријама и групама, распоређеним као на аутомату, тај закон бирократисао је и оно што никад није било бирократско: раднике у државним предузећима, сељаке на привременим службама у шумским и железничким управама, глумце. Место да сведе, чиновнички закон увећао је број чиновничких службеника. А што се тиче категорија и група, разврставање по њима начинило је праву грозницу. Сто педесет хиљада људи (у оно доба, док се број није попео на данашњи) месецима прибављало је школска сведочанства, уверења о годинама службе, о ратним годинама, и много хиљада њих дало се на накнадно полагање испита у гимназијама. Иза само неколико година живота новога закона, ефекат његов осетио се на буџету плата и пензија. Проблем међутим није био решен. Један приличан број чиновника помагао се специјалним додацима, чланствима у комисијама, наградама за прековремени рад, док је други наплаћивао услуге на свој начин а трећи убацивао у службу сина или кћер. А код свих унапређења у наредну групу била је у глави стална брига, а у канцеларији, на улици или ма где у друштву стална тема разговора.

У новим законима који су дошли у времену диктатуре, када су у ствари чиновници били законодавци, код привредних и техничких послова предвиђене су многобројне комисије са дневницама. Што се тиче директора и начелника у привредним министарствима, они су долажењем на те положаје аутоматски

постајали чланови разних државних одбора са хонорарима који су два и три пута прелазили њихову систематску плату. Начелници са платом од пет хиљада примали су по двадесет хиљада, директори државних новчаних установа ишли су на шест хиљада. Они из Министарства шума и руда уз то и угаљ, они из Министарства финансија цигарете, путер, месо, шунке са државног добра на Бељу.

Дељење цигарета министрима било је почело са две, наставило са пет хиљада цигарета месечно, а завршило тиме да су последњих година министри који не пуше есконтирали ту репрезентацију код Управе монопола у готову. Укупан износ бесплатних цигарета разним великодостојницима ишао је на вагоне. Зато је опет откуп дувана од сељака пао у бесцење.

Особље на служби у Двору, цивилно и војно, искоришћујући робу коју је Двор набављао без царине и трошарине продавало је своја следовања. Двор је шећер у Чешкој плаћао 6 динара, службеници дворски препродавали га по 8 или 10 док су се болесна деца сиромашних родитеља морала лишавати шећера, који је за њих неопходни део хране јер га је требало плаћати у трговини 12 или 14 динара.

Они који владају шумама и рудама уживали су повластице у дрвету и угљену и продавали их исто као што су железничари продавали угаљ а официри дрва. Ови последњи обично у невољи, која ипак не правда трговину државних службеника као што се у оваквим следовањима не може правдати уопште сталешко повлашћавање. Оно што се службеницима појединих струка у овим случајевима може обезбедити то је могућност али не и право оваквих снабдевања без обзира да ли су им она потребна или нису.

Неосетљивост за ситне ствари води постепено неосећању крупних. Чиновницима Министарства шума и руда, који су се навикли на повластице у цени дрвета из државних шума, није се учинило као нешто страшно кад су то исто дрво добили једне године још по нижој цени од приватног дрварског предузећа под њиховом контролом, а друге године и бесплатно. Треће године добијали су на сличан начин грађу или намештај за своје куће. Тако је почела нашичка афера, тако су почеле и друге. А кад ју је требало судити, у књигама предузећа нашле су се укњижене милионске друге бесплатне испоруке робе управној и надзорној власти, од најнижих до највиших органа. Измењен је састав највишег суда, овог који може да „касира" и афера је касирана као што су и многе друге пре но што су стизале до суда.

У нашичкој афери, у оној са откупом јужних железница, Блеровим зајмом, панчевачким мостом и толиким другима упропашћени су милиони народне имовине. С тим милионским цифрама треба рачунати исто тако у неисправним радњама многих финансијских власти — царинских и пореских — где су проневере и злоупотребе последњих година — у режимима без контроле — узели велике размере. Штете су погађале не само државу него цео привредни живот уопште. Трговци који су на царинарницама, на пример, пружали мито несавесним царинима, чинили су то на штету државе, чији је приход смањиван, на штету њихових конкурената трговаца који су остајали савесни, на штету доброг гласа чиновника читаве царинске струке.

У опорезивању владао је систем такозване *армунике* која се растезала према потребама министра финансија. За време диктатуре привредни свет имао се приклонити режиму или поднети три ударца на предузеће: шикане контролне управне власти, ограничење или губитак кредита у Народној банци и тешко опорезивање које је често боло очи неједнаким мерилима за исте случајеве. С произвољним растезањем пореске армунике ишло је несређено стање у пореском књиговодству. Оштећивани су порески обвезници, оштећивана је државна каса. Али оно што је тај лабав и произвољан механизам нарочито оштетило то је било *поверење* публике. Између пореске власти и пореских обвезника био је скоро сталан парнични однос. Број адвоката који заступају искључиво у пореским стварима попео се као никад дотле. И пореска власт почела је на пореске обвезнике одреда се гледати као на кривце и као према кривцима примењивала је казне за ситне формалне пропусте. И када би грешком пореске власти од једног пореског обвезника била наплаћена већа сума или два пута наплаћена пореза за исто време, порески обвезник је кажњаван; јер и молба за повраћај више наплаћене суме оптерећена је била таксама.

Тако је било са државним порезама, тако је и са општинским дажбинама. И ту је, на пример, као у пореској армуници, у београдској општини систем вишкова у потрошњи воде произвољно истезан. И грађани се те напасти нису могли одбранити без интервенције специјалиста који знају лекове том злу. А читав тај систем рада који је стављао чиновницима могућност да од грађана узимају више него што је требало за општину, остављао им је могућности да узму и за њих. Али систем се није показивао какав је док није дошло до тражења да грађани плате таксе за годину и две раније и док није дошло до милионских проневера.

Уколико се баш у тим последњим годинама — годинама без јавности и без контроле — држава умешала у привредни живот, утолико су злоупотребе јавних органа морале бити веће. И ранијих година, на пример, чуле су се жалбе да је трговцу -извознику стоке требало стећи благовољење два чиниоца — марвеног лекара и шефа станице који даје вагоне, а у последње време требало му је стећи благовољење још једног трећег чиниоца — повлашћеног извозника који располаже такозваним контингентом, то јест бројем грла који се може извести из тог краја. На извесним извозним станицама то је била права извозна царина уступљана човеку који „ради за владу", као што влада овом концесијом ради за њега.

Ту разлику у цени плаћа на једној страни сељак — одгајивач стоке, на другој потрошач. Кроз све те манипулације и ветеринар се из лекара изметнуо у бирократу. Био он савестан или не у стању какво је данас, сељак који стоку гаји од њега нема вајду. Помор стоке од заразних болести који нашу земљу годишње кошта по неколико стотина милиона динара, јасно показује да држава интервенише у привреди само из фискалних интереса, јер би њена интервенција у бесплатном убризгавању серума против заразних болести била корисnија него ли доделивања повластица за контингенте за извоз. Читава радња са Призадом, која је управну бирократију увећала са привредном бирократијом, била је такође извор злоупотреба. У сваком случају установљена са идејом да смањи зараду посредника, радња Призада завршила је била као скупо посредништво.

У времену широког пада јавне нарави нема установе која не подлеже кварењу, јер гарантије не може бити у прописима ако их извршују људи несавесни или слепо послушни у служби несавесним људима.

Корупција се показује у два вида: као појава, ређа или чешћа, или као стање.

Има повремених злоупотреба људи лакомислених или подложних изузетним искушењима, често у тешким часовима егзистенције своје и своје породице. Има и сталних злоупотреба порочних људи, код којих је поткрадање јавног добра устаљено, као крађа професионалних лопова. И једне и друге злоупотребе, оне прве повремене и изузетне, и ове друге сталне и професионалне, представљају ограничен број, један скоро нормалан проценат јавних сабласти, које социологија предвиђа, с њима рачуна, и друштво се од њих брани уз помоћ целог света. Јер у суду целога света у редовним приликама пресуђују жива здрава мерила о тим невољним и вољним злоупотребама.

Опасност по једно друштво настаје тамо где се огрешења о јавно добро не показују као индивидуалне појаве — као невољне или вољне злоупотребе појединаца, него као широко распрострањена болест јавних нарави. Успешне одбране од злоупотреба не може бити тамо где се јавно друштво успешно не брани од њих уз помоћ целог света. А то је случај тамо где мерила о добру и злу у том ширем кругу нису осетљива и строга. Ту се корупција, или да се природа болести јасније схвати — кварež, лабавост у вршењу дужности, љигавост нарави, затварање очи на т.зв. „ситне људске слабости" — јавља не као појава ређа или чешћа, него као стање.

Права опасност по једно друштво од тих „ситних људских слабости" настаје од тренутка када о њима велики број чланова једнога друштва почне говорити с доброћудним подмигивањем и осмехом, с једним лицемерним благовољењем у коме се подсвесно крију олакшања сопствених терета на савести, и крију се жеље да та мерила о добру и злу буду алватнија и лакша.

Тамо где се корупција показује не као низ посебних појава него као стање, материјалне злоупотребе (на које се обично мисли када се говори о корупцији) представљају мању штету од тог спуштања моралних мерила. Када великом броју људи, поготову оних у чијим рукама је судбина земље, као главна брига постане да живи што угодније и где год може избегне сопствени напор и жртву, таква широка кварež нарави мора да подрије темеље и самог државног живота.

Ту је прва „пета колона". Без ње она коју непријатељ плаћа не би била у стању да успе. Она је та која је у току 20 година страћила милијарде народних војних буџета не зна се на што, она је та која је слабо наоружане армије 6. априла 1941. оставила без организованих штабова, без апарата за општење између армија и Врховне команде; она је та која је — иза онемогућења београдске радио станице 6. априла 1941. оставила земљу без сваког обавештења на милост и немилост пропаганди непријатеља; она је та која је омогућила да се у критичном часу на многим положајима војним и цивилним нађу људи недорасли ситуацији, слабићи и саможивци, презаузети тада као и увек до тада, само бригом о себи и својима; она је та која је у последњем повлачењу из Грчке, оставила без ичијег старања и помоћи две хиљаде војника и официра, у логору само педесетину километара од Пиреја и бродова — да падну у ропство немачко пошто их се пре тога неколико стотина потопи.

Од непријатеља плаћана пета колона калаузама отвара врата непријатељу, али ова далеко многобројнија јавна пета колона с титулама и одличјима, годинама пре 6. априла остављала

је непријатељу та врата широм отворена, растројавала земаљску одбрану, слабила дух отпора и убијала веру у вредност отпора.

Са својом великом осетљивошћу у питањима јавног морала, Љуба Давидовић није још могао бити свестан размере зла на које је ударио, када је покренуо борбу против корупције. У времену када је он пројектовао закон за сузбијање корупције, још се нису видела јасно сва многострука оштећења јавног добра — народне имовине, законитости и јавног поверења. Међутим, зла су расла и гранала се. И злоупотреба једног, другог и трећег оштетила су наш народ у нечем што је за њега било драгоценије од свих упропашћених милиона, оштетиле су га у његовој моралној тековини, тешким пожртвовањима стеченој кроз век и по једне светле историје.

„Пораз без боја" — како је народ с горчином у души назвао слом у априлу 1941, пораз за какав он није имао примера у својој историји остаје као немилосрдан суд о једном жалосном времену и као наук за сва времена. Наук скуп али који не сме бити без користи.

„ДРЖАВА ИЗНАД СВЕГА"

За државу се каже да представља општи или јавни интерес. Каже се тако и формулише. Али када се уђе дубље у испитивање формуле и онога што она у даном случају стварно садржи, долази се на питање: колико се у ком случају држава не само по дужности признаје, него у свему и свачем убеђено схвата и осећа као будни и непристрасни чувар тога општег интереса? А чим је у питању не формула него осећање милиона грађана чије многоструке интересе држава заштићује, разуме се зашто је схватање веће или мање, релативно зависно од тога колико се држава, кроз колико случајева, кроз колико времена и доживљаја једног народа показала као истински бранилац његових интереса. И према томе разуме се ако држава у тој улози код нас кроз приличан број година није била стигла да се с тим неприкосновеним кредитом уврежи у осећања — у нашем још младом државном животу.

У току више од једног столећа поколења су засведочавала родољубива осећања, с великим пожртвовањима. Али та залагања за општи интерес не могу се приписивати осећању *за државу* у ужем смислу те речи, то јест за остварену организацију народног живота. Општи интерес и држава, по правилу два синонима, два израза за исти појам, ту се још нису била потпуно поклапала. У том времену историјских искушења за судбину народа као народа, осећања су била преимућствено

национална: нагонска осећања самоодржавања каква год била техника државног оквира, он се осећао као свој оквир, и у том смислу и држава осећала се као своја: осећала се у националним манифестацијама државног живота, скоро у симболима, у знамењима тога заједничког живота, у имену, у представљању — репрезентацији нације као нације, у народној цркви, школи, у застави, у Круни, у војсци.

Али све то још није било оно чиме би се држава као организација народнога живота, у свима областима тога живота преплела са његовим осећањима, уткала у његове навике, поистоветила у његовим мерилима о стварима. То још није било стање у коме би држава деловала не само принудним наређењима закона, него саживљеним утицајем, моралном дисциплином и ауторитетом тих законских наређења, како је то било у земљама које су бројале по неколико векова државног живота.

Тамо је држава представљала једну традицију, закон и нарави једнога народа развијали су се међусобним утицајима једних на друге. Закони су утицали на нарави, и нарави на законе. И када су се закони коренито мењали, чак иза жестоких узбуна на начин на који су били уређени односи у појединим областима народног живота, схватања о суштини остајала су непомућена — о држави не само као о симболу, о имену и о барјаку, него и као о суштини: као о стварној окушаној заштити општег интереса, интереса целине и интереса сваког појединца у њој. Колико се држава може да утка у народни живот, и у његова схватања и начине гледања на све, показује француска историја. Мало је примера у којима су се — у дугом току државног живота — кроз векове догађале тако дубоке промене као у Француској. Па ипак пуно је чега што је у тој на први поглед разбијеној историји преживљавало и најкрупније промене, и што је на крају остало као чудан амалгам века Луја XIV, Француске револуције, Наполеона, Луја Филипа, Другог царства и Треће републике. Све је то једно друго рушило и ипак све се то, са многим својим карактеристичним обележјима повезивало. Свако је поколење вајало свој лик државном телу, давало свој ритам његовом ходу и вршило често пута крваве операције на њему, али је скелет остајао непоремећен. И зато се ту држава показује као жив организам, као нешто што је не само живело него у том животу показивало отпорну животну снагу. С тим живим организмом држава се ту осећала као оквир не само национални него и као општи дневни и вековни животни оквир.

До таквог органског схватања и осећања државе није могло доћи тамо где та установа није имала довољно времена да

међусобно саживљеним законима и наравима, саживљеним менталитетом легалним и моралним, развије таква схватања и осећања.

Кад се данас, на пример, с неверицом говори о Албанији као држави, и закључује о узалудним покушајима за стварање једне самосталне албанске државе, очевидно се греши кад се све тешкоће приписују било малом просвећењу, било племенској и верској поцепаности. Несумњиво све то отежава постављање једне националне духовне дисциплине као основе за државни живот. А и отежава још и тешка сиротиња једне економски неоспособљене земље, кроз векове запуштене и експлоатисане. Али то нису једине тешкоће. Једна можда већа од свих је што је тај несрећни народ на једној страни уопште без живе традиције о својој држави, а на другој зна само за борбу против државе — кроз векове за њега туђе. Кроз векове држава је за тај народ представљала само намет и принуду.

И у тешкоћама наше државе да развије и уздигне схватање државе као установе јавнога добра, као гарантије општег интереса, било је нешто од тога.

Каже се да је сељак у револуцијама 1804. и 1815. ослободио себе и земљу. Али у идејама широких маса природно је било да се ослобођење схватило као апсолутно у много чему — од чега ни сопствена национална држава није могла ослободити своје грађане.

У расправама народних вођа у Карађорђевом устанку, у самом зачетку обновљене државе, и у другим борбама које су у Милошевом и Александровом времену добиле одређенији смисао у покрету уставобранитеља, у читавом том метежу првих година још вазалне Србије, било је свега: опште сировине нарави, необузданости главара вичнијих борби него послу организације народног живота, а било је и подлегања разорним сплеткама споља — Русије, Аустрије, Порте. Али сама та појава, да су посебне побуде и интереси узимали маха, сведочи о оскудици оне природне дисциплине коју само један развијени државни живот обезбеђује.

Требало је времена, требало је осведочења солидарности кроз нова и нова искушења у великим догађајима младе Кнежевине, а потом младе Краљевине, да из узајамних залагања, са солидарношћу нације, израсте и дисциплина државе. У револуцијама 1804. и 1815. борило се за ослобођење народа, у ратовима већ формиране Кнежевине и Краљевине, народ се већ налазио у оквиру државе. Девиза „за Краља и Отаџбину" место оне „за крст часни и слободу златну" обележавала је у ратовима

који су завршени Балканским и Првим светским ратом, то сврставање народног живота у државни оквир.

Схватање државе у тим последњим годинама предратне Србије — само један век иза Карађорђеве и Милошеве револуције, није још могло бити развијено у потпуности. Грађани њени нису ту државу још схватали и осећали као савршен инструмент свога дневнога живота, али су схватали као гаранцију независног националнога живота. Велики историјски судбински интерес ту је себи потчинио и узајамношћу повезао све друге посебне интересе. Народ и држава нису још представљали у потпуности једно, али над један и други појам издигао се трећи — нација. И тај трећи појам — нација, надахнуо је једну моралну дисциплину која је задивила свет.

Само се замахом тих судбинских осећања — бити или не бити — као осећања општих, заповедних и неодољивих, може објаснити оспособљење једног скромног државног апарата за његову тешку задаћу у тим последњим историјским годинама предратне Србије.

*

Тешка искушења дугог рата, исцрпљење земље и исцрпљење народа, и из основа нови и друкчији задаци државе у државној заједници Срба, Хрвата и Словенаца, изменили су много шта, па и услове за схватање државе.

Од дана уједињења, држава Срба, Хрвата и Словенаца преузима на себе више задатака — са мање средстава.

Краљевине Србија и Црна Гора, аутономна Хрватска, Далмација и Словенија са законодавствима Аустрије, Војводина са законодавством Мађарске, и Босна и Херцеговина са смешом једног и другог — чине једну државу. Тај преображај, међутим, претпоставља не само реформе опште државне управе, него дуго и врло сложено изједначавање посебних закона који уређују најосетљивије интересе државног живота, економског, социјалног и културног. То јест измену оног што је годинама срасло с наравима.

Исцељење разорене земље, изједначење закона, замена круна, ратна штета, додељивање инвалиде, национализација добара, питање добровољаца и многа друга — сад све сложенија питања економска и социјална: питања привредних и професионалних комора, радничког законодавства — осигурања и синдиката, одабирање чиновника из разних области, њихово разврставање, па тарифна и девизна политика: све то и много друго

шта дошло је као нова или као већа брига него у предратној Србији.

Све то пало је на плећа преполовљеног државног апарата, а међутим све то дошло је у једном времену у којем је све земље у Европи био захватио *хук етатизма*, то јест тежња да држава узме све у своје руке.

Та свенадлежност државе дошла је код нас у једном стању у којем схватање државе не само да није још било потпуно развијено, него је у много чему и на многим теренима било негативно. У предратној Србији недостатак правог схватања државе накнађивало је хомогено и солидарно национално осећање.

Међутим, то што је у предратној Србији ишло у прилог држави, у новој држави, у Југославији, ишло је у много чему противу ње.

Пре свега од те државе, свет измучен дугим ратом, очекивао је сувише. Никога међутим она није могла задовољити много. Ни саме Србе у Србији, који никако нису могли разумети шта је то на чему им завиде њихови нови сугрђани из њихових других крајева, и Срби и Хрвати и Словенци. А поготову нова држава није могла задовољити кроз цео тај период нове државе — занемарене, такозване пасивне крајеве нарочито: Санџак, Црну Гору, Херцеговину, Лику, Далматинско загорје, острва. Њих што им нова држава није више донела, а друге као Војводину, на пример, што им је нова држава више односила него што су они мислили да је право. Без обзира на питање о уређењу земље и питања економска или финансијска, Хрвати а приори нису могли у новој држави наћи задовољење своје националне амбиције. Дуга државно-правна борба у ранијој државној заједници са Мађарима и у Монархији хабзбуршкој уопште, укоренила је један парнички „правашки" менталитет у ширем смислу те речи, изван оквира једне странке која је то име носила. На другој страни, у Словенији, и сама конзервативна Словеначка пучко-клерикална странка, показала се увек готова — кад год јој ситуација у Београду није обезбеђивала превласт и самовладу у Словенији — на политику која је мало била позитивна и државна.

С тим оптерећењима националним, верским и регионалним, у једној економски неразвијеној земљи, државни механизам није могао бити савршен. Ни у редовним приликама. А поготову морао се осетити као недорастао задатку када се и таква још неизграђена држава повела хуком етатизма који је понео друге земље око ње.

*

Време између два светска рата обележено је појавом такозваних тоталитарних идеологија и тоталитарних режима. За разлику од ранијих политичких и политичко-националних идеологија које су давале одговор на један део питања, остављајући друга науци, филозофији, религији, тоталитарне идеологије дале су одговоре и решења за сва питања живота како друштвене заједнице и човека у друштвеној заједници, тако и појединца од рођења до смрти. Све се у њима и равнало „у потиљак". Проглашујући тоталитарне идеологије као вјерују народима, тоталитарни режими сасвим природно морали су тај тоталитарни карактер дати у читавој државној организацији. Сви тоталитарни режими, са два супротна пола идеја, фашистичког и марксистичког, и други са својим специфичним идеологијама као што је, на пример, био коренито реформаторски режим Кемалов, неминовно су морали доћи на етатизам. И други чак на средини између та два тоталитарна идејна табора, па и сами демократски режими са прихватањем социјализације јавних добара, државних монопола и планске, дириговане или контролисане привреде, морали су такође све више проширивати надлежност државе.

Али свуд је ту етатизам, с више или мање разлога, могао бити образложен логиком поретка и идеја.

Аномалија у случају Југославије била је да је од 6. јануара 1929. држава под диктатуром закорачила у све области народног живота — не да пословима да правац и да их води, него да их држи у зависности од власти. У питању није било остварење програма економског и социјалног него само једна политика самовладања. Док су на другим странама, у етатизму, привредни и социјални системи опредељивали политику, овде, у етатизму Југославије, политика је опредељивала привредне и социјалне услове народног живота: произвољна, празна, јалова политика владања ради владања.

У држави, која није вођена ниједном стваралачком идејом ни присном бригом о пословима, а држи их у својој зависности — у „надлежности" ради надлежности — та крута машина се бирократизује.

*

Али осуда етатизма у савременој држави могла би се и погрешно разумети ако би се схватила као узбуна на тежњу да општи интерес у свима гранама народног живота буде пресудан за све друге посебне интересе.

У савршеном друштву економски и социјални услови постају тако сложени, да се ничији посебни индивидуални интерес не може поуздано обезбедити без те превласти колективног интереса. Ако се организација целокупног живота једног народа схвати као држава, у најширем смислу те речи, она у том широком оквиру истину треба да захвати све.

Али разрађена до краја, та државна организација претпоставља једно органско гранање с неколико подоквира у великом државном оквиру.

Први је подоквир иза широког државног, самоуправни оквир, државних јединица обласних или окружних односно среских. Други је подоквир општина. Тако схваћена држава остварује кооперацију широког броја грађана у најосетљивијим питањима народног живота.

Решетањем кроз неколика решета, ту се интереси општи и посебни — по крупноћи зрна — распоређују правилно и складно.

И, уколико је једна држава с мање савршене технике у самом свом механизму, с мање једнообразности у склопу, с мање традиционалних осећања за права и дужности грађана према њој, то решетање кроз неколика решета нужније је. И сарадња многих хиљада руку нужнија је.

Држава у којој народ има реч у општини, у самоуправној области и у парламенту тим решетањем кроз поступне форуме, који одговарају значају и природи интереса, измирује их и уравнотежава. Држава, схваћена не као издвојен, највиши од тих форума јавне власти, може и треба да има све у својим рукама. Јер, у таквом случају у ствари народ има све у својим рукама.

И само с том великом запрегом народних снага држава може бити снажна.

У таквом једном етатизму, обиље је иницијатива, утакмица енергија, јемство је за јавни интерес: све оно што иначе упропашћује бирократизација државе.

*

Држава која је последњих година код нас хтела да има све у својим рукама, стварно није се показала у стању да ишта захвати озбиљно. Те руке отварале су се само када је требало заграбити плен, а стезале се снажно само у песницу, када је њоме требало замахивати над главом народа. Нерадне руке спутавале су радне. И држава замишљена 6. јануара као свемоћна показала се јадније него икад немоћна пред озбиљним проблемима који су управо у томе времену наишли.

Они који су мислили да је довољно поставити државу као идола, страшило према коме ће свако приклонити главу, нису имали јасну представу о држави.

Држава не може опстати ни као кип од камена, ни као онај мртви механизам, Чапеков робот, човек-машина, на којем треба притискивати дугмета за покрет у једном или другом правцу. Уоквирујући народни живот у себи, држава је жив организам, с крвљу и месом, који се креће снагом те крви и меса, и радњом нерава, у сплету врло сложених и усредсређених у мозгу а не у песници.

Они који су државу схватили као нешто што постоји само собом и што је само себи довољно, независно од народа, у ствари испразнили су државу сваке садржине и лишили је њене снаге, лишили и разлога због кога и постоји, и са таквом државом — сувом љуштуром без језгра — ушли су у решавање три тешка проблема.

Иза Радићевог убиства у Народној скупштини, Хрвати су прекинули везе са Београдом. Ситуација је уистину била озбиљна. Економска криза која се управо у то време свалила свом тежином на аграрне земље, наметнула се као други проблем. Као трећи била је парламентарна и уставна криза, обележена од времена седам Узуновићевих влада и две владе Вељe Вукићевића, нескривеном тежњом самовладања.

Против те немани са три чељусти, место св. Борђа с копљем чији је сјај заблеснуо очи аждаји, испрсило се — не против ње него против народа — једно коло политичких погорелаца, оних управо који су аждају и одгајили.

Они су сада били ти који су оличавали јаку државу.

С њима се зачиње крути етатизам. И уста из којих никада није изашла права реч, прокламована је девиза „држава изнад свега", обзнањено је укидање Устава, указом озакоњена нова нација, нов патриотизам, нова застава. А рукама истих људи исписана је нова страна историје за три народа. Срби се више нису смели звати Срби, Хрвати — Хрватима, ни Словенци — Словенцима: за све то гледано посебице — могло би се рећи да је било детињасто — да последице нису биле тако трагичне!

У том државном дилетантизму, зачињеном лицемерством, играње са осећањима народа није могло свршити добро.

Ако је држава имала да буде изнад свега, изнад чега је сад та кућа од карата иза 6. јануара постављена? Изнад свега онога што су државни неимари од Карађорђа и Милоша изграђивали кроз век и по, камен по камен. Изнад уверења за које су милиони дали своје главе, изнад сваке традиције, изнад једне крваво проживљене историје. Кад се све то са заставама од Куманова

до Кајмакчалана баци у музејске подруме, шта је то што је сад представљало ту нову државу? У чему је било њено постоље? Шта је уливало веру у њу, шта респект према њој? Шта је јамчило да тај лист хартије којим је онда створена једног дана неће бити замењен новим листом хартије другог дана?

Какав год био Видовдански устав, док се редовним путем гласом народа не замени новим, он је за све Србе, који су преживљавали тешке борбе за уставност, био Устав.

Хрватски вођ, др Мачек поздравио га је напротив веселим усклицима „Лајбек (прсник) је раскопчан!" у горкој заблуди да ће коме од сада бити шире око груди. Не осећајући се за све време од 1918. у новој држави потпуно као у својој, Хрвати су мало вере показивали свима реформистичким програмима на српској страни, гледајући у самој идеји реформисања а не чупања из корена — старање Срба да очувају свој државни континуитет предратне Србије. Нису могли да схвате да је то природна тежња једног народа који је тај скупо плаћени кров над главом израђивао кроз много година и много искустава, а још мање су били у стању да схвате да је то осећање чврстог државног тла под ногама у највећој области нове државне заједнице једна гарантија здравог развоја читаве заједнице. Јер само оно што углаве са народом који даје цену својим правима у држави и даје озбиљну цену држави, Хрвати су могли рачунати као постављено на поуздану основу.

Али ако су Хрвати, у вековном изграђивању своје државне идеје сматрали да једна tabula rasa — потпуно рашчишћен терен — оставља слободно поље за све комбинације, Срби нису могли рушити од темеља оно што су камен по камен изграђивала најбоља поколења а да у том разарању не снизе и саму идеју о држави као држави.

Шта је уопште могла остати као идеја о тој држави иза свега што је с њоме чињено — с државотворним паролама — од 6. јануара 1929?

Три шестојануарске „државне" партије које су једна за другом мењале фирму истих људи! Посланици без бирача, сенатори без Сената! Иза убиства краља Александра 1934, на престолу Принц-регент који је самом себи дао ту титулу; на положају врховног команданта војске човек који није био једног дана војник! Један исти октроисани Устав кажњава реч против јединства и даје овлашћење за комадање државе. Хрватска бановина издваја се као једна федеративна јединица у заједници не зна се каквој и с киме, од сутра, ни у ком односу према оном што данас остаје нераспоређено територијално ни уставно! У тој анархији од дна до врха осамнаестогодишњи владалац имао

је да преузме престо 6. септембра 1941: сам, без икојег парламентарног форума, без закона према којем треба да се изврши избор тога парламента, без закона који му одређује надлежност.

До последње цигле из државне грађевине извучено је било све: ни устава више, ни једног уставног фактора!

Ту развалину од државе Кнез-регент хоће да покрије још једном хартијом: у јануару 1941. он пројектује октроисање једног саветодавног тела од 25 лица које треба да санкционише његову узурпацију власти и после Краљева пунолетства. Краљ је имао да краљује, а самозвани Принц-регент да влада!

Државотворци који су правећи све за себе хтели тобож да ставе све у руке државе, оставили су ту државу без руку и без главе: растројили су је уставно, затровали морално. Отупили су је од народа, испразнили су је сваке садржине.

*

У тражењу узрока страшноме слому од априла 1941, треба се вратити мало у коју годину уназад.

Никад се име државе није узносило више него у тих дванаест година: њено име, њена снага, њена свемоћ.

6. априла 1941. народ се осетио изневерен с многих страна. Међу онима који су га најболније разочарали била је та сабласт од државе, нешто што се годинама под тим именом наметало његовом страхопоштовању, а што у ствари није више постојало.

Ни ње, ни оних који су се кроз те несрећне године у њено име прсили — у суђеном часу нигде није било!*

---

* Ово је део рукописа *Кроз две деценије Југославије*, који је настао током боравка Милана Грола у Лондону, за време Другог светског рата.

ПЛИМА ЧИТАЛАЧКОГ ЗАДОВОЉСТВА

Милисав Савић, *Ожиљци тишине*, Светлост књига — Рашка школа, Београд 1997

Да „коначни смисао и облик једној животној причи даје смрт а не рођење", како стоји у једој од „фуснота" Милисава Савића (1945), потврђује и фингирана, литерарна, варијанта животописа три јунака (јер „живот се, ипак, не да описати") из његовог најновијег романа *Ожиљци тишине*, у којем писац, у властитом трагању за границама и смисленошћу света који запрема простор књижевне стварности и свести, покушава да, кроз биографски привид живота двојице великих српских писаца двадесетог века, Црњанског и Андрића, као и наратора, шездесетосмаша залуталог у ратне и параратне деведесете, изгради једну од литерарних хиперстварности, односно аутентичан свет фикције. У самој смрти, односно последњим данима овоземаљског живота који су и једна од нараторових прозних халуцинација, двојица писаца, повучени и ћутљиви Андрић и ерупптивна прзница Црњански, замењују своје, већ до стереотипа доведене улоге, наиме, ћутолог смењује брбљивца. Но, ствари нису тако једнозначне, у иронијом засењченом покушају романсирања њихових биографија, какав је Савићев роман, у преклапању и мешању двају шпилова карата, карата књижевности и карата живота, и у једној и у другој биографији, односно њиховим свесним романескним мистификацијама, налазимо, у свакој, током реконструкције система на коме почива ово дело, а које приповедање третира као мимезис приповедања, различите елементе могуће целовитости, односно могућности да из сваке приче произађе било која друга. Другим речима, Савић, у једној посве постмодерној перспективи, која подразумева не само нестабилног и неухватљивог аутора већ и бескрај асоцијативних варијанти склопивости прича, истражујући властиту изражајну варијанту досезања до чисте форме књижевности, покушавајући да исприча причу која би била једна од „опклада са вечношћу", а заправо, под сенком подразумевајуће премисе да су све биографије и аутобиографије лажне (а самим тим и све приче у односу на оно што би површно именовање одређивало као животну стварност), само могућа мрежа њихових читања, конструише припо-

ведну стварност која је суверена у својој потпуности. Стиже, дакле, до текста који, по себи, јесте фикција, привид, папирната игра над светом, но који, читаоцу док чита, бива модел стварнији од стварног. Други модел приповедања, онај који се ослања на конкретно, на литерарно преформулисане животне чињенице, нуди се читаоцу у додатку романа под називом *Прича која се није дала испричати*, што је у овој игри поетичких фуснота, у ствари фуснота претходног Савићевог романа *Хлеб и страх* (1991).

У својој романескној конструкцији света, у којој присуство треба да проговори одсуством, Савић од самог почетка романа проблематизује властито приповедање кроз разматрања нелагодности позиција наратора, јунака, јунакиња, уопште разноликих видова стварности који морају да се прилагоде облику текста, не би ли на посебан начин постали и читаочева стварност. Саму ту ситуацију читаоца овог романа, ону у којој овај тек треба да се нађе, писац најављује већ на његовом почетку — „све што следи на овим страницама потпуно (је) фингирано. Нема чврсте и целовите приче већ само наше чежње да се она — без класичног лика и јединственог приповедачког гласа, са много почетака и завршетака, кошмара, налик сну (више ружном него лепом), саткана од неартикулисаних крикова и дубоке тишине — ухвати у свом првобитном и готово неизговорљивом облику."

У сталној пародијској шетњи око својих јунака, Андрића и Црњанског, наратора-писца-јунака (како кад позиционираног) и две јунакиње, нараторових љубавница, манифестне и латентне, М. и С., Савић организује романескну структуру у три основна, паралелна тока — љубавно-необавезно-исповедно-пародијске приче наратора, која има и поетички рам, затим шпијунске и политичке приче о Милошу Црњанском и његовом повратку у домовину, и, епистоларне парабиографске монтаже у једној од мистификација Андрићеве биографије у којој „пикантни" и непроверени подаци наратора, аутора писама Андрићу и о Андрићу, откривају затамњена места његове биографије, ванбрачног сина из Сокобање, псеудониме у *Политикиним* „Писмима читалаца" која одају Андрићев незамислив политички ангажман... Различите позиције приповедача у овим приповедним токовима подсећају на некакве „стилске вежбе" у којима кроз изненадне измене различитих приступа књижевном делу видимо мешање „високих" и „ниских" књижевних жанрова иза којих читалац покушава да препозна оно што је текстуална стварност. У том тражењу, у игри текста, приповедна стварност му на сијасет начина измиче, с обзиром на то да она и чини тајанствени предмет овако фингиране детективске потраге.

Писац, у сваком моменту, кроз више паралелних прича, и поетичких и стварносних, меандрира читаочевом свешћу путем изненађења и, успоставља низ, за читаоца битних, социјалних, психолошких и онтолошких релација, у којима тежи да кроз читалачку идентификацију

са сваком од њих иницира плиму његовог задовољства. Она се постиже и подразумевањем „техничке" чињенице — да писац тајанствени кôд својих прича никада до краја не отвара, да у резерви увек држи неки комадић нереченог, ненаметљиво али несумњиво, похрањен иза заводљиве лакоће приповедања.

Паралелно водећи есејистичке и поетичке слојеве текста са чисто фикционалним, преламајући и моменте најзаводљивијег приповедања са свешћу текста о тексту, Савић у све три приче покушава да сачини један попис „ожиљака тишине", оних детаља који су невидљиви за конвенционалну стварност ових и овако замишљених биографија. То је ваљда и разлог да свог читаоца позове на ово несвакидашње путовање биографијама писаца, стварних или фиктивних, свеједно, јер се само у путовању и у читању чини да свет нема краја. А свака прича је испред, ако не баш и насупрот — смрти.

Ненад ШАПОЊА

ПОЕЗИЈА И ЕГЗОТИЧНО

Маја Херман Секулић, *Из музеја лутања*, Матица српска, Нови Сад 1997

Путовање и лутање главни су мотиви збирке песама *Из музеја лутања* Маје Херман Секулић, а у свих шест циклуса ове књиге они су заправо друго име за тражење идентитета, као и за естетски аутентично обнављање и уобличавање доживљаја из прошлости. (Треба рећи да је мотив путовања у књижевним делима још од најстаријих времена симболизовао потрагу за истином, миром, бесмртношћу или тражење и откривање духовног средишта.)

Сам наслов збирке *Из музеја лутања* у себи носи парадокс јер реч музеј повезује са речју лутање односно са бесциљним ходањем и кретањем у погрешном правцу. Наиме, реч музеј подсећа на нешто што је по дефиницији супротно кретању и лутању. Код Грка и Римљана речју музеј означавани су место или храм који су били посвећени музама, а од доба ренесансе том речју се назива место на коме се чувају одређени предмети. У двадесетом веку, нарочито међу припадницима авангардних и неоавангардних покрета у књижевности и уметности, појам музеја је имао изузетно негативну конотацију и најчешће је схватан као нешто мртво, непокретно. Према томе, полазећи од назива, ову збирку могли бисмо слободно да дефинишемо као особени, лични, интимни музеј, а песме у њој као експонате овог песничког музеја. (Наслов ове збирке песама подсећа ме и на знану синтагму Имагинарни музеј Андре Малроа.)

Већ први циклус *У сенци сенки* чине исповедно интониране и лично обојене песме. У њему набрајање историјских чињеница и сећања на поједина поглавља породичне историје попримају елегичан тон или бивају лирски поентирани. Други циклус песама *Плава кућа* повезујем са ауторкином путописном књигом *Прозор у жаду* и откривањем егзотике. Песме ове песникиње прожете су егзотиком а истовремено су и нека врста лирских записа са путовања по егзотичним местима и пределима. Поетски говор је иначе говор жудње, а егзотика у песмама наше песникиње симболизује Друго, другачије као што изузетно чулне слике и јарке боје манифестују говор жудње. И циклус песама *У сенци змије* води нас у свет тропских врућина, дилувијалне влажности, где су „боје јаче од значења", у дивље и рајски нестварне пределе о којима смо сањали или читали док смо били деца. Он нам дочарава обиље мириса, звукова и боја, чудесну раскош биљних облика а симболика змије и сенке евоцира свет који је истовремено измаштан и готово опипљив. Неке од песама насловљене су музичким терминима (*Боса-нова, Јужњачки блуз*) који симболизују и изражавају животворни принцип. У песми *Гамбо* која говори о једној врсти густе чорбе, алудира се на амерички грађански рат (*Шерманов марш*), на поразе, уништења и све оно што „нисмо учили у школи", а што је учитељица живота последњих година понављала и нама у виду окрутне ратне лекције. Суровост историјских догађања и деструкција у овој песми бивају иронично транспоновани у лековиту кулинарску делатност. У песми *Индиго* слушање регеа „пут је до амнезије", пут ка првобитној невиности и простору где се „море спајало с небом" као „индиго с индигом". Индиго је ту и модра боја и оно преко чега се оставља отисак на празној белини папира, дакле, доживљај и његов поетски израз. Тему мора, односно воде и неба, песникиња развија у песми *Гласови дубина* из последњег циклуса. Циклус *Између две олује* враћа нас „припитомљеним" пејзажима и пределима Европе и Северне Америке и тражењем „свега што је постојало" у њима. Олуја у Библији означава божанско посредовање. У олуји се исказује стваралачки чин, а код романтичара, олуја је симбол тежње за страснијим и узбудљивијим животом и постојањем. Песма *Између две олује* изражава управо тај тренутак мировања између два тренутка стварања, односно интензивног постојања. У песми *Сценографија* пред нама је ноћна Венеција и песникиња као да нам у тој атмосфери измишљања реалности открива своју поетику. Песме циклуса *Неиде другиде* говоре о смрти и духовним сродницима песникиње, умрлим стваралоцима: Данилу Кишу, Енди Ворхолу, Владимиру Набокову, Васку Попи, Машадо Де Асису. Песма *Пирамида* кореспондира са помињањем уништених синагога у песми вендерсовског наслова *Анђели над Берлином*, а све се то повезује са уништавањем хиљаду година цивилизације иза које као сведочанство величине остаје само пирамида — Шилеров гроб где је његово име исписано словима готице. Циклус посвета стваралоцима бива допуњен песмом *Белина* — елегичним обраћањем родном граду

од којег је остао „само ветар у амблему". У тој песми белина је боја невиности, светлости, радости али и жалости. Како каже песма: „авети његових бивших грађана, давно избачених / из гробова и кућа" могу да се виде „само када напада дубок снег, пршић, само / када завлада гробна тишина. Они су једина белина." Последњи циклус *Зови ме Ишмаил* састављен је од херметичнијих песама или песама које литерарним алузијама и цитатима приповедају о жудњи за оним чега има само у сећањима, изгнаничким лутањима који су последица ишмаиловске уклетости. У песми *Картографија* поезија се дефинише као уметност стварања духовних мапа „бојама маште" које сежу до „граница сећања". Оно емпиријско, стварно, „апстракција угажене траве", изнова се доживљава и „нетакнуто осипањем" васкрсава помоћу оваквих мапа-песама, као што нестале цивилизације бивају донекле оживљене помоћу археолошких ископина. Песма *Гласови дубина* као да призива древне гласове сенки из првог циклуса песама. Песникиња каже: „певала бих гласовима ушушура / чујним само преко хидрофона / певала бих гласовима изван слутње / древним / забележеним / неодгонетнутим / нечујним / на површини / чујним само у дубини". Ти гласови из дубине јесу гласови исконског, можда гласови земље без обличја и пусте, кад се растављала светлост од таме и вода од копна. Ако је песникињи у песми *Сценографија* праелемент вода, односно „море једина истина" и „ехо свега што је постојало", онда су гласови китова „обдарених мозгом старијим од људског / који нам певају песму о почетку" и песма шеве која тек када се „вине високо и постане невидљива" почиње да пева, они прави звуци те истине која је старија од свих истина. *Зови ме Ишмаил* прва је реченица романа Хермана Мелвила *Моби Дик* а истоимена песма-цитат јесте варијација на тему белине о којој са толико ерудиције и скоро филозофски пише Мелвил у поглављу свог романа *О белини белих китова*. „Белина је непровидна", „белина је тама", а можда и симбол невиности као у песми *Белина* или је то једноставно белина неисписаног листа хартије. А можда само оно што је сликар Василиј Кандински називао „ништа пре сваког рођења, пре сваког почетка." Јер бити видљив, односно бео, како се каже у овој песми, значи бити способан да стваращ чисте архетипске слике.

Поезија Маје Херман Секулић је естетизована и у њој се укрштају оно исповедно са интелектуалним, лирски асоцијативно са књижевним алузијама и скривеним цитатима. Њена поезија је истанчана и осетљива за нијансе, боје и мирисе. Нама који живимо окружени сивилом, бедом, глађу, страхом, смрћу, лажима и безнађем, оваква поезија омогућава да видимо раскошније, живописније и егзотичније пределе, пределе какви се можда могу наћи још само у сновима или дечјим маштањима.

Милан БОРБЕВИЋ

КОТРЉАЊЕ И МЕЛАНХОЛИЈА

Звонко Карановић, *Мама меланхолија*, Просвета, Београд 1996

„Писање је друго име за страх", стих је у првој песми Карановићеве збирке, уједно и једна од првих „поетских дефиниција" којима обилује ова књига, а које имају парадоксалне атрибуте оба дела синтагме. И те како важне за поезију коју пише Карановић, као прави поетски оксиморони, ове „поетске дефиниције" су изразито подложне преименовању и управо у тим процесима „слепе размене дахова" налази се динамика и напетост у овој поезији. Остаћу за сада код поменутог стиха. Док је писање у Карановићевој верзији само пука симплификација множества (актуелним речником би се рекло — виртуелних) стварности, страх поприма значења референтног оквира за неумитност и њено поетичко и психолошко смештање у — меланхолију. Артифицијелност се сучеће са стварношћу, то је сучет замаскираних: писање, с једне стране, и котрљајућа, заглушујућа ларма испразног света.

Банализоваћу — на једном рудиментарнијем нивоу слоган „сувише млад за умирање, сувише стар за рокенрол" је истозначног набоја. Стање неизвесности, вакумирани простор насељен одломцима, фрагментима, растакањем, ретким усхитима, опијумом свакодневице, пропламсајима идентитета.

А сада бих се вратио на наслов књиге. Можда би већ из наслова *Мама меланхолија* читалац могао да извуче садржајност и смислове ове књиге, али би истовремено могао и да се нађе у замци исувише литерарног вредновања, које се код ове књиге као ретко где исказало као погрешан читалачки угао. Јер Карановићева меланхолија долази не само из класичног увиђања неопозиве смртности нашег земног живота, дакле, из литературе као света, већ и из сталне напетости између нивоа стварности у којима аутор паралелно живи, односно, света као литературе. Између досаде зрелог доба и сентименталне младости смешта се позиција „поетског јунака" ове поезије — пропаст и меланхолија, једна весела свакидашња апокалипса.

На другој страни, снажан је и читаоцу незаобилазан, мада прикривен, импулс рокенрола у Карановићевој поезији. При крају *Мама меланхолије* поетски исказ прераста у есејизирану причу о рокенролу, као својеврсно употпуњење свих текстуалних исказа о року, што је иначе и карактеристично за рок, наиме, да ангажује сва чула и духовне моћи. У том тренутку књига добија своју пуну динамику, скоро налик на добро режирану динамику рок концерата, где на самом крају долази до комплетне катарзе слушалаца кроз музичаре, плес и звук, дакле, реч је о старом ритуалу искупљења и идентификације. Рок импулс у овој књизи је импулс губитничке позе, тако драге рокенролу, експлозије (звука, покрета, енергије) у абдомену, експлозије која пра-

ви рупу у мозгу. Или: „Навикли смо да ствари добијамо / преспоро или прекасно / и та нам брзина / не значи ништа / прекасно и преспоро добијати / а врло брзо трошити / таленат је хендикеп за хепиенд / бежимо!!!" И још: „исекао сам кожу жилетом / јер хрли у старост / и оставља ме."

Али, најпре мала дигресија.

На једној серији слика и цртежа Каспара Давида Фридриха, немачког сликара са почетка деветнаестог века, на којима је приказано распеће, дешава се нешто необично. Амбијент је усамљена природа, доба је летње или зимско, свеједно, неколико усамљених четинара окружује невисоко стење, а у позадини се назире у небо пропета катедрала. Не догађа се ништа, нико се не види, осим малог, једва видљивог, скривеног међу дрвећем, веома високог распећа и Христа на њему. Унаоколо је мир и тишина, не само да се калварија догодила и прошла, већ је нестало, зарасло у слепу и незаинтересовану природу, и само сећање на било шта што се догодило. Чак ни крст ни Христос на њему нису драматични ни трагични. Елементи су као и било који други на овим сликама, утонули у безвремени мир све споријег колања крви. Изгорела бука и бес света, па онда развејан и сам пепео ватре у којој је изгорео свет, да би преостала само ничим узнемирена истина коначне меланхолије, сада већ скоро не-људске, меланхолије пустих, обестрашћених, ледених простора, а заправо бивших прохујалих по-пришта.

Карановић у својој поезији радо понавља стереотипне фразе и поруке рок поезије („реци ми шта желиш / и рећи ћу ти колико си несрећан", „само беспомоћни пишу / и зато нађи смисао на другом месту", „кожне панталоне / & / као крв црвена кошуља / значе бекство" итд.), али уз пуну песничку свест да је време пука прозирност и да тим наглим пропадањем кроз окоштале слојеве метафора, симбола и значења допиремо да срца таме, болести меланхолије која нас лечи од смртног живота. Тим путем нас Карановић води, пречицом састављеном од општих места, најдражим колективној свести у нама, препознатљивим нашој културној условљености, као неки несвесни заводник. И све то „у временима када нам једино преостаје / да разговарамо о нашој прошлости", пошто „треба бар мало суровости / за дружења са људима". Појединачно, Карановићеви стихови су транспарентни, често налик на графит, рок-епифанију, изреку, виц, уличну урлик, рефрен текстова поп-музике. „Наша љубав је ископнела / лаку ноћ, рекла је." „Живот је најспорија од свих смрти."

Из исте свести долазе честе Карановићеве реминисценције и присећања, алузије и аналогије са херојима-губитницима модерног доба (Морисон, рецимо, у песми *Ескимо слеће албино*). Као неко својеврсно везивно ткиво Карановић је посејао дуж своје књиге и препознатљиве химере нашег доба, културне предмете који фокусирају не само

дух једне генерације или раздобља, и не представљају само општа места наше свести, већ се преокрећу у симболе пролазности, везивна ткива меланхолије. Marlboro, jeans, joint, Telecaster, Zino Davidoff — све су саме иконе доба њихања и котрљања. Све саме енергетске иконе доба меланхолије.

И тако се у Карановићевој поезији још једном успоставља поистовећивање супротности, где бубњајући, племенски ритам који удара у стомак, у абдомен, и мозак, у центар за (психичку) равнотежу, прозива префињену болест сензибилности (преосетљивости), меланхолију, и где та последња одбрана пред последње дане улази у добро знане ритмове слављења неспутаног живљења. Дакле, „за нас долазе боље године / ентропија, стробо / смрт диско музике / још једна меланхолија".

Горан СТАНКОВИЋ

ХАМВАШЕВ ПРИЛОГ ТЕОРИЈИ РОМАНА

Бела Хамваш, *Теорија романа*, превео Сава Бабић, СКЦ, Београд 1996

Бела Хамваш (1897—1968), есејист и романсијер, написао је 1948. године студију *Фрагменти о теорији романа* која је, као и већина Хамвашевих радова објављена много касније, тек 1985. За разлику од Берђа Лукача, свога савременика, писац и филозоф Хамваш је у периоду између два светска рата као и у послератном периоду готово непознато име и у Мађарској и у Европи. Ућуткано и прећутано у поменутом периоду дело Беле Хамваша данас постаје предметом изузетне пажње не само хунгаролога, већ и свих оних којима је доба хладног рата било озбиљна препрека за међусобна упознавања и изучавања. Но, Хамвашева прећутност, његова судбина маргиналног писца, није подређена само тако крупним, објективним разлозима. Хамваш није човек група, кланова и помодних религија као Лукач. Он у владајућој догми тога доба, марксизму није нашао упориште и ослонац, он је свеобухватнији, темељнији, интересују га изнијансираније теме, племенитији је у својој хуманистичкој мисији и оријентацији. Иако у *Писмима мађарској Хиперциона* пише: „Ево ме у овом народу, у овој земљи, свака ми је намера безуспешна, свака реч узалудна беше, сви планови су ми се разбили, пропао сам, неприметно, сувишно и непознато", његова усамљеност и отпадништво како је могу видети људи са стране и са дистанце, логична је и природна последица не само начина његовог размишљања, већ и тема којима се бавио. Доба есејизма између два светска рата којем је и сам Лукач у својој раној фази припадао, време тзв. „аустријске неурозе", болећивост и осетљи-

вост у погледу тананих питања хуманитета (Музил, Брох, Хофманстал, Хајм, Штадлер) давно је прошло. Хамваш свој главни корпус пише (не објављујући) у доба Реваиа, Гереа, Ракошија, дакле у време када су његовом земљом владали правоверни стаљинисти и у државном врху и у министарствима културе.

У таквом времену, а готово тридесетак година после славне Лукачеве студије *Теорија романа* настаје Хамвашев одговор на исто питање. И, не треба то ни рећи, размишљања ове двојице мислилаца о истој теми потпуно су супротна. Најкраће речено, Лукачева теорија романа је марксистичка, идеолошка, Хамвашева теорија хуманистичка и индивидуалистичка, сасвим подређена његовој идеалистичкој филозофији целине. Бела Хамваш писац је обимног опуса који је код нас постао познат захваљујући преводиоцу др Сави Бабићу. Последњих седам-осам година у Југославији су објављена следећа дела овог готово најзначајнијег мађарског мислиоца и писца XX века: *Scientia sacra I, Пашам I—III, Хиперионови есеји, Књига ловорова, Криза света, Стотину књига, Филозофија вина, Тајни записник, Уникорнис, Silentium, Шестовал, Наиме, Невидљиво збивање, Пет јеница, Ново лето, Зачела, Tabula smaragdina, Ода XX веку*. У Мађарској су му објављени оба тома *Scientia sacra*, студија *Хришћанство*, збирка есеја *Пашам* (I—III), романи *Карневал, У одређеном погледу, Наиме*. Пре Другог светског рата објавио је бројне студије од којих су најзначајније: *Нови Средњи век, Филозофија историје Николаја Бердјајева, Место Хераклита у европској духовности* и *Модерна апокалипса*. Већи део Хамвашевог опуса још није у целини објављен и предочен културној јавности. Када се то догоди, Мађарска и Европа — већ сада је на основу објављених томова извесно — добиће значајног мислиоца са којим ће ступити у нимало закаснели дијалог. Дело Беле Хамваша је изузетно савремено, жанровски разноврсно, идејно богато тако да ће веома лако ући у оно окружје интересовања које ће узнемиравати следећи век.

Хамвашева теорија романа писана је у форми фрагмената, што потпуно прецизно одређује и наслов оригинала, који гласи: *Фрагменти о теорији романа* (1948. писан, 1985. објављен). Роман као форма прозе уобличен је на темељу нечега што је посве противно и сасвим супротно универзалном појму *реалитета*. Чак и буквално схваћен појам реалитета не може се олако и неодговорно превести другим појмом као што је, рецимо, појам *стварности*. Појам реалитета садржи у себи исувише слика страсти и беса, осећања и беде памети. Да би било јасније шта Хамваш под реалитетом подразумева, навешћемо оне примере које и сам Хамваш наводи у свом раду. У неколико фрагмената да би аргументовао због чега одбацује појам реалитета као неподесног за илустрацију комплексног појма романа, Бела Хамваш ће навести имена Макијавелија. Ришељеа, папе Иноћентија, Фридриха Великог, Метерниха, Наполеона, Бизмарка. Ова имена су, разуме се, само фигуре

преко којих Хамваш илуструје појам циничног реалитета, то јест оног реалитета који то уистину јесте, али чији су облици испољавања у толикој мери нељудски да се никако њиме (или, боље, према њему) не би смело равнати. Појам романа, односно појава духа романа јесте, фигуративно, појава таквих личности као што су Дон Кихот, Санчо Панса, Хамлет, Тристам Шенди, кнез Мишкин који говоре да *стварност* није идентична са реалитетом. Сваки појам, наиме, треба држати људским. Роман је форма тежње ка успостављању нормалне људске ситуације. Будући да стварност није идентична ужем појму реалитета, личности као Дон Кихот, Хамлет, господин Пиквик окрећу се сопственој стварности, такозваној стварности ветрењача да би показали колико они имају лепо мишљење о човеку. Јер појам који се почев од прве половине 17. века развио у речи „реалитет" није универзалан. Напротив: једноставан је и односи се само на једну врсту људи и њиховог мишљења. Светска криза, вели Хамваш, започела је „онда када је наука реалитет преузела као свој појам". Реалитет је у извесном смислу нечовечна представа о човеку. Дон Кихот или кнез Мишкин у њега не верују. Човек је бољи од таквог појма реалитета. Роман је настао из те потребе да се човеку који „стење под проклетством профаности покаже примордијална поетска стварност и уместо затамњеног прозаичног ума (по)стави праизворна имагинација". Уместо прозаичне борбе за опстанак у темељу људског бића стоји особени ентузијазам, „усхићеност унутарњом песмом", коју пева Орфеј, откривалац овог света. „Песма се очитује као музика и поезија и љубав и самопожртвовање и уметност и заједништво и солидарност и мисао". Противпојам реалитета су управо Дон Кихот, Хамлет, кнез Мишкин и они стоје у темељу савременог појма романа. Дакако, ни њихова стварност није сасвим стварност, али је бескрајно ближа правом бићу човека. На принципу сукоба између стварности и реалитета настаје роман чија је особеност та да се не бави индивидуом, но личношћу. Привилегована вредност романескног рада састоји се у томе да роман увек говори о личности. Роман је жанр личности. „Роман истиче захтев човека према његовој судбини". Драма Хамлета, Дон Кихота или кнеза Мишкина састоји се у захтеву за личном судбином. Бела Хамваш истиче да је онтолошка концепција романа у људском свету садржана не у заједници, него у личности у којој је такође садржан и концепт историјског појма спасења. Испоставља се да се код великог романсијера, у његовом концепту појма романа и романескног увек ради о схватању да постоје две стварности и две историје: једна је стварност ветрењача а друга стварност Великог Инквизитора; једно је такозвана реална (сцијентизована) историја а нешто посве друго историја човекове личне повести присутна у производу људске повесне свести каква је роман. Чињеница да је роман жанр личности подразумева једну исповедну свест. Без конфесије, речи ће Хамваш, нема романа. Хамлетов мо-

нолог је исповедан, Паскалов тон у *Мислима* такође је исповедан, и приповедач *Симплицисимуса* се исповеда. Исповедност као филозофија романа присутна је и у филозофији: код Шопенхауера, Киркегора, Ничеа, Русоа, Аугустина. Такође, дакако, и у песништву: од Вијона до Бодлера и Рилкеа. Исповест подразумева утапање људске судбине у субјект. Бит исповедности, како је схватао Хамваш, јесте да индивидуа одбија и схвата као грешан свој посебни захтев за спасењем. Човека може спасти само други човек. Хамвашева идеја универзалног хуманитета везана је за све оно што има везе са спасењем човечанства. Та веза се посебно открива у роману као жанру исповедне личности. „Индивидуа се у исповести преображава у личност". Тај, преображај осветљава и разјашњава роман.

Окосница Хамвашевог категоријалног апарата у његовој теорији романа садржи елементе трију метода: социолошке, психолошке и феноменолошке. Роман происходи из двоструке стварности света (две есхатологије) и у његовом дискурсу до изражаја долази *личност* која је својом личном исповешћу ангажована у служби личног али и општег *спасења*. Као и код Лукача, и у Хамвашевој теорији романа присутан је известан вид социологизирања али и Еделовог (L. Edel) психологизирања и, такође, Бимелове (W. Biemel) феноменологијске методе. Као и четрдесет година касније Валтер Бимел и Хамваш роман дефинише као место самотумачења једног повесног људства у којем је тематизован свет живота у његовој властитости. Троделни филозофски категоријални апарат Хамвашу служи само као филтер помоћу којег он пречишћава своје сопствено разумевање и света и романа али и света романа, при чему се та метода заустављa на дескрипцији која нагиње откривању битног озбиљења романа као жанра исповедне личности и учитавања те исповедности као досегнуте разине човековог саморазумевања. Иако се у категоријалном погледу Хамваш ослања на само неколико кључних појмова, његова теорија романа очитује се уз помоћ ових вредности које су Хамвашу увек биле чврст оријентир: универзалистички хуманизам и универзалистичка вера у свет живота и људског трајања.

Бошко ТОМАШЕВИЋ

ЕРУДИЦИЈА И ЗРЕЛОСТ

Борђе Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Основе, Београд 1995

Током протеклих година књижевни историчар и теоретичар Борђе Трифуновић објављивао је књиге о средњовековним писцима а његове познате антологије пружале су читаоцима увид у богати фонд

старих текстова. Ова књига, *Стара српска књижевност*, дошла је као синтеза његових дугогодишњих теоријских разматрања и изучавања српске књижевности најстаријих периода. По исказу аутора, замишљена је још седамдесетих година и седам поглавља који се налазе у књизи штампани су у периоду од 1981—1984. у *Књижевној историји*. По Трифуновићу, ова књига, заједно са другом књигом *Основа* и *Азбучником*, требало би да затвори свод „изнад којега ће се издићи купола *Историје старе српске књижевности*".

У првом поглављу *Оквири* аутор најављује да ће стару српску књижевност посматрати као целину, у њеном непрекидном трајању, од првих почетака па до Гаврила Стефановића Венцловића. Православна вера, трајно духовно зрачење Византије и старословенски језик, сматра Трифуновић, три су одлучујућа чиниоца који чине суштину настанка и постојања ове литературе. Утицај Византије на српску државу и културу био је пресудан. Византинци и Срби у разна времена били су савезници, вазали, такмаци и противници, но Срби никада нису били поданици цариградског царства. Позивајући се на Георгија Острогорског, Борђе Трифуновић наглашава да формално признавање византијске власти није исто што и потчињавање тој власти. Хронолошким редом аутор прати сложене српско-византијске односе кроз векове. Први сталнији додири са Византијом и политички утицај на Србију, отворили су пут дуготрајном духовном деловању, које није престајало ни касније, у другачијим околностима. Трифуновић се занима и за утицај западне цркве и латинске културе, као и за питање старословенског језика на који се преводе дела са грчког. Његова анализа српско-византијских односа потврђује да је Византија била један од одлучујућих творачких чинилаца српске књижевности. С разлогом инсистира на томе да српска књижевност није била византијска књижевност „у малом" или њен прост одјек. Она није ни прерада или прилагођавање византијске литературе „већ изворно стварање у оквирима византијске поетике и других зависности византијске естетике." На исти начин он види и тумачи и наше фреско-сликарство у односу на византијско.

Посебно место у Трифуновићевим разматрањима имају Стефан Немања, св. Сава и Стефан Првовенчани и њихова улога у стварању државе и књижевном стваралаштву. У складу са ранијим Трифуновићевим истраживањима су и излагања о стилским особеностима средњовековне књижевности.

С обзиром на то што сматра да је православна вера један од важних чинилаца, аутор прати збивања од најранијих периода, од времена примања хришћанства међу Србима, говори о односу Истока и Запада пре и после раскола 1054, о аутокефалности српске цркве и Савиној улози. Следи догађаје до пропасти српске државе 1459, а затим и до обнове Пећке патријаршије 1557. Детаљно пише и о турском периоду, о сремским Бранковићима и подизању манастира на Фрушкој

гори, о књижевности у Подунављу, о Арсенију Чарнојевићу, Великој сеоби и о књижевности све до Гаврила Стефановића Венцловића.

Поглавља у Трифуновићевој књизи тематски се надовезују, па се тако у другом поглављу, *Трајање*, аутор занима и бави питањем докле траје стара а када почиње нова књижевност. Расправља и о самом називу *средњовековна* или *стара српска књижевност*, и опредељује се за овај други. Излажући различита мишљења о трајању старе књижевности у историји књижевности, Трифуновић читав овај проблем повезује са битним ознакама поетике старе српске књижевности. У вези с тим говори и о смењивању старог и новог доба, о прелазном периоду, које је, по њему, доба изумирања или гашења старе књижевности. Оно што називамо прелазно доба, каже Трифуновић, јесте противуречна епоха изумирања старе традиције и рађања нове, и то не у еволутивном смислу израстања новог из старог, већ у значењу упоредног тока старе традиције и настајање новог.

Размишљања о старој српској књижевности не би била потпуна без расправе о лингвистичким проблемима и историји књижевног језика. Борђе Трифуновић се и ту креће суверено и с добрим познавањем настанка и судбине старословенског језика. О томе говори у трећем поглављу, *Језик*, показујући да је тај стари књижевни језик прелазио оквире српске средњовековне државе и трајао и после њеног пада. Тим језиком писана су дела на целом Балканском полуострву, у Турској, Угарској, Млетачкој републици, Русији, Влашкој.

Како је схватање о подељености човечанства на језике, народе и културе засновано на библијској причи о зидању Вавилонске куле, Борђе Трифуновић и у четвртом поглављу, *Вавилонска кула и схватање језика*, наставља своја размишљања о словенском језику. Такође указује и на одјеке ове старозаветне приче у старој српској књижевности.

Српско-византијски односи представљају суштинско питање у проучавањима наше прошлости, те су и бављења Борђа Трифуновића овом проблематиком у самом центру пажње. У поглављу *Византијско књижевно наслеђе* аутор хронолошким редом следи догађаје од најранијих времена, од почетка 7. в. када су Словени населили Балканско полуострво и стигли до Пелопонеза, сматрајући да се још тада отворио судбоносни и трајни простор јужнословенско-византијских односа. О положају Јужних Словена између Истока и Запада, нарочито после раскола 1054. године, као и о специфичностима различитих утицаја, говори Трифуновић не само веома обавештено већ и са изнијансираним осећањем и тумачењем тих деликатних и сложених односа. Полазећи од тезе Острогорског да се Србија никада није развијала под директним утицајем Византије већ у сталном додиру са њом, Трифуновић тумачи продор византијског утицаја од времена Ћирила и Методија, образлаже начин превођења са грчког на старословенски, указује на различите фазе у том утицају. Тако до времена Стефана Немање слаби политички утицај а јача духовни и културни. У склопу тих

размишљања су и Трифуновићева тумачења византизације и девизантизације. Поновићемо за Трифуновићем да су стари српски писци стварали у оквирима византијске поетике али су писали о националним јунацима и догађајима.

Изузетну пажњу с разлогом је посветио Трифуновић периоду владавине краља Милутина (1282—1331), јер је тада дошло до преокрета у односу Србије према ромејском царству и успостављени су трајни духовни путеви између Свете горе, Цариграда и Србије. То је период територијалног ширења српске државе, освајања византијских територија и родбинских веза са византијским царем Андроником II Палеологом, оцем Милутинове четврте жене Симониде. И док је византијском цару одговарао мир са Србијом и војна помоћ краља Милутина, српском краљу је погодовало пријатељство са царем Андроником. Стога ће и Борђе Трифуновић у својој књизи опширно и обавештено говорити о томе времену, о Хиландару као главном дипломатском представнику Србије, о архиепископу Данилу, архиепископу Никодиму, монаху Калинику и др. Српски духовници и писци имали су прилике да у кругу цара Андроника II Палеолога упознају најученије људе онога времена. Милутиново доба несумњиво је било преломно у српско-византијским односима и трајало је све до смрти последњег Немањића, цара Уроша (1371).

Посебно је занимљиво и драгоцено Трифуновићево запажање да су се српско-цариградске везе Милутиновог доба могле развити под владарима јасно израженог опредељења према византијској култури. То се, пре свега, односи на Стефана Дечанског и Стефана Душана. Тежећи за освајањем византијских области на југу, цар Душан је све више тежио за српско-грчким духовним сједињењем.

Опрезан у закључцима о томе како и где су се све остваривали додири ових двеју култура, Борђе Трифуновић, поред Свете горе и Цариграда, помиње и Солун, Сер, Синај и Јерусалим. У 15. веку долази до слабљења непосредних утицаја Византије а у 16, 17. и 18. в. и даље се преписују потписани и непотписани старословенски преводи.

Логично је што је наредно поглавље у Трифуновићевој књизи *Античко наслеђе*, јер је и сложена духовна и политичка историја византијског друштва неразлучиво везана са хеленским наслеђем. Јака струја хеленске уметности, филозофије и књижевности никада и није била прекидана у Византији. Античка традиција је на разне начине и у разна раздобља улазила у духовни живот Византинаца. Трифуновић подсећа на важну чињеницу да су црквени оци и мислиоци стицали образовање у старим хеленским средиштима, нпр. у Платоновој академији у Атини. Античко образовање добили су тако оснивачи кападокијског кружока Василије Кесаријски (Велики) и Григорије Низијски (Богослов), Јован Златоусти у Антиохији и др. По Трифуновићу, Василије Велики, Григорије Богослов и Григорије Ниски имали су у том образовању чврст ослонац у борби против хеленско-многобожачких лутања.

Прегледно и систематично аутор у овом поглављу наводи све писце, византијске и наше, у чијим се списима одразило античко наслеђе. Трифуновић сматра да се Византија ни као политичка ни као духовна творевина не може замислити без хеленства. Византијска књижевност је у целини осмишљена хеленством, па се и млада српска књижевност нашла пред извором античког наслеђа „из прве руке".

Нарочиту пажњу посвећује Борђе Трифуновић стилистици и утицају античког наслеђа на схватање лепог и неких основних начела уметничког стварања. О уметности као мимези (опонашању, подражавању), о односу уметности према природи и истини, о приказивању духовних особина у уметничком делу, о осећању простора и времена, питања су која аутор образлаже аналитички и детаљно. „Основно начело класичне византијске стилистике", каже Трифуновић „је опонашање антике".

Између Истока и Запада је последње поглавље у књизи Борђа Трифуновића и у њему он расправља о суштинском и деликатном питању настанка и трајања српске културе и књижевности између две цивилизације. Балкански Словени никада нису били у једној државној заједници, па је и покрштавање текло неуједначено. И док су источни делови Балканског полуострва били под превасходним утицајем Византије, хрватска глагољска књижевност је природом свог простора била окренута Западу и латинској традицији. О специфичностима и разликама, поготово после раскола 1054. године, Трифуновић пише веома исцрпно, указујући на укрштање источне и западне цивилизације и наводећи примере за то из књижевности али и из фреско-сликарства.

Стара српска књижевност Борђа Трифуновића је књига која је неминовно уследила након његових дугогодишњих истраживања и књижевноисторијских и теоријских расправа, студија и монографија о литератури српског средњег века. Велика ерудиција и пуна зрелост изврсног медиевисте Борђа Трифуновића омогућили су комплексно сагледавање и тумачење најбитнијих питања стварања и трајања старе српске књижевности.

Јелка РЕБЕП

НАД КАТАЛОГОМ БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад 1996

Није лако говорити о оваквим књигама: њихова вриједност се мјери тачношћу и потпуношћу података, природом и значајем корпуса који обухватају, информативном енергијом за све којима су потребне, а њихови недостаци словним грешкама и опасношћу да се неки при-

мјерак пропусти пописати. Знамо да је 18. вијек, у поређењу с 19. и 20. вијеком, сиромашан умјетничким вриједностима и фондовима, али знамо и то да је чудо рађања узбудљивије од процеса раста и зрења. Листање каталога понавља у малом задовољство дружења с првим српским књигама нововјековне културе, првим висовима на неизвјесним путевима ка будућности.

Свак ко је први пут с радошћу држао у рукама *Историју* Јована Рајића, *Прворе ученије отроком*, поготово *Стематографију* или *Житија и славниа дјели Петра Великаго* вјероватно је стрепио над преријетким примјерцима. Сада такав читалац види да Библиотека Матице српске садржи више примјерака тих књига, нпр. десет *Житија Петра Великаго*. У њој се може наћи посебно издање *Живота и приключенија*, без *Писма Харалампију*. Велике вриједности и занимљивости су и варијантна издања, заправо штампарске варијанте (примјер Везилићевог *Кратког написаниа о спокојној жизни*), које нас подсјећају како су биле непредвиђене тешкоће рада на књизи и како је између штампара и аутора могла бити необична сарадња. Сваког ко зна шта је ризница књига 18. вијека, радује што Библиотека Матице српске тако срећно и упорно увећава ово благо наше културе.

За пажљивог читаоца књига Мирјане Брковић има сасвим особитих новина, а оне се тичу онога што је заправо њен узгредан допринос и другостепен циљ. Из библиографско-каталошког подручја улази се у опис живота наших књига 18. вијека, њихове улоге у свакодневици или упућује на хоризонте њихових читалаца и власника. Заправо више власника него читалаца, јер се ријетко уписује мисао поводом садржине књиге, а често поводом животних потреба или животних околности — лијечења, исхране, вјеровања, временских непогода, небеских појава. По једном запису могли бисмо помислити, ако смо га добро разумјели, да је књига још магијски предмет. На Орфелиновом *Искусном подрумару* стоји да „како су подрумар Књигу добили, от онога времена и Пуцају Гвоздени Обручеви на Бурадма, колми да су от дрвета" (278). На издању *Прворе ученије отроком* (из 1734: 337) налазе се записи „от страха ноштнаго", „горска болест кад је на човеку" (а горска болест је еуфемистичко име за епилепсију, како казује Љубинко Раденковић у *Народним бајањима код Јужних Словена*, 50), „от виле и вештице": очито је да ни школа и учење, ни православна вјера још нису имали изгледа да потисну стару српску религију у васпитању дјеце и у слици свијета. Иза хришћанског записа, словних симбола Христовог имена, можда се крила и нека паганска басма. Зато оваква мјеста треба у издању тачно репродуковати (чак фототипијом): ако се пореде с Вуковим записима басама, њихова је предност у већој старини, па би овај аспект требало посебно испитати. Нашла се и једна басма на бугарском против уједа змије, из 1882. године (бр. 287). Такође је сачувано више упутстава из фолклорне магијске медицине,

која су у очитом дослуху с басмама. „Да зуби не боле. Кад се дете роди после један дан или два треба му острићи косе оне с којима се на свет родило, и кад прође месец дана, оне косе ужећи и детету зубе накадити и никада док је живо неће га зуби болити, и то треба да му мајка његова учини а други никто." (505)

Можда није било природнијег мјеста него што је Рајићева *Исто-рија* да њен власник испише чудно предсказање с два ватрена стуба који се претварају у крв и накрећу према Турској: „25-го Октобера у 1/2 7 сати ники знак на небу предсказо два стуба који су се на небу ватрена претсказалах и за фртаљ сата, у крв претворила. Први стуб накрено се на Турску а после 2 минута и други такође. То све пред-сказаније трајало је фртаљ сата" (бр. 358). Запис нажалост није дати-ран, а не би било чудно када би се уклопио у Вишњићеве „различне прилике" и „крваве барјаке" пред Први српски устанак. Наведимо још један занимљив случај. На примјерку Орфелиновог *Житија и славних дјела Петра Великаго* Доситејева смрт је датирана 27. марта (бр. 267), иако је у свим енциклопедијским приручницима тај дан уписан као 28. март. Можда треба испитати аутентичност наведеног податка, јер све што је везано за Доситејево име и дјело има велику вриједност.

Друга су занимљива новина издања *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске* свједочанства одјека писане књижев-ности у записима, односно језичких игара које су њено предворје или траг фолклорне подлоге. Када се зна како се стих усвајао током 18. вијека, изненађује што је постао популарна форма свакидашњег, не-књижевног општења. Власник једне књиге поручује у хетеросилабич-ким римованим стиховима: „А кто хоштет читати, да изволи от мене питати" (бр. 226). Други тип записа открива како су читаоци празне странице или њихове дијелове искоришћавали да се поигравају рије-чима и искористе своју вербалну имагинацију. Сачувана је, нпр., при-влачна пјесмица-причица о искушењима писања, у маниру средњовје-ковних преписивача („И ја уписа словце И дође мушица И попи ми словце И ја узо перце И преби јој крилце"). Другом приликом запи-сане су дјечје клетве-игре у стиховима, које трају стотинама година у различитим облицима (125): „сеја историја кој украде зло припаде, убио га свети Лука, отпала му десна рука, убио га свети Сава, отпала му глава." (бр. 207)

Записи такође свједоче о лектири власника књиге, односно ауто-ра записа, саопштавају идеје које су их привлачиле и ријечи које су памтили. На Доситејевом *Собранију* неко је у Новом Саду, 1805. годи-не, парафразирао стихове његове пјесме *На инсурекцију Сербијанов* и коментарисао Доситејево учење, благодаран списатељу „што ће се ба-рем просветити народ илирически и тако је одавно у мраку лежао! А сад ће се пробудити и Србље возбудити" (бр. 250). У истој књизи, на другом мјесту, појављује се тривијална мада још жива и привлачна

стихована фраза: „Све ће цвеће процветати, али љубав никад неће." Њен аутор тврди да овај запис оставља за спомен када буде почивао „у всемирном царству Плутоновом". У сликама, антономазијама, цитатима из латинског насљеђа, међутим, све више се осјећа класицистички укус и школа, као што се у коментару Мармонтеловог *Велизарија* распознаје просвјетитељски сентиментализам, у дубоком саучествовању читаоца са страдањима јунака (бр. 189). Најзанимљивији и најдограђенији стилско-реторички оквир заступљен је у очевој тужбалици над умрлим сином, у сликама које потврђују предромантичарски, сентименталистички укус грађанске лирике, односно стихова Викентија Ракића (бр. 249, наводимо графички прилагођен лик филолошки понешто непрецизног записа).

„Свјетло солнце радости, презрјашној старости,
мене моје зајде, жалости ме предаде,
вовјек?
Сине слатки Јосифе от (!) прекрасне Рахиле,
ах, мој мили љубенец, шта ће бједни твој от<а>ц,
от саде?
Је ли с твојом судбином, да се збуде нада мном
ова жалост и смерт сину мом грозна, Боже?
Серце ми је щчезло, све је за мном умрло,
само умрет то, Боже, бједни от<а>ц не може
/помоћ/ сину?"

Књига Мирјане Брковић припада оним драгоцјеним књигама које служе као каталози, али се, за разлику од њих, могу понијети собом да умјесто нас листају сваку књигу појединачно. Она је индикатор/индекс великог преокрета у историји српске културе и српског народа који се одвијао током 18. вијека. Та књига може бити повод говору о свим аспектима писане ријечи која је почела мјесецословима и буквама, а наставила сложеним политичко-националним пројектима као што је *Стематографија*, или високим умјетничким резултатима Захарија Орфелина у поезији и прози, часописима, новинама, преводима романа и приповиједака, све до темељних чинилаца свеукупне српске културе — до дјела Доситеја Обрадовића. У осамнаестом вијеку одиграо се велик судар културних оријентација у српској историји и почео се градити судбоносни а плодоносни расцијеп — истовремено нови мост између турских и аустријских Срба, народне српске религије и просвијећених идеја Европе, усмене традиције и писаног њеног очувања. Наравно, књиге су само мали дио стварности, али су књиге, у 18. вијеку постале знак распознавања међу народима и граница међу вијековима. Испрва сасвим риједак, у вријеме Доситеја Обрадовића тај знак је постао амблем епохе.

Већ од Лукијана Мушицког, или барем од Стојана Новаковића, у нас се зна за вриједности 18. вијека; зна се и шта је, послије библиографских истраживања Георгија Михаиловића, објављено од српских књига на разним језицима. Истраживања наших историчара књижевности, културе и других видова живота, монографске, биографске и библиографске обраде, такође богате мозаичну слику тога вијека. Шта тај мозаик добија с новом књигом из серије *Каталоіа старих и ретких књиіа Библиотеке Матице српске*?

Свакако је најзанимљивије што се књиге не појављују само као ризнице ондашњих порука и знања, већ као засебне судбине, предмети за поклоне, куповину, за записе на празним листовима и страницама. У тим записима врло високу учесталост имају различити рецепти, махом у домену фолклорне (народне) медицине, али и врачбине, односно басме, те виђења или догађаји историјског значаја, нпр. узимање Београда (1789) или сукоби током грађанско-националног рата у Аустријској царевини 1848/49. године. Сасвим у духу записа из старијих времена и новији записи, настајали од средине XVIII па све до XX вијека, живе од упада необичности у поредак свакодневног живота. Власнике књига привлачило је исписивање породичног љетописа (вјенчања, рађања и умирања), понекад и аутобиографских скица, али су запажали и ванъске околности, епидемије, необичне климатске поремећаје, ратна и политичка збивања. О харању куге говори се ријечју која није записана у нашим лексикографским приручницима: „очумио се Срем" (бр. 194), у запису на књизи Петра Могиле (1795. године), а за чуму кажу како је дошла најприје у Крњешевце, па отишла у Ириг. Године 1785. наишли су скакавци „и пали као један облак велик и није се ведело сунце от њих". Исти примјерак је сачувао и записе о аустријском освајању Београда и поновном предавању града Турцима, 1789, односно 1791. године.

Сачуване биљешке, често игре и пробе пера, индикатори су такође културног миљеа, коегзистенција језика, писама, вјера, нација, регија: књига из Лепавине нашла се у Хопову, неко ко се потписао ћирилицом пожелио је да види своје име у мађарском облику, латиницом или готицом, итд. Сигурно су многе од тих биљежака свједочанство преријеткости и угледа књиге у породичној традицији — драгоцјеност, амајлија, породични и лични хронограф/љетопис. Оне су очито изазивале познати сврабеж писања празним мјестом. Доцнија покољења трошиће своја пера у сваштарама. Понекад су записи у овим књигама породична историја (вјенчавања, рађања и умирања), с којом се мијешају подаци о зимској љубичици (404): „Родисја младенец дне 1. февруарија 1856 у 10 часов пре полудне беше среда и наше се у башчици цвет пролетни љубичица знаменано." Или, у другом запису, о необичним космичким појавама: „Љета 1817, јулија 19. Показа се змај који је био от саме ватре от кога су све варнице отпадале

долетио је от Турске Каниже преко Сарићеве кућe и Георгија Поповића и Богићеве а после ту га је нестало." (394) Али и подаци попут овог, на једном примјерку Рајићеве *Истории*, гдје је писало, „Чоје за дољну халину 3 рифа и 1/2 рифа пантљике или чипке"... (353).

Читаоца ове књиге обрадоваће и кад наиђе на некадашње власнике као позната имена (нпр. Спиридон Алексијевић, Козма Јосић), или још славније, оне од којих су књиге купљене, међу њима Јоца Вујић, Георгије Михаиловић, Павле Ивић. Свакако ће пажњу изазвати аутобиографски запис сликара Николе Нешковића, дједа по мајци Јована Стерије Поповића. Стерија је у сјећању сачувао, а касније објавио његове стихове, уз основне биографске податке о њиховом аутору. Нешковић је, међутим, о себи оставио кратак запис на једном примјерку *Стематографије*: „Аз Николај Нешкович Молер родом из Сербије ту и воспитан до љет десјата обучен книжного и молерскаго художества в Карловци и в Петроварадинском шанције и в прочих пределах Вандровкје трудихсја и елико посиље пописах." (бр. 18) Као што је занимљиво наићи на запис једног ученика Алексија Везилића, у Сремским Карловцима, 1781. године (бр. 396).

Тако је штампани каталог књига у исто вријеме збирка малих облика — записа, рецепата за лијечење и за кување, љетописних биљежака о чудним климатским приликама и фантастичним доживљајима (змај), врацбина/басама, збирка биографских података, кројачких упутстава, адаптација стихова, молитви и заклетви. По свему томе добили смо грађу за нова испитивања и подстицај трагањима по другим остацима наше старије писане ријечи, гдје се она осамостаљује и још служи као јемац своје прећакиње и премице, усмене ријечи. Несумњиво драг приновак, како би рекао Лаза Костић. Што се од тога времена више удаљујемо, оно постаје узбудљивије и значајније, као и књиге које откривају његов *рукопис*.

Душан ИВАНИЋ

САВА БАБИЋ, рођен 1934. године на Палићу. Критичар, преводилац и теоретичар превода. Објавио књиге: *На длану,* 1971; *Неуспео покушај да се тарабе оборе,* 1979; *У сенци књиге,* 1981; *Како смо преводили Петефија, историја и поетика превода,* 1985; *Разабрати у плетиву, есеји о преводилачком чину,* 1986; *Превесеји,* 1989; *Љубавни јади младог филозофа Ђерђа Лукача,* 1990; *Пет више пет, портрети пет српских и пет мађарских писаца,* 1990. Објавио је и тридесетак књига превода с мађарског језика.

БРАНИСЛАВ БРБОРИЋ, рођен 1940. у Љубињу, Херцеговина. Бави се социо-лингвистичким истраживањем српске и српско-хрватске језичке проблематике. Објавио око 100 различитих прилога из ове тематске области. Коаутор је двеју књига *Језички приручник,* 1991 (са П. Ивићем, И. Клајном и М. Пешиканом) и *Српски језик на крају века,* 1996 (са седморицом других лингвиста).

ВЕСНА ВАСИЋ, рођена 1969. у Београду. Пише критичке приказе дела из области класичне филозофије и преводи са старогрчког, латинског и арапског језика. Своје радове објављује у периодици.

МИЛАН ГРОЛ (1876—1952), позоришни и књижевни критичар, есејист, преводилац, публицист и политичар. Објављене књиге: *Позоришне критике,* 1931; *Из предратне Србије* (збирка књижевних и политичких портрета), 1939; *Из позоришта предратне Србије,* 1952.

МИЛАН БОРБЕВИЋ, рођен 1954. у Београду. Пише поезију, прозу, критике и преводи са словеначког и енглеског језика. Књиге песама: *Са обе стране коже,* 1979; *Мува и друге песме,* 1986; *Мумија,* 1990; *Билибар и врт,* 1990; *Пустиња,* 1995. Под псеудонимом Милан Новков објавио књигу прозе *Глиб и ведрина*, 1997.

ДУШАН ИВАНИЋ, рођен 1946. у Губачевом Пољу код Грачаца. Књижевни историчар, есејист, бави се епохом српског реализма и романтизма. Објављене књиге: *Српска приповјетка између романтике и реализма,* 1976; *Забавно-поучна периодика „Јавор" и „Стражилово",*

1987; *Модели књижевної їовора,* 1990; *Срїски реализам,* 1996. Приредио *Сербианку* С. Милутиновића Сарајлије, 1993.

АЛЕКСАНДРА МИЛИЋ, рођена 1960. у Дубровнику. Пише поезију и књижевну критику. Објављена књига: *Котїорске ауре,* 1983.

МИЉАН МОЈАШЕВИЋ, рођен 1918. године у Слатини код Андријевице. Германиста и историчар књижевности, а предмет његовог посебног интересовања су немачко-југословенске књижевне и културне везе. Објављене књиге: *Срїска народна їрїовеїка у немачким їреводима. Од Грима и Вука до Лескина (1815—1915),* 1950; *Хелдерлин. Прилої їроучавању класичне немачке књижевносїи,* 1960; *Zur Einfühlung in die Wissenschaft von der deutschen Dichtung. Methodenfragen im Forschungs bericht,* 1963; *Немачко-јуїословенске кулїурне везе,* 1974; *Из немачке књижевносїи и науке о њој,* 1974; *Немачка књижевносї. Доба їросвеїишељсїва, класике и романїизма,* 1968/1981; *Deutsch-jugoslawische Begegnungen,* 1970; *Јакоб Грим и срїска народна књижевносї. Књижевноїеоријске и їоеїолоџке основе,* 1983; *Јуїословенске їеме и срїска народна їоезија у Коїїином „Morgenblatt"-у,* 1986; *Сїихови и їуїойисне црїице Арїура Шоїа о Србији и Банаїу (1841—1850),* 1990; *Jacob Grimm und die serbische Literatur und Kultur,* 1990.

ДИМИТРИЈЕ НИКОЛАЈЕВИЋ, рођен 1935. године у Београду. Пише поезију. Објавио је 16 збирки песама од којих су му најзначајније: *Ваїре сна,* 1959; *Тренуїак и їїице,* 1962; *Земље, їожари,* 1968; *Госї ил їраїач,* 1971; *Свеї друкчијеї сна,* 1979; *Искої,* 1979; *Врїлої,* 1991; *Иза недосїуїа,* 1994; *Жрївеник,* 1996.

КРСТО ПИЖУРИЦА, рођен 1928. у Липову, Колашин. Есејиста, књижевни историчар и критичар. Проучава југословенску књижевност и везе са руском књижевношћу. Објављене књиге: *Сїудије и їараллеле,* 1987; *Жуборна казивања,* 1992; *Њеїоџ и Лалић,* 1994; *Траїика и їријумф,* 1996; *Мрак на свијеїлим сїазама,* 1997. Најдуже се задржава на проучавању књижевног дјела Михаила Лалића.

(У прошлој свесци Летописа објављен је текст Крста Пижурице *Верзије Хајке* — податке о аутору објављујемо у овом броју, јер их нисмо добили благовремено.)

ПЛУТАРХ (I век н. е.) из Херонеје у Беотији, представник је покласичне хеленске књижевности. Списи му се деле у две скупине: 1. *Уїоредни живоїойиси* у којима износи животе знаменитих Грка и Римљана; 2. *Еїички зборник* који обухвата списе из области религије, историје, политике, педагогије, физике, етике, књижевности, итд. *Љубавне їрїовесїи* јесу један од осамдесет шест списа у оквиру *Еїич-*

кої зборника. Будући да се у погледу стила и фабуле битно разликују од других Плутархових текстова, ових пет приповедака поједини филолози не убрајају у Плутархова аутентична дела. У сваком случају, узима се да су ове приче настале у Плутархово време, пошто њихова тематика верно одржава укус и конвенције тога доба.

Превод са старогрчког оригинала рађен је на основу издања: *Plutarch's Moralia in sixteen volumes, X, 771E—854D,* with an English Translation by Harold North Fowler, William Heinemann LTD — Harvard University Press (The Loeb Classical Library), London—Cambridge (Mass.), MCMLXIX, стр. 4—25.

БРАНКО ПОПОВИЋ, рођен 1927. године у Цвилину. Пише студије, есеје, књижевну критику и приповедну прозу. Објављене књиге: *Романсијерска умјетности Михаила Лалића,* 1972; *Верзије књижевног дела,* 1975; *Умјетности и умеће,* 1977; *Књижевна култура* (коаутор), 1982; *Самосвест критике,* 1987; *Говор самоће,* 1996.

ЈОВАН РАДУЛОВИЋ, рођен 1951. у Полачи код Книна. Пише прозу и драме. Збирке приповедака: *Илинџпак,* 1978; *Даље од олтара,* 1988. Роман: *Браћа по матери,* 1986. Драме: *Голубњача,* 1980; *Доситеј,* 1992. Књига есеја и разговора *По Српској Далмацији,* 1995.

МИЛАН РАДУЛОВИЋ, рођен 1948. у Малом Пољу код Хан Пијеска. Пише историју књижевности, књижевну критику, есеје. Објављене књиге: *Видови српске књижевне критике,* 1978; *Критичка свест у српској књижевности,* 1984; *Токови књижевне свести,* 1985; *Историјска свест и есетеске утопије,* 1985; *Међуратни критичари,* 1983; *Критичка мисао философа и научника,* 1990.

ЈЕЛКА РЕЂЕП, рођена 1936. у Новом Саду. Књижевни историчар. Објављене књиге: *Прича о боју косовском,* 1976; *Легенда о краљу Звонимиру,* 1987; *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање,* 1991; *Развитак косовске легенде,* 1992; *Сибињанин Јако — Легенде о рођењу и смрти,* 1992.

ГОРАН СТАНКОВИЋ, рођен 1958. у Нишу. Пише поезију и књижевну критику. Књиге песама: *Лик и позадина,* 1984; *Квантна механика,* 1987; *Cyberpunk,* 1992. Књига прозе: *Хронике о Флојду* (коаутори С. Бошњак и З. Пешић Сигма), 1991.

БОШКО ТОМАШЕВИЋ, рођен 1947. у Бечеју. Пише поезију, есеје, критике и књижевно-теоријске радове. Збирке песама: *Картезијански пролаз,* 1989; *Чувар времена,* 1990; *Celan-Etudes и друге песме,* 1991; *Видело жишка,* 1992; *Понављање и разлика,* 1992; *Светлости за*

ској, 1992; *Cool memoris*, 1994; *Уларци*, 1994; *Предео са Витгенштајном и друге рушевине*, 1995. Књиге огледа: *Витно песништво*, 1988; *Картезијански роман*, 1989; *Из искуства битка и певања. Нацрт за једну антологију песништва*, 1990; *Саморазорне теорије*, 1994.

ЗОРАН ЋИРИЋ, рођен 1962. у Нишу. Пише поезију и прозу. Књиге песама: *Рио браво*, 1990; *Remix*, 1991; *WAH-WAH*, 1992. Књиге прозе: *Златна декада*, 1992; *Нишвил*, 1994; *Тајни живот у Србији*, 1995; *Матични гето*, 1995; *Калибар 93 за специјалисту*, 1995; *Пост*, 1996; *Зен Србијана*, 1997.

ДРАГИЊА УРОШЕВИЋ, рођена 1949. године у Краљеву. Пише поезију. Објављене књиге: *Зглавја*, 1972; *Велика дневна музика*, 1976; *Чежња под тамним боровима*, 1978; *Лични устанак*, 1989; *Призор из Заумбрежја*, 1990; *Јелена Анжујска*, 1994; *Небеска прела*, 1994; *Дневник добровољне несанице*, 1995.

БЕЛА ХАМВАШ (BÉLA HAMVAS) (1897—1968), есејиста и романсијер. Запостављен и потиснут писац и мислилац чији рукописи још углавном нису доступни, али се полако ипак објављује и све више смо сведоци да ће овај век у Мађарској имати још једно крупно, светско име. Дела: *Hérakleitos*, 1936; *Szellem és exisztencia*, 1940; *A láthatatlan történet*, 1943; *Száz könyv*, 1954; *Карневал*, 1985; *Теорија романа*, 1985; први том капиталног дела *Сцијенција сакра*, с поднасловом *Духовна баштина древног човечанства*, 1988; *Силвестер*, 1991; *У одређеном погледу*, 1991; *Наиме*, 1991. (С. Бабић)

ЕМСУРА ХАМЗИЋ, рођена 1958. у Сарајеву. Пише поезију, прозу и поезију и прозу за децу. Објављене књиге: *Ушљевље*, 1988; *Јерихонска ружа*, 1989; *Кућа за дују*, 1995.

НЕНАД ШАПОЊА, рођен 1964. у Новом Саду. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књиге поезије: *Бокон да*, 1990; *Одрази варке или огледало у две душе*, 1993; *Очевидност*, 1996. Књига есеја: *Бедекер сумње*, 1997.

МАРИЈА ШИМОКОВИЋ, рођена 1947. у Суботици. Пише поезију. Збирке песама: *Сам човек*, 1972; *Ишчекујући Јону*, 1976; *Не бој се ту сам*, 1980; *Мајстор жудње*, 1983; *Небески бицикл*, 1987; *Пољубац Густава Климта*, 1992; *Слагање времена*, 1992.

Приредила
Соња БОБ

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ

Ускоро из штампе излази IV том
Лексикона писаца Југославије (М, Н и Њ)

Цена у претплати је 350 динара
одједном или у три рате

Наручујем _____ примерака *Лексикона писаца Југославије том IV* (слова М, Н и Њ) по претплатној цени од 350 динара, одједном или у три рате. По изласку из штампе цена ће бити двоструко већа.

Име, презиме, назив установе или предузећа

_____

_____

Адреса _____

_____

Телефон _____

Рок уплате по претплатној цени је 30. септембар 1997. године. Наруџбеницу послати одмах на адресу: Матица српска, 21000 Нови Сад, Матице српске 1, а уплате вршити уплатницама на жиро рачун Матице српске 45700-678-0-2213, СПП Нови Сад. Испорука књига извршиће се након подношења доказа о извршеној целокупној уплати.

Информације на телефон: 021/28-901; 420-199/лок. 105.

ВОЈВОЂАНСКА БАНКА

ЗНАК ПРАВИХ ВРЕДНОСТИ

YU ISSN 0025-5939 | UDK 82(05)